

1907.

РІЧНИК Х.
КНИЖКА II.

ТОМ XXXVII.
ЗА ЛЮТИЙ.

ЗМІСТ.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Огні небес	193
Д. ЛУКІЯНОВИЧ: Білі нарцизи вяли	194
МАРУСЯ ВОЛЕВАЧІВНА: Спомини української селянки	208
ЧЕРНИГІВЕЦЬ: Мрії	212
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Справа українських катедр і наші наукові потреби (далі)	213
О. КРИЖАНОВСЬКИЙ: Я бачив, як сонце червоне вставало	220
Н. КИБАЛЬЧИЧ: Хмара	221
Х. АЛЧЕВСЬКА: Душа — се конвалія ніжна	224
ІВАН ФРАНКО: Літературна мова і діалекти	225
В додатку — Д. ХАРОВІЮК: Полагна	230
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках: Ол. Кониський, Ів. Нечуй-Левиць- кий	239
ІВАН МАНДЖУРА: З недру- кованих поезій	256
ГРАФ Ф. ДЕ ЛЯ БАРТ: Літе- ратура і дійсність за часів великої французької рево- люції	258
НЕВІДОМИЙ: Пісні з каземата	
МІРІЯМ ГАРРІ: Здобутте Єру- салима, роман	276
І. ФРАНКО: Свобода і автоно- мія	
БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН: Марі, роман (далі)	293
ОЛ. БІЛОУСЕНКО: Аграрне законодавство в Росії мину- лого року	306
ГАРАЛЬД ГАРДРАДІ: Пісня про дівчину з руської країни	315
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На у- країнські теми. Крячуть во- рони	318
З МАНЮЕЛЯ, поезія	329
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З ав- стрійської України	330
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З російського життя	346
ЗАКОРДОННИЙ: За границею	356
БІБЛІОГРАФІЯ	364
НАДІСЛАНІ КНИЖКИ	377
ОГОЛОШЕННЯ	380

**ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК**

ЛЬВІВ - КИЇВ.

Original from
З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
під зарядом URBANA-CHAMPAIGN

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“
видала доси отсі книжки:

В першій серії:

Ціна в коронній вал.

1. С. Ковалів. Девертир і інші оповідання (1·20)	1·60	Кор.
2. Іван Франко. Поеми . . . . . (1·20)	1·60	„
3. О. Кобилянська. Покора і інші опов. (1·00)	1·40	„
4. Ію де Мопасан. Дика пані і інші оп. (0·90)	1·30	„
5. І. Франко. Полушка і ин. борисл. оп. (1·00)	1·40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оп. (1·20)	1·60	„
7. Кнут Гамсун. Голод. роман . . . . . (1·80)	2·20	„
8. Леся Українка. Душі і мрії. Поезії (1·20)	1·60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- даня . . . . . (1·20)	1·60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський (1·40)	1·80	„
11. Генрик Понтопідан. Із хат. Оповід. (1·00)	1·40	„
12. Богдан Ленкий. З жатв. Оповідання. (0·80)	1·20	„
13. Гергарт Гаутман. Візник Геншель (1·20)	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтала. Оповідання . . . . . (1·20)	1·60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха (1·00)	1·40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди . . . . . (1·00)	1·40	„
17. В. Короленко. Судний день . . . . . (0·80)	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет . . . . . (1·20)	1·60	„
19. К. Гуцков. Урізль Аюста . . . . . (1·00)	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолан . . . . . (1·40)	1·80	„
21. М. Янків. В царстві сатани . . . . . (1·20)	1·60	„
22. Панас Мирний. Морозенко . . . . . (0·50)	0·90	„
23. Леся Мартович. Нечитайлик . . . . . (1·20)	1·60	„
24. М. Коцюбинський. По людському . . . . . (1·60)	2·00	„
25. В. Оркан. Скапаній світ, драма . . . . . (0·60)	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі . . . . . (1·20)	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар . . . . . (1·20)	1·60	„
28. Л. Толстой. Відродження, (3 томи) . . . . . (3·20)	3·60	„
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій (1·20)	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина . . . . . (1·40)	1·80	„
31. І. Франко. Коваль Басом . . . . . (1·20)	1·60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра . . . . . (1·40)	1·80	„
33. Е. Тимченко. Казеяла, фінська епопея (2·60)	3·00	„
34. О. Катренко. Пая Природа і ин. оповід. (1·00)	1·40	„
35. У. Шекспір. Багато гадасу в нечевля (1·20)	1·60	„
36. Іван Франко. Сім книжок, новелі . . . . . (1·00)	1·40	„
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії (1·20)	1·60	„
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєтта . . . . . (1·40)	1·80	„
39. К. Сроковський. Оповідання . . . . . (1·00)	1·40	„
40. А. Крицький. Пальмове галля, ... (1·60)	2·00	„
41. О. Коныський. Молодий вік М. Одиця (1·60)	2·00	„
42. Ію де Мопасан. Горля і інші оповід. (0·90)	1·30	„
43. В. Кравченко. Буденне життя. Оповід. (1·60)	2·00	„
44. У. Шекспір. Король Лір . . . . . (1·40)	1·80	„
45. Д. Луцківнич. За Кадильну, повість (2·60)	3·00	„
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц . . . . . (0·80)	1·20	„
47. І. Франко. Захар Беркут . . . . . (1·20)	1·60	„
48. У. Шекспір. Міра на міру . . . . . (1·00)	1·40	„
49. М. Коцюбинський. Повдинок і ин. оп. (1·60)	2·00	„
50. О. Стороженко. Марко проклятий, пое. (1·00)	1·40	„
51. С. Ковалів. Раболови . . . . . (1·60)	2·00	„
52. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. I. (1·60)	2·00	„
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання (2·60)	3·00	„
54. Е. Ярошницька. Переминьчичка . . . . . (2·20)	2·60	„
55. В. Винниченко. Повісті й оповід. . . . . (2·60)	3·00	„
56. Л. Мартович. Хатрий Панько . . . . . (1·10)	1·50	„
57. В. Вересаєв. Записки дівчаря . . . . . (2·60)	3·00	„
58. М. Вовчок. Народні оповідання Г. П. (1·60)	2·00	„
59. М. Горький. Мальва і інші опов. (2·10)	2·50	„
60. М. Деряця. Композитор і інші опов. (1·60)	2·00	„
61. Ю. Заср. Легенди . . . . . (2·00)	2·40	„
62. А. Чехов. Зморз і ин. опов. . . . . (2·00)	2·40	„
63. Н. Кобринська. Ядві і Катруся та інші оповідання . . . . . (1·40)	1·80	„
64. Д. Луцківнич. Від ярвди, повість (1·60)	2·00	„

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Огні небес.

Немов хвилини, пролітають
І дні, і роки, і віки,
А в небесах все ті-ж палають
Країн надземних маяки.

На їх дивились очі Будди
І очі скорбнії Христа —
В ту ніч, коли уста Іюди
В його уняли ся уста.

Сократ, Плятон — на віки славні,
І всі незнані мудреці,
Усі поети стародавні,
Жреці, і маги, і ченці —

Огні ті бачили незмінні.
І всі вони шукали в їх
Меланхолійному тремтінні
Ключів од таїнств світових.

І всі вони в свій час не знали,
Що з тих небесних маяків
Давно де-котрі позгасали:
Вони погасли — світ світив...

Оттак ілюзії і мрії,
Мана і правда в світі сїм,
Немов огні небес отії,
Нам світять сяєвом своїм.

ДЕНИС ЛУКІЯНОВИЧ.

Білі нарцизи вяли,

Сергій, як вибіг від Лілі—пустив ся йти до дому. Робив се на-вмання, бо й не призадумав ся і не знав, куди йти.

Мав пять-шість кілометрів дороги, але дуже прудко йдучи і не стямив ся, коли її перебіг і коли опинив ся на вигоні, біля домівки, де жила його мати й рідня.

Зворушення і гнів були ще такі дужі, до рівноваги було ще так далеко, що він ніяк не міг би зараз покинути рух, який так дуже відповідав його душевному настроєви, тай піти в хату.

Думати — Сергій про се не думав, а хоч на лету і спинив ся на часок,—зробив се несвідомо і зараз таки подав ся на ліво й пішов поза городи геть аж під сосновий гай.

Ішов високим берегом, що звивав ся гадюкою гóрі над другою терасою Збручевої долини, засіяної хатками подільських селян і чорноземними, вузко пошматованими, родючими городами. Ішов ще й тепер тим самим скорим кроком, у тім самім лютім настрою, з тими самими гнівними думками й розбурханнем, що тоді, як лишив Лілю в темній кімнаті. З його грудий виривали ся зчаста півголосні, короткі оклики, нервові корчі стискали його п'ястук, він сердив ся на Лілю, хоч іще недавно тримав її в обіймах як щось цінніше життя...

Не міг позбути ся думки, що хтось іде за ним, що хтось його кличе тихим голосом. Коли-ж озирнув ся, то не доглянув нікого, хоч місяць не сховав ся ще за хмару. Та як зупинив ся Сергій на місці, як глянув позад себе, — там на болоню ішли дві постаті. Тримали ся любо за руки, як хлопчик і дівчинка, а хід і рух і вся постава вказували на велику радість, на небуденне щастя тих двох. Вони потонули одно в однім, не було для них ні світа ні людей. Він був для неї, вона була для нього.

Сергієви вдарила кров до очей і прислонила погляд... Лілі вирвала в нього свою руку. Вже їх не подадуть собі ніколи, ніколи, ніколи! Вони розійшлись. Вже й не зйдуть ся парою дружно, бо на грудях Лілі білий нарциз вяне. Вже вони так не підуть ніколи, ніколи, ніколи...

І поривала його на ново лють на Лілю і він побіг далі...

Тепер вибігала стежка на стрімкий горбок, зразу провалом, а далі рівчаком, яким після дощів туркотів потічок. За повільною ходою і думки стали повільніші і вже їх Сергій встиг провірювати. Бо доси прошибали його мозок лиш окремі моменти прикрої розмови з Лільою.

Утомлений сів на камені, закурив папіроску і став себе розважати. Він розумів, що стало ся: він Лілі не візьме. На її грудях вяне білий нарциз... Так нагло й ненадійно закінчило ся все діло: упало дороге скло й розбило ся! Усе одно, як би був вечером зайшов до милої тай застав її мертву між двома рядами білих свічок. Ні, краще було застати її мертву, ніж почути від неї таке... Він був би на її могилі засадив квітки самі білі-білі, аби цвили там від ранньої весни до пізньої осени, поки зима не вкриє землю білим рядном. Була би його безмежна туга зазулькою літала на сю могилу.

Ей Лілі! Лілі!

Зняв у гору руки, став на рівні ноги і склонив потилицю на схрещені пальці.

— Та ні, будемо й без тебе!—промовив у голос. — Нічого, нічого!...

Ненадійно для себе самого поклав собі Сергій заволодіти собою і, наче пробуджений, розглянув ся довкола.

Вже гинула ніч, ранок ще не встав, але темінь уже розсувала ся, звільна перекочувала ся під гай, у шанці, у провали і під горбочки, а сиза сутінь ледве-ледве просікала ся й сіріла. Де мали засіяти перші проблiski ще перед сонішним промінем, там на обрію визначав ся непривітний сілюет Бógота і разом із темним облаком навис грізно на овиді. Тишина довкола, повна смутку й німого болю. Від заходу насувала ся чорна хмара з сліпуватими очима—двома білястими, примерклыми зьвіздами, що блискали грізно на копиці сіна, на покоси вівса та пізної гречки в житниску. Со-сновий бір на горі закамянів від переляку. Переполохані трепети, що вибігали з ліска то одиноко, то по дві-три на поле, здрігали листом у смертній трівозі і жалібно плакали тихим струмочком, що слезив з під їх стіп по спадині і біг по пасовиску сховати ся під осоку, під очерет та шувар на стависку.

Чорна хмара насунула ся низше і зьвізд не було вже видно.

Через часок озвали ся сосни своїм таємним, невгомним свистом, таким гострим, як їх іглиці. Туга гнала перепелицю

по довгих загонах на горбі, а в низу деркач бігав у траві і з розпуки дер собі груди своїм тріскотливим криком, а на те все бугай мов божевільний бухає в очереті і бухає. Ті голоси бігли по росі, підіймали ся в гору і шарпали Сергієві нерви.

Чорна хмара нависла на овиді ще низше, налітала над горб і на долину хижим птахом, витягла до півночі її до полудня могутні, темні крила. І все притихло. Не гукала перепелиця, не лопав деркач, бугай не гупав. Узгірє замовкло, долина завмерла, поки захлипала тихим плачем. І свист іглиць і шелест трепет, шум лиликів і клич сови, слезінне потічка і шовкіт росяної трави і переляк живої твари — зливали ся в плач без сліз.

Сергій сидів на камені, сам камінів. Почув на рамени чийсь руку. Се вітер загорнув йому пелерину?.. Та ні, се рученька Лілі. Лиш вона так пестливо клала йому долоню на плечі. Почув поцілуй на кучерях мов листок на них упав—се лише Лілі так ніжно разгортала йому волосє, коли припадала до милого обіймати його полумям пестоців.

А довкола була ніч; долина хлипала, горб заносив ся від плачу, хитаючись.

Сергій прислухав ся і почув, як Лілі плакала, плакала, плакала. Лілі ридала.

Ах, той плач, що душу другого вбиває!

Ах той плач!

Ой Лілі! Лілі! — — — — —

II.

На кождім цвѣті туберози виступали вже смертні, медяні крапки, як вони пізнали ся. Стріча припадкова, в більшім товаристві на селі, закінчила ся заміною кількох звичайних фраз і не лишила зразу ніякого вражіння. Та се була мана! Сергій взагалі держав ся осторонь від жіноцтва і на Лілю в час похоронної стипи не звернув великої уваги. Колиж опісля стрінув її на часинку, в його уяві виринув образ Лілі і нагадала ся перша стріча, а найбільше той погляд її очий. І з того часу найбільша йому радість була розгадувати усї подробиці їх першої стрічі.

Побачив її кохану головку на тлі розрослих білих скабіозів, що цвили в зільнику великими гурточками. І там поза кущами хорого біля і в садочку, поміж гілками дерев, де літом розля-

гав ся пташиний щебет, і на скорцях линяючої трави, де в горячі дні голосним живчиком било сюрчане польових коників — там скрізь нишпорила тепер тихо-непомітно смерть. А наперед хворість вялять різку, цвіт, листочки, а потому осінь силу бере і мугиче смутну пісню, таку жалібну і довгу-довгу, як туга... І небо не таке високе та ясне як літом, і веремя, що поблискує останками достатків, то так наче сі приятелі при ложу сухотника, що знають лікарську діагнозу і сумовито та ніжно всьміхають ся до хворого. Дають сей усміх на лепту вмираючій людині.

Лілі одна цвила в тім зільнику: на її личку бліді красітки, леліткою цвило дівоче здоровле молодих сил, незмарганих іще насуцною, важкою працею в школі.

Ціле товариство похажало по садку, а вона сиділа на лавці. Зняла капелюшок і відслонила пишне богатство буйного волося. Привитав її Сергій, подав руку, і його погляд потонув відразу в сьвітлі й тінях, що грали довкола уст відзначених лагідним, хвилястим рисунком на білесенькім — блідім тілі з легким ліліовим тоном. На них несказаним чаром губили ся дві лнії: одна спливала з чола аж над верхню губу, що вся подала ся на перед білим дзьобчиком, аби його цілувати. Друга, коротша по овальній борідці, через принадну ямочку підіймала ся під спідню губу, що тулила ся під верхньою, як листки піврозцвилої, рожевої чаші. Уста-ж зливали ся з рисами лица в мельодійний ритм, у саму гарну мельодію. Були красші ніж вічно цвітуча рожа з Бенгалю. Але як глянув він у її очи—вони були незвичайні. З широкими, чорними зіницями, обняті мелянхолійною затінею вій, а на карій дугівці і на перловім-жовтявім білку завмер той самий безнадійний стогін розпуки, який мовчав заклятий в конаючім зільнику.

Сергія притягла до неї непоборна сила. Він бажав вимовити кілька щирих слів підхожих до його дивних почувань, до невисказаного настрою очаровання.

Ледве почали розмову, надплила з буртів тужна пісня; старий чабан-бурлака журился і нарікав на своє сирітство.

Спрацьоване сонічко ледве-ледве нагрівало, під його сьвітлом ліс втягав у себе темну тінь і його ізвори обернені до сходу почали чорніти, робили ся подібні до тих ланів довкола заораних плугами під засів. Геть із за ліса, з далека, з за горбів пологих закрадав ся подих старечого пустиря, сунув ся гóрі над вигорілою

літком травною, що вила ся жовтими вінками по буртах, ніс ся таємно та сіяв на землю тихий смуток. За ним, достроена до нього пліла жалібна пісня бурлацької сопілки. А за сопілкою нечутно снувало ся блискуче павутине. Не знати відки й куди пліло, мотало ся на сухе бодяче, на безлисті гільки, та рвало ся на кусні.

Тоді забажало ся Сергієви відійти до гурту, але Лілі пішла за ним, як простягає ся павутине зачеплене за вітку. Як м'який звук флюяри прилинула і пристала до сіренького товариства. Відріжнила ся від нього як нагла поява пролісків серед плахт мертвого полівого снігу, що вже тає під безлистими деревами і втягнув у себе болотяві плями. Ходила вільно, як лебідка по воді плаває. Тихо і ніжно мовила розмову милу, як пісня в гаю. А тоді погляд Сергія слідив за нею, як по філі ясна смуга йде за сьвітлом на човні. І знов здригнув ся від того, що в одну мить прочитав у погляді її — безнадійність

* * *

Живучи в селі, де збігали ся доріжки з сусідніх піль і горбів, де доохресні мешканці полагоджували орудки, відки в сьвіт виїздили — мав Сергій нагоду стрічати Лілі.

Так складало ся, що багато дрібних справ вязало їх що раз то ближше.

При кожній стрічи обходив його запах сьвіжих, весняних цьвітів, тіло Лілі чарувало його м'якістю тонів, сьмілістю форм, огонь роскоші палив його, коли пригортав її до себе. Не боронила ся ніколи, тільки дрожала з радости і щастя. Перший поцілуй отворив невинній дівчині цілу гаму зворушень чистих і правих. Так, одного дня упав перед її віконцем ясний сокіл, на її городци зацвила рожа, а в серденьку найкращий цьвіт — любов. Доси вели її житєм прінципи чесности, а чиста совість і праведність промощувала їй шлях проміж людей. По містах, по селах вели її. Тепер і любов стояла на шляху, що його мала верстати. По рожах і по терню вела її. Пахучі рожі клала Лілі в душу й не чула, що терне вбивало ся в ноги, а один терен, великий як вість — у серце. Вона се чула, а проте йшла тою дорогою, послушна великій силі чуття. Ах, забути сі невеселі думки, що відбирають супокій! Тінь перебутої драми не така-ж могутня, аби простягла ся за

нею скрізь, навіть далеко від місця недолі. Нумо, пригубити чашу роскоши та йти на нову путь!

Ах, як давно вже прияли їй сю дорогу, як виряжали на неї і самота і туга за любвою. Вона десь знала вже свого сокола, так ніби вже бачила сі добрі, задумані очи, се рівне чоло, тільки не знала, що Сергієм його кличуть. У своїх мріях вона не кликала вибраного ніяким імям. Скоро-ж зустріла його на своїм шляху, — піддала ся йому вся без умов...

Сергій прочув, що Лілі горить, як той сьвятоіванівський огник у нічку в червні, а він на сей огник летить. Силу над ним Лілі вже мала; зараз від першої стрічі, навіть несвідомо, Сергієви тільки в обіймах Лілі, тільки тоді як склонив голову на її лоно, було добре, добре. Вона ні на кого не мовила злої мови, була тиха і ніжна, шукала ціли життя, вірила в будуччину України, і Сергієви розум казав шанувати свою любу Лелію.

І линула солодка пісня, плив ручай завітчанним лугом, запашною цариною в тіни задуманих дерев. А проте Лілі чула в серці велику тривогу. Сергій пняв від щастя, а проте іноді сучав або томив ся, бо життя не давало принадної молодцеви боротьби, а вірне кохання не несло дрозів роскоші, не готовило сердечної муки. Лиш деяка сторінка розверненої книги манила його загадкою непроглядного смутку.

Уже пташки поздоровили весну все тою самою, незмінною, а все чарівною кантатою, вже соловій відспівав свій пеан—і нагло замовк, як віщий поет геній, що молодо помер. Вже яблуні відцвили, вже ягоди муть паленіти. По зільниках розкинуло ся блискуче богацтво цвітів. У Сергія цвили самі рожі. Але до Лілі поніс він нарцизи. На темнім, зеленім черешку перегнула ся яснійша оцвітина і наставила Лілі зьвіздокрасню в шість листочків. Що лиш роса їх сполоскала і білі платочки були чистійші, ніжнійші, ніж тонкий шовк. Сі непорочні листочки що йно збудила досьвітня година й заманила їх з-під зеленого пупінка до сонця золотого, але вони ще не причарували до себе нікого, ще ні один метелик не присів на сніжно білій короні. І привінки зберігали її чистоту: високим зарубчастим муром підняли ся над пиляки, так що й один із них не посьмів осквернити жовтим тоном білість платочків. Ніхто ще не пив із медниць злотоцвіту білих нарцизів, а Сергій приніс їх Лелії, своїй душі.

Лілі нагадала, як то білі нарцизи обіймали віночком її ди-

тяче чоло, як хвилювали на її дівочих грудях, нагадала сумну пригоду, від якої серце кривавилось, нагадала, як білі нарцизи стали вянути на її грудях; нагадала й заплакала. Дві сльози покотилися по блідих лицах. Цілий вечір здригалася в обіймах милого, всміхалася навіть, але не дала себе потішити. І Сергій не носив їй уже білих нарцизів, не носив білих цвітів і тепер аж побачив, що у неї в зільнику горять горячі тони, мерехтять блідші відміни, лиснять лагідні відтіни, а білих цвітів немає. Не плакала їх Лілі. Коли се чинить із розмислом, коли втім якась драма — бідна вона. І пожалів її Сергій, а шануючи її біль, ні про що не питав, лише пригорнув до себе свою сирітку і чув, що се його самовідречення, та її темна журба звязали їх серця тісніше, ніж щира розмова. До часу. По сій пригоді Лілі ще висше його підняла, бажала ще щось від себе дати, хоч уже й не мала що.

Любий чар наче сон обійшов їх, а любов і туга пригортали. І йшли вони далі по рожах, по левкоях, і сьпівав їм соловій пісню вічної любови. І далі стелила ся їм дорога вкрита на краю імлюю роскоши, роскоши, роскоши. Коли пригорнулися до себе і мовчки ходили при місячнім сьвітлі по мелянхолійній царині — були щасливі. Серця їх дрожали радістю і тим неспокоєм, що буває для радости тим, чим тїнь для сьвітла. І байдуже їм було все довкола, байдуже, що говорено про них.

А тут ішла річ про їх подруже. Самі вони не згадували про се. Лілі не здумала-б, як жити їй без Сергія, але як уперта думка застукала коли до її душі мов перед бурею ягня до запертої брами, вона чула засуд смерти. Виразний засуд смерти. Та скоро Сергій заговорив до речі, вона не здивувалася: прийняла сю вістку, як заповідженого гостя.

Сергій не мав таких замислів, жив легкодушно, на кредит, але все що чув і бачив довкола, все покликало його до рішучого кроку. І коли вони просьпівали в дуеті: „Та що з того? що любились і кохалися — розійшлися, мов не знали ся...“ а головка Лілі поникла, очі стали мутні, — тоді він рішився вмиг і так само скоро размалювала йому уява заманливі образи, аж він сам любувався своїми словами.

Мов дитина зраділа Лілі від того нового доказу його любови. Але розгадала лїпше і серце її знов огорнув неказаний смуток. Дивилася на білі цвіти і сама біліла; дивилася на сьвіт Бо-

жий і гірко плакала; дивила ся на веселе життя і не хотіла жити. Не бачила виходу для себе; що иньшим несло радість — її смутило, мусіло смутити. І тільки солодка розмова її сокола несла їй розраду, а найбільше взяла її за серце одна розмова, якої була сьвідком, а тепер її нагадала. Не вся розмова, лиш один погляд висказаний Сергієм про непорочність дівчини й про чистоту жінки і ся його критика вимог, які до дівчини ставить при вінчаню сам забруджений буржуй. Що він говорив, се було „всім відомо,“ але для Лілі важне було, що він се говорить, що він так думає. Сей спомин обтер її сльози, викликав усьміх на її лиці, а то доси тїнь за тїнню пересувала ся під її вікном, хмара за хмарою гнала над її головою.

Але в хмарний день сонце то виринає, то ховаєть ся, а на землі видно то тїнь, то велику ясність, поки сонце не скотить ся на захід і на землю наляже темїнь нощі. У Лілі по невинній радості померкло сонце. Для неї були мрії про щастє, а не воно саме, і хоч зазнала вона чару любови, розвага їй сказала, що сїй цьвітці грозить мороз навіть серед літа, навіть серед дня.

Одної суботи пещена, біла голубка зависла перед її вікном, біла крильцями, та вікно не відчиняло ся і голубка відлетіла до гурту. Ввесь гурт поворкував на ганку і через часок утік із дому... В зїльнику цьвіти посхиляли ніжні головки до долу. Вчора після заходу сонця ходила Лілі по стежці, пестила корч кремової рожі і цілувала розхилену цьвітову пупінку. Нині вона не була ще на стежці. А при стежці росли три рожі. Корч горячо-жовтої розкинув китиці на всі боки, і за кождим подихом розкішного вітерця, що ховстячи скоботав і дратував, вони ронили платок за платком і розливали приманливий запах злотоцьвіту. Темні понсові, сьвідомі про свою красу та силу, сховали ся поміж листє і невидні вмлївали від роскоши. А блідокремова одним одна. Збудила ся зо сну, як зітхнув сїрий ранок нинішнього дня, і відкрила соромливо своє лоно під золоте проміння. Та ніхто не глянув на неї, хоч була гарна. Сонце ховало ся за хмарками, метеликів приманювали понсові й жовті рожі, а на кремовій сіла тільки одинока — росяна сльоза... Зночи чудовий сон, солодкий поцілуй заколихав її до мрій, нині ніхто не склонив ся над нею пестливим словом і туга її нахилила. Метелики не вмють так цілувати, вітер не вмє так ховстіти; нема того під сонцем, чого зазнала сном повита в зеленій чаші, накрита зеленими дїльцями. І жаль буде її налягати. Туга і жаль, жаль і туга.

Лілі не виходила.

Щирі братчики видивляли свої очі на приязну голуби́нь неба і линяли; резеда за весь день вилила всю свою симпатію міцним запахом і гуділи її різочки як зраджений любчик. Тільки вербена всьміхала ся кокетливо до жаристих гвоздиків і не піддавала ся тому смуткови, що сів над зільником тінню від великого високо летючого птаха.

А Лілі не виходила.

Давно не було дощу, роса нині не сїдала, і всі квіти вижидали животворних струй погожої води. Вижидали на дармо. Вже вечірня заграва обілляла пурпурою все небо на заході, а Лелія не виходила підливати квітки. Тоді повійка, що пняла ся по білій стіні біля вікна, заглянула в квартиру. Заглянула — зівила. Лілі на пів сиділа, на пів лежала на софі з руками схрещеними під головою. А з її очий і серця сплило стільки смутку, що кімната померкла, хоч на дворі було ще видно. Гризота, яку гордо сховала в найглибшу закутину серця, жура, що завдала їй стільки сердечної муки і троїла кожний усьміх радости та вялила цвітку щастя — виповзла тепер і обізвала ся. Ту ніч Лілі мало спала, в днину не виходила нікуди, а ввечір попала в розпуку.

Роздумала своє горе. По довгих, кривавих муках усьміхається їй „щасте“ в Сергієвих обіймах. Та як же дорого платити, або на віки мовчати, або сягнути рукою по — квіт цикорії. Ні! не стає сил, уже хіба треба йти відсіль сірими стежками і понести в серці хоч спомин прожитого раю. Треба йти відсіль у безконечну дорогу до самоти і старости, до самої могили. Буде згадувати рожеві надії, що хоч рік-два літали-літали як райські птахи без ніг і спочити не могли... але літали над земним брудом. Йти треба відси, бо розчароване — гірка отруя. Вона троїть душу гірше всего иншого. І побігла Лілі очима по тій стежці, котрою приходив і зараз надійде Сергій. Ах, коби він не прийшов! Коби так сею стежкою помандрувати відси тихцем і понести в серці лише тугу за щастем, а не живий біль, той найтяжший біль! Втікати, втікати відси завтрішнім ранком ранним...

Вона відчинила вікно, виглядала і слухала. Не бачила нікого, темінь налягала довкола. Та серед тиші понесла ся пісня:

Не згасайте ясні зорі,
 Я всю ніч не спала,
 Я ще своєму миленькому
 Правди не сказала...

Сей рефрен накупілого під серцем страждання-драми упав
 громом на Лілю...

* * *

— Чого на мене дивиш ся? Не диви ся, Сергій, вже зачну
 розказувати, але не диви ся.

— Адже тут темно і нічого перед собою не бачу. І зовсім
 не дивлю ся на тебе.

— Я сховаю ся за твої плечі.

— Не говори; яж не вимагав від тебе, а тепер прошу: не
 муч себе.

Мовчанка. Хотів піднятись та походити по хаті, але здер-
 жала його. Лягла йому на плече, сплітаючи руки над його лівим
 раменем.

— Сергію! — благала,

— Чого?

Мовчанка. Знов ослобоняв ся з обіймів, але вона ще дужше
 сплела руки, припала до нього вся, поцілувала волосе його і на-
 зад поклатала ніжно головку на його плечі.

— Сергію, мені так важко промовити.

— То не мов, Лілі, не мов нічого.

— Ні, я мушу тобі сказати і скажу. — Глибоко зітхнула й
 почала говорити:

— То було так темно, як тепер, а ще була негода на дво-
 рі... Ні, не можу — напишу тобі все. Не сердь ся, не дужи,
 мій голубе! Твоя рука так корчить ся.

На силу заволділа зворушенем і мовила далі: Мені так
 важко було на серці — до загину! Важко й тепер, та ти при-
 мині. — Пригорнула ся ближше до нього і поцілувала, як огнем
 впекла в лице, над м'яким заростом. Відчула, що прийняв сю ла-
 ску нерадо, але говорила вже. І слухала свого голосу здивована,
 наче говорив хтось третій.

— На моїм серці лежав важкий камінь, так як сьогодні,
 та свого болю не вміла б я тоді назвати. Смерком я лягла вто-
 млена і серед цвинтарної тишини віддала ся почутю безсилля.

Хтось увійшов. „Се ти?“ питаю. „Явдоха!“ кликнула я з усіх сил і сіла на ліжку. Але й він сидів уже коло мене — мій у-правитель, кліщами здавив мене.

— І?...

— ...

Він штовхнув ногою стіл і вискочив на серед хати, а вона вже стояла при нім, не випускала з руки його рамя.

— Але ти будеш мене любити, Сергій?! — Погладила обо-ма долонями його лице. — Ти мене любиш і будеш любити? — Підняла долоні; його лице було холодне, облите зимним потом. Тоді схопила його за руку і почала ся глуха боротьба. Хотів бру-тально вирвати руку, вона конвульсійно її стискала. Здержала його лискавка. Адже, скоро перший раз пригорнув і поцілував її, вона не змагаючись сама пригорнула ся до нього і поцілу-вала в самі уста.

— За се кримінал — кинув — а ти?

— Одинока я. А в тім, чи я кому сказала б се? Тобі, ду-ші моїй, ледве зважилась.

Филя гніву і підозріння потрясла самцем.

— Він міг гадати, що ти й не гніваєш ся...

— Сергій, — крикнула вона в роспуці, аби спинити зне-важливі слова та сполошити й саму думку. З тим окликом щось розірвало ся у неї в грудях і вона пустила ся йти в кут пла-кати так, аби й життя виплило з неї з останньою сльозкою. Але зараз же й вернула ся. Взяла його за руку і поцілувала. Припа-ла до його колін; та ся покора станула між ними непроглядною стіною.

— Сергій! я чиста, чиста — шепнув хтось третій дивним, твердим шепотом, а Сергій в ту саму мить вибіг на ганок. Лілі останнім напруженнем сил вибігла за ним, але не доглянула його. Пітьма його обіймила, видерла з її обіймів.

Пітьма..., а на неї впало небо, затягнене оловяними хма-рами. Впало і придавило. — — — — —

III.

Сергій ходив по Леліній кімнаті, а як там стало за тісно, перейшов сіними у шкільну салю. Але під вікном шкільний сто-рож, що обробляв город, возив ся та лаяв ся і Сергій пішов на-зад у кімнату.

Туга гнала його з кута в кут. Та як з кожним кроком зростав його хід, так з кожною хвилиною глибшала безодня його горя. А в хаті все стояло нерушене, незмінене; все лишило ся; тільки Лілі не було. Але так, мов би на часочок вийшка вона, мов би зараз прийти мала. І того надіяв ся Сергій, того виждав з тугою. Тепер, коли вона загнована відійшла, вмів її цінити. Закид, який він зробив їй своїм брутальним вчинком, мусів би упасти за безграничну її добрість, за щирю любов. Мов мале дитя до мами, пригорнула ся до нього його лебідочка біла, чиста. Він носив її на руках, голубив її й пестив, а нараз шпурнув її, убив, тай то—за чужу вину.

— Бідна, бідна Лілі! Скільки ти страждала, скільки муки втерпіла від того ранку по страшнім вечері, від того дня, коли побачила, що білі нарциси зівяли на твоїй дівочій груді. Тінь тої могильної розпуки, що нила в твоїм серці грала в твоїх глибоких зіницях, в твоїх померклих, а таких ясних, чистих очах! І ніхто, ніхто не вмів прочитати німої мови тих очий, поки твої уста не вистогнали тої сповіди, що вбивала ся тупим ножем у мое серце, гасила зорі на моїм небі. Але верни ся до мене, голубко, хоч я необачно зранив тебе. Криваву пляму на твоїй білій шаті я змию покаянною слезою, а білих цвітів вирікаймося, дивити ся на них не будемо!... Зійди ще раз, моя зоре ранняя; згадаємо лиш те, що було миле й солодке, а все иньше кинемо в пропасть, забудемо. Втечемо далеко, аби нас спомини не здігнали. Прилинь, прилинь до мене здалека, моя тужна мельодіє!...

В хаті було тихо, наче Лелію справді винесли з кімнати мертву. Кожного дня приходив тут Сергій думати. Вже пятий день мучить себе тою мукою, без якої вже й жити би не міг. А коли Лілі й нині не вернула ся, погадав собі, що вона вже не живе, і застогнав із болю.

Поквапив ся викликати в душі своїй її образ: її струнку постать, повні груди, круглі рамена, а над усе кохану головку із стяглим личком, сумними очима і тим усьміхом. Вона всьміхала ся лише тоді, коли тримала його голову в долонях і цілувала його уста. Годі подавала дрібку назад свою головку, відхиляла його голову своїми долонями, заглядала йому в очи, на одну часинку всьміхала ся від того, що внутрішній корч задоволення і щастя разхияв їй уста, і вмить вона знов припадала

до нього палкими поцілуями... Поквапився викликати й нині сей образ перед очі своєї душі—і не зміг. Вечірня тиша переливала ся в його ухах і в тій тиші потонула Лелія. Та вітрець підняв галузку дикого вина й кинув її на лутку вікна. Сергій збудив ся з задуми і підбіг туди, але отямив ся. А листочки винограду тріпали ся так безнадійно, тихо-тихо як потапаючий, що дармо жде ратунку.

Сергій скинув вітку, запер вікно і потонув у своїх сердечних муках.

Коли так тужно виживав її, коли вже майже фізично її бачив—тоді відхилили ся двері й Лілі переступила поріг. Сергій кинув ся до неї і одно одного взяли в обійми. Пригорнув її дружно, вона зложила на його чоло поцілуй—останній. І в туж саму мить щось стрясло нею, вона ослобонила ся з його обіймів, випрямила ся. І в сюз мить зрозумів Сергій усю справу; її рух і погляд усе йому сказали. А Лілі відступила ся мовчки, зложила верхню одіж і сіла за стіл; тоді й він відгадавши її волю, збирав ся вийти, але не вийшов, присів подальше. Мовчали обоє. Сергій почув потребу підступити до неї, але самаж ся ніяковість, яка не пустила його з хати, задержала його тепер на місці. І залягла тишина така глибока, як безодня.

— Сергій, як бачу, треба тобі все сказати. Видиш, ти був такий иньший від усіх. Твій голос, твій хід, усе... а найбільше твої речі і твоє жите було таке иньше ніж других. Ти явив ся мені красшим ніж усі мрії про мужчину-друга. Тому я й віддала ся тобі, Сергій, після того, як відвернула ся згідно від усіх вас мужчин. Але ти, Сергій,... ні, ти лиш такий самий, як усі, і між нами все скінчило ся!

На се збунтував ся Сергій. Ні, не з тим він приходив сюди, в її кімнату, готовий на коліна впасти перед своєю Лілі. Він по довгих розмислах і боротьбі сказав собі, що його цвїтка не є зімнята, а тепер, скоро її побачив, якийсь атавізм на ново будить його мисли. Але проч з ними!

— Чи тільки я завинив? Ах, коби минувшість зійшла була до гробу! Таж я нічого не хотїв знати. Не питав про ніщо.

Лілі засьміялась і стала на рівні ноги, її очі блискали зневагою. Всі муки, які вона перестраждала, конаючи, сціпеніли в холод, нехїть і осоружність, зродили погорду, яка не бере на себе вини частину.

— Мені гидкі компроміси, противні укази, ненависна мені брехня. Сергій, додала вона м'якшим голосом, тут не про фізіологію, а про душу! Меже душею і душею не повинно стояти ніщо минуше, не має кидати тіни — її має розсвітити порозумінне... Сергій,—крикнула палко, хвилюючись,—усе скінчене!

Пішла твердим кроком у свою спальню і затріснула замок.

І знов було тихо, тихо. Потім за вікном дике вино зашуміло листем, замаруділо, але той подих вітру був спазматичний. То зривав ся, то подіймав. А тоді за дверима почуло ся хлипане Лілі. А таке безнадійне, що рвало Сергієві серце, таке болюче, що він ніяк не зважив ся підступити під двері.

І хатина біла і квіти пишні, а пустка облетіла їх мов смерть. В городі ніхто не працює. Час починати в школі, та Лілі нема. По надвірю пустив ся шпориш і заквив сліди коліс, а стіни в хаті тажк пусті, як із надвору. Тільки пара голубів не покинула свого причілка, живуть у купі любо. Тільки в зільнику на лавці кожного дня сідає Сергій одинокий. Припочиває і тужить, із проходу вертаючи.

Голубко біла, лети до неї. Неси їй зїлля, що родить
любов.

Голубка мовить: Далеко!

Соколе сизий, лети до неба. Подай ту іскру, що
серце палить!

Сокіл голосить; Високо!

Гей, орле, орле! Розшарпай груди, вирви із серця її імя!

Орел клекоче: Запізно!

МАРУСЯ ВОЛЕВАЧІВНА

Спомини української селянки.

Моє дитяче життя.*)

Як батько мій умер, тоді мені був семий год. Я росла собі одна; брати мої і сестра на багато годів були старші од мене, а менча сестра умерла через год після батька. Сусід у нас близько не було, а хоть би й були, то мати мене не пускала гратись до дітей. Оце було в літку як прийдуть діти купать ся до нашого ставка, то я як небудь тай украду ся до них, щоб з ними купатись, то пошти жодний раз і лучить ся зо мною сторія. Коли не черевики погублю, то спідницю мені діти почнуть дроти на стьожки, бо вони не носили тоді ситцевих спідниць, а ходили у вибійчаних або у тяжинових, а великі дівки і жінки носили плахти та запаски. Іноді лучало ся й так, що тільки скупаю ся з одною компанією, а тут гляди, знов являеть ся й друга юрба дітий та й почнуть мене підмовляти: „Купай ся, Маню, ще й з нами!“ Не кажу: „Не хочу“, хоч і дуже змерзла.

— А ти не довго будеш купатися!

— Ну, й добре, — кажу. — А не будете калі давати?

— Не будем.

Ото я знов купаюсь. Тільки що влізу у воду, то зараз і змерзну, аж посинію, але як почну вилазити з води, а та гаспидська дівтора як закричить;

— Давате їй калі, калі!

Тоді усі хапають у жменю калу тай давай кидати на мене. Знов треба мені лізти у ставок обмивати кал. І хоть ти десять раз вилазь з води, то все будуть на тебе кидати кал, а купай ся доти, поки будуть усі вилазити. І думаю собі: Дуже змерзла, стривайтеж, каторжні діти, яж вам оддячу. Та вискочу з води мов стріла з луку, захоплю свою одежу в одну руку, а другою хапаю їх сорочки, біжу поуз ставок та й повкидаю у воду. А як що не все захоплю своє, то й моє буде у воді. Отож за

*) Перший розділ сих споминів друкував ся в Літ. Наук. Вістнику за січень і лютий 1906 р. Ред.

мною як побіжать навздогін, то стільки накидають на мене калі, скільки хто попаде. Як бачу, що прудкішого нема над мене, то й тікаю собі мовчки, а як оглянусь та бачу, що ось-ось наздогоняють, то й давай репетувати на все горло. Чи почує хто в дворі, чи ні, а дід мірошник перший почує у млині, зараз і біжить мене рятувати. Приведе до матери, то мати мене гарненько одшпандьорить, як слід, та й запре на цілий день у хаті.

У діда була онучка Галька, трошки більша дівчинка од мене. За неї мати б то й нічого, так дуже була злодійкувата. Почнемо було грати ся у кукли, то вона і вкраде куклу або що друге. Розумієть ся, я зараз її трусити: коли не в пазусі, то в кишени знайду свою пропажу. Один раз разів десять трусила я Гальку, а кукли не знайшла, а знаю що вона узяла куклу.

— Оддай, Галько, куклу! — кричу я.

— Я не брала! — божить ся Галька.

— Брешеш, — кажу.

— Їй Богу, не брала. Труси, коли хочеш, — плаче Галька.

Я знов її трусю.

— Розперізуй спідницю!

Вона виверне. — Розтопир руки!

Вона розтопирить. Думаю: ні, під плечем нема. Знов командую, бо кукли жалко: — Піднімай руки в гору! Вона одну підняла, а другої не хоче. Е, думаю, се не дурно вона не хоче підіймати. — Підіймай, кажу, а то буду бити!

Вона підняла й другу, а кукла з рукава як брякне на поміст, так головка й одлетіла. Ненькож моя рідна, якого ж то було реву! А сю куклу мені подарувала одна капітанівна, так що другої такої кукли у мене й не було. А чого я так довго шукала, так що я ще не тямилася, що в Гальки був рукав з чехлом і там можна було ціле поросся сховати. Ото ж Гальку випроводять геть до дому, а я знов одна. А тут ще як на те близько живемо біля ставка, чути як дівчата купається, кричить та куряву збиває. Думаю собі: як там їм бойко та весело! І мене кортить побігти до них, так ба, мати битиме. Ото ж я так і ходю собі одно як те бойдоча: то в огородчику біля квіток, то в бузку з куклами горниці строю, то в леваді собі блукаю. А саме любязне було мені місце, де я гралася, то в Ліщані. Наші хати стояли під високою горою. І така висока гора, що тільки тоді травичку й побачиш, як зійде з неї сніг, а то усе вигорить до чиста. Отся

то гора була по полам розрізана глибоким ярком, котрий виходив недалечко з боку біля наших хат. З початку той ярком має собі вигляд шиї, вузкий і крутий, не дуже довгий; підеш у глиб тим ярком, перше трапить ся тобі рівненьке розпуттячко, по середині вбачиш висше місце, не знаю як би його зміряти, тільки більше як є де великий двір продовгуватий. Видко, що кругом сього місця можно було їздити возами. Се місце вишиною і до половини не достає своїх крутих боків. Одно слово, що для твого зору здаєть ся тобі, що мов ти бачиш острівик облямований водою, а коло води стоять високі гори. Се місце мене завжди займало і скільки раз я питала ся у старих людей, що воно тут було, то ніхто не знав. Деякі старі чоловіки так казали: То либонь тут була якась кріпость. Та мабуть і запевне, що була там кріпость, бо я граючись у тім ярку ще з початку завжди копала з боків дріб, кулі, обломки якогось заліза. А также і другі були там ярочки, котрі виходили на бік, та вони мали зовсім инший вигляд. А чого воно прозивало ся тепер Ліщаною, то мабуть того, що воно було заросле ліщиною. О тут то я й любила грати ся. От і тепер граю ся, як кажу, городю хатки, роблю возики, ящірок ловлю, павуків давлю, сорокам гнізда руйную та яйця деру, щоб не виводили ся та курчат не хапали. Ото я там собі граюсь тай граюсь, а в мене тоді була пропасниця. Чую, що вже мене з за спини забира, мов телята язиком лижуть. Щось то я там хотіла скінчити, та треба було йти до дому лягати. Коли се гульк, аж чорна гадюка, товста та довга аршина мабуть півтора, під пузом сірувата, а голова така жовто-горяча, аж горить. Тай плуганить ся собі тихесенько через те розпуттячко. Стрівай же — кажу, — яж тебе попоштую гарненько, що б ти тут не просвіщала ся! Я бояла ся гадюки, що б не вкусила, та мабуть не дуже. Я й тепер не знаю, що я хотіла з нею робити, чи вбити її, чи тільки попобити; мені було тоді сім год, восьмий. Отож зараз ухопила я хворостину, підбігла до неї, та як оперішу її хворостиною в поперек! Та мабуть не дуже дошкулила, бо хворостина як була гнила, то й розпала ся на кілька шматків, а я то, звісно, дурне, сього не тямала. Гадюка висолопила жало, засичала мов гуска, витріщила на мене очі, підняла на пядь голову од землі, а я трошки одбігла од неї і вона собі знов полїзла тихесенько. У мене з ляку трішки серце забило ся. А постій же, бісова годюко! Та вона на мене, бачу, і вухом не веде, хоть би

швидче тікала, а то бач як плуганить ся! Ні, стрівай же, я таки тебе піджену швидче, тільки тепер так близько не буду підходити. Отож мерщій кинула ся я, назбірала дечого замашного в пелену, то оцупалків, та камінючок, де яка й цеглина попала ся, і пішла з гадюкою воювати ся. Яке не докину, яке перекину, а яким так гарненько влучу по головці, як вона її підійме у гору. Отож вона сичала-сичала та все вище й вище підіймала ся од землі, а мені так ловко на неї кидати; як вона зведеть ся, ухоплю ціпок або оцупалок та як пошпудю на неї, то так і підпережу в поперек. Ото ж мабуть я їй добре допекла. Ненькож моя рідна, як схопить ся вона на хвіст на самісінький кінчик, як кинеть ся до мене, а я тоді навіткача до дому. Ох лишенько, мене вже пропасниця давно ламає, ноги трусять ся, підломлюють ся, швидко не мога тікати. Оглянуся назад, а вона летить за мною мов стріла та махає туди й сюди усім туловищем, аж повітря розлягаєть ся. А я так злякала ся, що й пари з рота не пушу. Оглянула ся знов назад, лишечко, гадюка раз і вдруге плигне на хвості і опинить ся у мене на шиї! Щож його у світі божому робити? Більше нема мочи бігти. Не знаю, яким чудовним провидінням я була спасена од сеї гадюки. Бачу незбіжного ворога і чую, що не маю сили тікати, прямо кинулась на бік. Кажу, що мені був тоді восьмий год, і як мене Господь надоумив з вернути з дороги! Як же воно можно було звертати й набік і тікати швидко? Ярок був крутий і глибокий, не то що можно було збігти, а треба було рачки лізти. Я лізу рачки, як на стіну деру ся, а ноги мої повзуть назад; трава була випалена сонцем, а піщана земля сиплеть ся під ногами без упину. Де неде стирчить бурянина, за котру я захоплю ся, і вона перериваєть ся у мене в руках. Оглянуть ся бою ся, щоб гадюка не впила ся прямо мені в лице. Не знаю, яким побитом я докарабкала ся до вершини гори. Там почала я хватати ся за прутики ліщини і цупкіше стала вибирати ся на гору. От я вже й на горі, а оглянути ся назад бою ся, та мерщій хватаю себе за шию, за голову, трусю на собі платтячко, платочок, що був на шиї, чи нема на мені гадюки, і сама собі не вірю, що її нема. Тепер дивлю ся на ноги, під ноги, кругом себе, ні, нема ніде. Доси я нічого не чула у себе окрім одного страху. Тепер у мене застукотіло серце в грудях, затрусили ся ноги і руки, усе в мене загоріло ся мов би то я стою у жару. Сяк так дочвалала я до хати

мовчки, нікому нічого не кажу, бо знаю, що се дурно не прийде, як узнає мати. Як же вздріла мене моя матінка, та й почала на мене гомоніти:

— Це вже у тебе була пропасниця! Чом же ти не йшла до дому лежати?

А я вся була червона як жар.

— Лягай тут! — Тай почала було мати прибирати лишні подушки з ліжка.

— Ні, — кажу, — мамочко, я не хочу там лягати. Дайте мені подушку, я ляжу на голій скрині.

— Що се з тобою, моя дитино? — допитуєть ся мене мати, бо знала, що я окрім ліжка ніде не спала.

— То так, — кажу, — мені душно.

А я того бою ся лягати на ліжку, щоб гадюка не злізла по підзору до мене. А скриня, думаю, і висока і гладенька, ні завіщо буде учіпити ся гадюці. Я зараз заснула і нічого не знаю, а як опам'ятала ся на другий день, то вже лежала у матери на подушках. Казала мати, що я цілу ніч балакала Бог знає й що. Ну, з того часу мене покинула пропасниця трусити, і я більше вже ні ногою в Ліщану.

(Далі буде).

ЧЕРНИГІВЕЦЬ.

М р і ї.

З далеких гір часом вітрець злітає
І в своїх крилах обережно,
Неначе скарб цінний, який згубити можна,
Сумну пісню пастуха ховає.

Так мрія та в мою порожню хату
Часом з квітками завитає,
Часами з холодом, там сумно заспіває;
Люблю! Лиш часто кат вона завзятий.

1905 р., Чернігів.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Справа українських кафедр і наші наукові потреби.*)

І так ся сторона питання представляеть ся, думаю, по всім сказанім вповні ясно. Ріжні галузи українознавства повинні бути введені в круг університетської науки, університетських викладів. Вони повинні дістати органи свого розроблення в виді університетських кафедр. Сього вимагають інтереси науки взагалі, якій се зовсім не виходить на добре, коли різні сфери наукового знання, звязані з українським народом чи українською територією, представлятимуть пустопорожні, або слабо оброблені, різним чортополохом вкриті простори. Сього вимагають ще ближше — інтереси різних „русских“ наук, включених в університетські програми — як „русский языкъ и литература“, „русская исторія“, „русское право“, що все будуть кривобокими каліками, доки не буде висвітлено відповідно український язык, літературу, історію, право, і т. д. Сього вимагають, далі, наукові інтереси, наукова цікавість української університетської молодіжи, яку виховують і учать російські університети. Сього вимагають культурні інтереси українського громадянства Росії і вкінці — сама репутація Росії, як культурної держави, в котрої склад входить $\frac{5}{8}$ української людности й території — коло 750 тис. квадрат. кілометрів і до 30 мільйонів душ сеї людности.

А що неможливо жадати, аби курси з різних галузей українознавства читали ся по всіх університетах Росії і щоб по всіх університетах були для них спеціальні кафедри, то, значить, сю потребу в українських кафедрах і курсах повинні в першій мірі задоволити ті університети й иньші вищі школи, які стоять на українській території, бо тут українські дисципліни мати муть особливо живе й жизненне значінне, звязані тисячними нитками з місцевим житем, й місцевими інтересами притягати муть до себе живу увагу академічної молодіжи. В Петербурзі чи Москві можуть бути або не бути кафедри для української історії, языка, літератури й т. ин., але в університетах київським, харківським,

*) Початок див. в кн. I Літ.-Наукового Вістника.

одеськім і по різних інших вищих школах тутешніх вони доконче повинні бути. Тутешні університети й вищі школи в першій лінії повинні забезпечити й наукове розробленне різних галузей українознавства й їх наочанне, виклади. Коли неможливо, щоб кождий з сих університетів, не кажучи за інші вищі школи, зараз мав повний круг українських кафедр, давав повну систему викладів з різних галузей українознавства, то треба принаймні, щоб кождий з них мав невідмінно кафедри й виклади з усіх найважніших, основних українських дисциплін (так само й інші тутешні вищі школи). Інші — другорядні, так би сказати, галузи українознавства можуть бути поки що поділені між тутешніми університетами, так щоб все таки всі разом вони заступали всі галузи українознавства, які повинні вийти в круг університетської науки (нижше поговоримо про те, які саме), і ні одна з них не зіставала ся без органа, без кафедри, „без хазяїна“. Приміром, коли вийде так, що не можна викладати в усіх тих університетах української етнології й археології, фольклору чи помічних історично-філологічних наук (палеографії, дипломатики й археографії), то вистане поки що, коли народня словесність українська (фольклор) матиме кафедру в Харкові, етнологія в Києві, а дипломатика в Одесі, і студент чи взагалі чоловік, що хоче приготувати ся до наукової діяльності в певній сфері, може поїхати на семестр чи два до того університету, де викладаєть ся якийсь предмет, котрого він не міг послухати в своїм університеті. Такі перелети студентів в Росії взагалі не практикували ся, завдяки казюній одноформности університетських програм, мертвоти університетського наукового життя взагалі та умисним утрудненням таких переходів. Але в німецьких університетах, де нема одностайних шаблонів, де кождий університет сам творить, розширяє свою програму, відповідно до потреб, наукових сил і т. д., — там такі переходи широко практикують ся людьми з серйознішими науковими інтересами.

Лишаючи на боці всяку політику, а ведучи ся об'єктивними інтересами науки, ніхто не поставить яких небудь аргументів против сього постуляту — заведення кафедр з різних галузей українознавства по університетах України. Всякий аргумент против сього жадання буде вже політикованнем, домішуваннем до інтересів наукових, культурних, котрим повинна служити вища школа, мотивів поліційного, централістичного, обрусительного ха-

рактера. Можуть бути певні практичні перешкоди, чи труднощі — про них будемо говорити низше, але не може бути ніяких аргументів принципіальних, „по существу“.

В Росії зрештою поняття „політики“ звичайно буває досить неясне, і навіть більше — „політикою“ називається те, що не має в собі ніякої політики, що служить тільки об'єктом державної чи адміністраційної політики, та через своє активне чи пасивне сопроотивлення тій державній політиці набирає політичного значіння, стає політичним чинником. Виходить політика на виворіть, *lucus a non lucendo*. Політикани закидають „політику“ тим, що противлять ся їх політиканству й хочуть оборонити від нього, від його руйнівних впливів певні сторони свого життя. Вони переносять на політичний ґрунт дискусії, які в очах об'єктивного свідка не повинні мати в собі нічого політичного. Правда, що се так не тільки в Росії, а й скрізь, де держава починає робити політику національну чи релігійну, творить собі державну національність чи державну релігію, та починає її ширити чи розвивати коштом інших.

Я вважав потрібним пригадати се, перше ніж сказати, що й друга половина питання — заведенне викладів по університетах та інших вищих школах на Україні на українській мові, коли глянути на нього очима об'єктивними, свободними від політиканських, наперед повзятих гадок, — також являється вповні ясною, натуральною, і ніяких принципіальних закидів против себе не повинна викликати.

Українська народність існувала й існує, не видумана ані сотворена ні нами, ні нашими предками. Її зародженне виходить за всякі історичні границі, в далекі часи диференціації словянства, а дальший процес її формовання був так само ділом не якихось свідомих чинників, а сліпих, стихійних сил — впливів географічних, колонізаційних, економічних, політичних обставин, в їх різних комбінаціях і перехрещеннях. Раз зазначивши ся, сума прикмет, яка ділила українську народність від інших ближчих народностей, мала тенденцію зростати, ставати все виразнішою в процесі розходження, дивергенції етнографічних чи національних родів. Від коли ся народність стала свідомою своєї окремішности народньої, своєї індивідуальности, — інстинкт самоохорони наказував їй хоронити сю індивідуальність, берегти її від знищення й занепаду, та розвивати її внутрішній зміст. Сей

інстинкт самоохорони каже нам тепер, коли ся народність виходить зі стану летаргії, в яким держали її заборони й репресії, пильнувати її дальшого всестороннього розвою, як не хочемо засудити її на розклад і смерть. І одним з основних постулятів, таких, що найбільше природно й логічно впливають з стремління до розвою своєї народної індивідуальности, являєть ся культура мови, як першої прикмети народної окремішности й показчика культурної вартости народа.

В теперішніх часах, коли не стало старих універсальних культурних мов, і кожда народність на своїй мові стараєть ся розвинути культурну роботу, потрібну для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою своєї суспільности, — ся культура мови стає питанням життя і смерти, „бути чи не бути“ національного істновання. Від рішення сеї задачі залежить, чи певний нарід переходить в категорію націй культурних, — чи зістаєть ся на становищі народностей низших (minderwerthige), які власними культурними засобами можуть задовольняти тільки низші культурні потреби своєї суспільности, а для задоволення вищих мусять звертати ся до культури чужої, до чужої мови, до чужих інституцій. І кожда народність, доки тільки чує в собі сили, — свідомо і навіть несвідомо, ведена стихійною силою інстинкта, буде все йти до того, щоб розширити сферу й границі своєї культури (кажу не про територіальну, а ідеальну сферу — охопленне можливо широких областей культурного життя й його проявів), та піднести рівень, інтензивність, якість сеї культури. І доки сеї заходи народу коло піднесення своєї культури не зачіпають інтересів иньших народностей, не роблять ся коштом їх, — вони вповні законні й похвальні. Навпаки, всякі змагання зі сторони чи правительства, чи суспільности задержати культурний розвій якоїсь народности, умисно затримати її на становищу низшої культури, щоб її коштом, її засобами розвинути культуру свою, — являєть ся надужитем, визиском, актом насильства над благороднішою сферою людського життя, гріхом супроти людських інтересів і людського духа. Против нього повинна бороти ся всіми силами не тільки заінтересована народність, не допускаючи спихнути себе силоміць на степені нижше культурних, низших народностей, але повинні-б такі надужитя стрічати осуд і ганьбу всякого культурного чоловіка — коли-б сфера етики

особистої не була досі так різко відграничена від етики класової або національної. Все-ж таки й тепер в очах об'єктивного свідка і цінителя такі змагання до визиску слабших народностей не можуть не стрінутися з різким осудом.

Одним же з основних питань з становища тої культури мови і повноти національного культурного життя являється справа вищої науки на даній мові. Доки якийсь язык не доступив до вищої школи, доки він не служить органом викладів університетських чи інших вищих шкіл, доки він не став знарядом наукової роботи в викладі і в книжці, доти суспільність, народність, що говорить тим языком, буде чути себе на становищі „низшої“, культурно-неповноправної народности. Вона буде підозрівати у всіх такі зневажливі поняття про неї — що її не вважають за культурну народність, а її мову — за культурну мову. Академічна, університетська наука на даній мові дає певне свідчення культурности, притискає печатку (*cachet*) культурної повноправности даної народности в очах сучасного чоловіка. Незалежно від великості тої народности, міри її політичних, економічних, культурних сил, практичних чи духових талантів, вона чує тоді себе культурною нацією й почуває за собою моральне право і від інших жадати таких же відносин до себе — щоб її поважано й трактовано як культурну націю, культурно-рівноправну з іншими. І тому ми бачимо зі сторони всіх народностей, які доходили на наших очах або доходять іще й досі своїх національних прав, чи репутації культурної народности, — змагання до того, аби мати свою вищу школу, з викладами на своїй мові, а коли се неможливо, то принаймні — виклади деяких предметів на своїй мові по університетах.

У української суспільности ці змагання мають уже досить довгу історію. Лишаючи на боці заходи коло українських (русинських) кафедр у львівському університеті за ціс. Йосифа, вже в 1848 р. прокидається ідея перетворення львівського університета на університет український, а хоч плян сей потім заглож, то все таки від 1848 р. справа українських викладів і кафедр в університеті львівському, а потім також і черновецьким стала живою й реальною. Вона не переставала живо інтересувати українську суспільність і посувала ся наперед, хоч і дуже поволі, стрінувши ся з опозицією *beati possidentes*. У Львові Поляки хотіли заховати, ліпше сказати — надати виключний польський

характер львівському університету, утраквістичному, українсько-польському в ідеї. В Чернівцях професорські круги завистно стерегли німецького характера свого університету. Зрештою в черновецькій університеті український елемент був досі занадто слабкий, щоб виступити скільки небудь сильно в сій справі. Навпаки, університет львівський став ареною завзятої боротьби між академічною молодіжю й суспільністю українською — з одного боку, і польською професорською корпорацією, шовіністично настроєною частиною польської молодіжи й польською суспільністю — з другої сторони. Українська сторона домогала ся в принципі заснування осібногo українського університета, а поки се наступить — дальшого творення паралельних українських кафедр по всім головним предметам університетського курса. Польська сторона стала на становищу охорони польського *stanu posiadania*, уважаючи однаково нарушеннем свого польського володіння і заведенне нових кафедр українських і плян заложення осібногo українського університета.

Та хоч які невеликі були дотепершні здобутки австрійської України на сїм полю, але й ті десять українських кафедр, що до сих часів здобула вона, а ще більше — завзята боротьба за український університет, що розгоріла ся в останніх літах, — не переставали підогрівати Українців російських в свідомости потреб університетської української науки. Свідомість ся впливала вповні льогічно вже з самих змагань за повноту національного культурного розвою й житя. Свідома частина української суспільности стала на становищу такого повного національного розвою в останніх десятилітх зовсім виразно. Але істнованне вже готових українських кафедр по той бік Збруча, і завзята боротьба за повний український університет, що виникла там, — не можуть не служити імпульсом для анальогічних змагань російських Українців. Те, чого добила ся вже й чого добиваєть ся невеличка частина українського народа, поставлена в далеко гірші обставини економічні, культурні й ріжні иньші, як може не бути предметом домагань величезної української людности Росії? І як тільки з'явила ся спромога добивати ся взагалі чого небудь українського, так зараз вплило на верх домаганне вищої науки на українській мові, а передо всім — українських викладів по університетах України з предметів, найбільше інтересних з національного становища (мови, літератури, історії)

Що можна протиставити цьому домаганням? Доводить неможливість таких курсів принципіально, з наукового становища, нема чого й думати, коли по австрійських університетах виклади на українській мові з української історії, літератури, язика, права ведуться десятками літ, вповні успішно, на висоті наукового рівня тих університетів. Можуть бути практичні перешкоди — які легко можна обминути, коли не буде неохоти до цього жадання в компетентних кругах; про них я говорю му низше. А поза тим можна виступати протиставляючи домагання українських викладів як взагалі протиставляючи всяких домагань в сфері українського культурно-національного життя. Жадання українських викладів на університеті становлять таку органічну частину українського культурного розвитку, що боротися з сим жаданням — значить боротися з змаганнями Українців до свого культурного розвитку, культурно-національного життя. Отже можна говорити — як і говорять, що заведення українських викладів, українізація вищої школи на Україні шкідливо відібеться на науковому життю, на культурі „общерусській“, себто великоросійській, бо відтягне від неї сили українські. Можна повторити старі, затаскані фрази про те, що Українство не має підстав для національного культурного життя, і змагання до тої вищої культури штучно роздухані купками українських фантастів, і т. д. І таке залакання буде ще певно довго повторятися серед людей взагалі неприхильно настроєних до українського культурного руху.

Та можна вірити тим фразам, чи ні, але на підставі їх ставити перепони українському культурному рухові, а з окрема — домаганням вищої української науки — се значить робити насильство над живим життям суспільности, над її правами й органічними потребами. Хто може жадати від української суспільности, аби в інтересах розвитку великоросійської культури вона зрікла ся свого власного культурного життя й розвитку? Хто має компетенцію відмовити українській суспільности морального права на певні національні постуляти, або оголосити їх штучними, а не реальними, коли вони впливають логічно зі змагань до розвитку своєї народности, даної, втвореної тисячолітнім процесом?

Коли тисячі студентів-Українців домагаються від своїх університетів, щоб вони подавали їм науку певних предметів по українськи, — се-ж для об'єктивного ока, незасліпленого „посто-

ронними соображеннями“, повинно вповні рішати діло. Відзивають ся люде, котрих інтересам повинний в першій лїнії служити університет; відзивають ся не з якимсь екстравагантним жаданнем, а вповні зрозумілим, льогічним, з становища культурного розвою сеї самої університетської молодїжи і тої суспільности, яку вона репрезентує — вповні оправданим, законним. Робити якісь перешкоди для здійснення сього жадання, висувати якісь труднощі, виявляти йому не-співчуте своє — значить політиканити, вносити в ясну й чисту культурно-наукову справу елементи національного шовінізму чи поліційних заходів; значить політику виразних заборон українського національного життя замінити системою дрібних загорож і перешкод. Професорським корпораціям та університетським кругам така роля безусловно не личить.

Кінець буде.

О. КРИЖАНОВСЬКИЙ.

Я бачив, як сонце червоне вставало,
 Я бачив рожеві навколо хмарки:
 І світле й веселе між них впливало,
 Веселе на мене воно поглядало
 І світлі будило у мене думки.

Я думав: хай злість все людська розруйнує,
 Хай згинуть і щастя і правда земні,
 Хай згине усе, що тут душу милує,
 Що серце так пестить, що око чарує,—
 А все ж ще зістанеть ся сонце мені!

А все ж ще зістанеть ся світле, палкеє,
 Зістанеть ся сила його вікова,
 І сходити й сяти ме завше яснее
 І лляти ме світло своє неземнее,
 Зістанеть ся Правда на небі жива!

НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ.

ХМАРИНА,

Ще з осені, з самого 17-го десь далеко від повітового міста N. гула негода, там над самою землею спускались чорні, важкі хмари. Перші хмари запливли і сюди в тихий куток, кілька раз зривалась буря тай затихла. Настала якась чудна, незрозуміла тиша і чисте небо ясніло в горі, та те, що воно було незрозуміло ясне, здавалось гнетучим. Віками тут стояла тиша і трудно її зворушити...

У місті в свій час були деякі події, були зібрання й забрання, колихнулась тиша тай знов стала. Навіть самі учасники згадують минуле, як щось таке, чого справді не було, а що снило ся або читало ся...

*

Ясний, багатий день раннього літа наближав ся до кінця. Правда, що сонце стояло ще височенько, але у місті вже повіяло прохолодою. По вулицях снували городяне й селяне з безтурботними, веселими обличчями. Кожний користувався неділею, як йому можна. Навкруг грали, сьміялись, співали, все місто лагідно і невпинно гомоніло.

У місті саме було багато селян, що прийшли на торг та загуляли ся й запізнившись тепер вертали ся до дому. Їх настрої здавав ся найкращим. Вони йшли до міста нивами, а на тих нивах стояв хліб високий, колосистий, та такий буйний, якого не затимили й старі. Віками цілком залежучи від урожаю і бачучи таке гарне віщування, маючи певну надію на краще, селяне забули дійсність і настроїлись чудово. Вороги здавали ся вже не такими ненависними, житте вже не таким лихим, а будучина обовязково ясною. То з таким настроєм вони вертались до дому, де хто під чаркою, але всі до всіх приязні.

Тим часом у місті пив і гуляв із тими, які повинні не дозволяти йому сього робити, один з нанятих паном стражників. Се було кавказьке хлопя років сімнадцяти, мале, бліде і сухе, але все узброєне шашкою, пістолем і кинжалом....

Кілька місяців тому назад він жив у своєму краї, не бачивши нічого окрім свого аула. З давніх давен край був відда-

ний на поталу християнам, з давніх давен у краї вкоренилась ненависть до них. Край з'убожів, заробітку було далеко менше ніж треба, і от коли стали наймати бити християн, багато охоче згодилось на се. Тут був і заробіток і можна було вдовольнити ся помстою. „Ви нас у нас бете, а ми вас у вас битимем“.

Їм так і дали зрозуміти, коли наймали, що наймають їх бити, і що за се їм ніколи нічого не буде, хоч битимуть і на смерть. І так проняті помстою і переконанням, що їй можно безкарно дати волю, вони приїхали сюди. Здебільшого се була зелена молодь, майже діти, яким дали зброю і право над життям чужих, ворожих їм людей. Вже через те одно, що сі люде були інакше одягнені і говорили незрозумілою мовою, вони не здавали ся їм справжніми людьми, а ворожі відносини та давня ненависть цілком роз'єднали їх. Окрім того сеж були діти, яких поставили за дорослих і дали їм право дорослих; се їм було навдивовижу, і вони втішали ся як діти своїм страшним правом.

Так вони й жили з селянами в селі мов два ворожі війська, які ждуть гасла, щоб кинутись до бою...

Один із таких хлопців отсе й гуляв у місті. Дома йому закон забороняв пити горілку і він її ніколи не пив. Тепер сі чужинці з золотими гудзиками, єдині з якими йому велено поводитись по товариськи, напоїли його, ще й дали чвертку на дорогу, звичайно, все за його власні гроші.

Він пішов до дому до пана і йшов по вузьких вулицях, та все зустрічав селян. І вони всі були веселі та дивились на його вже не так як завсїди ворожо і з жахом, вони навіть при йому сьміялись без ніякої поваги до його, наче б він не був дужий, все-сильний, дорослий магометанин. Може вони ще й сьміялись з його, він же не розумів їх мови.

Се його дратувало. Де далі він все більше розлютовував ся і йому схотїлось когось добре побити, щоб зірвати свою злість, щоб вороги не сьміли дивитись так безтурботно, мов його тут і нема.

Саме на зустріч йому йшло пять селян. Се все були не молоді чоловіки, замучені працею, убого одягнені, але у найкращому настрої. Вони жартували, дратуючи один другого, і щиро реготались. Се вже до краю роздратувало хлопця. Він думав, що його прислали, щоб сі селяне не сьміялись, а плакали. Вони ж ті самі християне, які знущають ся там дома над його кривими, а тепер он бач, сьміють ся! Всі християне здавались однією суцільною істо-

тою—ворогом, і він не розумів, що сі самі селяне ніколи не були у його краї і що вони самі, як і його рідні, гинуть під однаковим лихом.

Селяне сьміялись... незрозуміло, що вони говорять, може ще сьміють ся з його, ображають... Он один глянув на його...

.... Злоба чорною хвилею вдарила йому в голову, він вихопив шашку, щоб одрубати селянинові голову. Се було так несподівано, що чоловік не вспів одскочити, а лише нахилив ся і підняв руки, щоб захистити свою голову. Одна рука одрубана одлетіла на дорогу, друга була розкраяна впововж, і чоловік упав. Черкес розлютував ся ще більше, кров збудила давній інстинкт до бою. Він погнав ся за іншими махаючи шашкою. Всі пять чоловік умили ся кровю. Але тут видираючи кіяки з тинів, підіймаючи каміння, хапаючи все, що під руки попадєть ся, стали збігати ся люде. Черкес зупинив ся, спустив руку і глянув навколо на обличчя ворогів. Він одразу протверезив ся і зрозумів, що безкарно бить дозволяєть ся, але що сього не стерплять ті, кого можна бити... Він се зразу зрозумів і інкстинктивно, традиційно піддав ся ворогови, кинув шашку, зірвав і иншу зброю та кинув на дорогу.

Але він бив людей не в бою та безоружних і ніхто не прийняв його покірности... Їм просто здавалось, що се якийсь страшний, скажений звір, до якого не можна близько приступити через його зброю і від якого тільки тим і можна оборонитись, що вбити його як скаженого...

*

У больниці ридали і кричали жінки побитих. Вони тепер zostались самі в чужих хатах, маючи малих дітей і калік чоловіків. В больниці і навкруг її стояла гнівна, збентежена юрба. Приїхало начальство з золотими гудзиками.

— А де той звір?—спитало воно, бачучи біля себе лише два чоловіка сторожі і велику, розгнівану юрбу.

Звір лежав з пробитою головою і конав.

*

Минуло кілька годин, місто заспокоїлось. Так вирвавшись від грозової хмари, пропливе хмарина, зірветь ся негода тай за тихне...

*

Ген за містом стоїть буйний гай. Він доходить до глибокого, зеленого яру, за яким хвилями плывуть ниви кудись у без-

крає, синє небо. Гай зелений та веселий. Тільки з одного його краю на ріжку якась неприємна, чи дика, чи сумна місцина. Земля там руда мов цегляна, не поростає травюю, а де-не-де хижим бурянцем. Коли прийти з гаю сюди, то здається так, мов опинився де на півночі. Робить таке вражіння мабуть сей убогий бурянець, низеньке криве дерево і глибокий яр, який з сього боку й на другім березі поріс кущами, та від сього здається темним і холодним.

Над самим яром три недавні могили. Над однією вкопаний стовп з якимись чудними літерами. Стовп не отесаний, літери видно вирізані звичайним ножиком. Убого, самотно. Се ж могили чужинців, що прийшли покорити ворожий край. Вони молодь, майже діти, не видержали незвичного життя, а того, що похований у останній могилі, ховали чужинці, бо свої відреклись від його. Він переступив їх давній сьвятий закон і пив вино...

Десь у його є мабуть рідні, які не побачуть навіть і сієї убогої могили.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Душа — се конвалія ніжна,
Укрита у темному лісі; —
В ній мрія таїть ся кохана.
Для неї вона й розцвітає
Нікому незнана...

Душа — се безсилая квітка,
Що пахощі лле, але гине;
Від тихого смутку що вяне,
І в лісі ніхто в оту пору
На неї не гляне...

18—XI 1906.

ІВАН ФРАНКО.

Літературна мова і діалекти.

Буде вже більше як 25 літ тому, як я мав нагоду у Львові познайомити ся з заїзжим, петербурським Поляком Венцковским, людиною незвичайною освіченою та бистроумною. Я жалував ся перед ним на слабий розвій нашої літератури та неусталеність граматики.

— Ах, не говоріть мені про граматику! — аж крикнув д. Венцковский. — Богу дякуйте, що у вас іще нема граматиків. Бо граматики, то грабарі живої мови. Вони не розуміють тої мови, а знають тільки свої правила. От погляньте у нас! Ще Міцкевич, Словацький і Красінський говорили кождий своїм язиком і жаден не вчив польської граматики. А прийшли по них граматики і щож — жерело живої води засохло, бо кожного в школі вчать: так маеш говорити і писати, а не інакше. А се, пане, перший ступінь до переміни польської мови на мертву мову.

Богато разів потім, коли доводилось міркувати про питання язикові, я згадував слова д. Венцковского. Читайте прим. те, що написав Т. Бенфей у своїй Історії язиковідання про граматику санскриту, написану вченим Індійцем Паніні! Бенфей не знаходить досить сильних слів подиву і захвату, щоб вихвалити ту граматику, невеличку книжечку зложеноу з кількох тисяч коротких правил, а яка про те що до глибини і вірности і ширини і точности тих правил безмірно перевищує все, що на граматичнім полі зробили Греція, Рим, середні віки і новійші аж до Грімма включно. А чому ж се так? А тому, що Паніні жив і працював над грамакою санскриту тоді, як сей язик уже майже тисячу літ був мертвий. Живий язик не має граматки, тоб то не зносить школярських, механічних і непорушних правил, диктованих ніби вченими. Живий язик можна і треба студювати як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і закопувати в мертві правила і формулки.

Візьмім хоча б історію нашої не так дуже давної літератури. Її цвіт і краса вирости над Дніпром, у Росії, де інтелігентний чи півінтелігентний Українець не чув і не бачив граматки української мови, але черпав зразки тої мови просто з живого жерела, з уст люду. А у нас у Галичині, де друковано і писано

довжезний ряд граматик від Могильницького до Огоновського, де ті граматики товкмачено тисячам інтелігентних дітей у голови на шкільній лаві, все таки знане нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуте у всіх що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затуплене. Кілько дивоглядних теорій сплодили вони, а всім їм одно жере-ло — незнане живої народної мови та бажане викувати з неї щось як мога близьке до мертвеччини.

Та не вважаючи на ті зусилля граматиків можемо сказати, що наша літературна мова в остатніх десятиліттях таки значно виробила ся. Кождий, хто брав ся писати тою мовою, на скілько черпав із книжкової традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явити ся вироблена літературна мова всіх Українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різкіших відмін, який в повні відповідав українському національному типови, також „вимишаному“ і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у сьвітї. І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народа, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників. Тільки з часом науковими дослідями показано, що ся мова була готова вже в XVI в.; проривала ся в писану літературу в Пересопницькім евангелії половини XVI в., в евангелії Тяпинського з кінця тогож віка, в українських інтермедіях та віршах XVII—XVIII в. і загалом скрізь, де свобідна творчість поневолі хапала ся свобідної живої, не звязаної шкільними шаблонами мови.

Кожда літературна мова доти жива і здібна до житя, доки має можливість з одного боку всисати в себе всі культурні елементи сучасности, значить, збогачувати ся новими термінами та словами відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку доки має тенденцію збогачувати ся чимраз новими елементами з питомого народного житя і з відмін та діалектів народного говору. Ті діалектичні відміни, залежні від географічного положеня, ет-

нографічного сусідства, більш або менше відокремленого способу, життя даної частини народу, є у кожного народу, а декуди доходять до того, що одна часть народу перестає розуміти другу часть, коли обі сторони говорять кожда своїм діалектом. От тут літературна мова, мова школи, церкви, уряду і письменства робить ся справді репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучує їх в одну органічну цілість.

Чи діалекти по за своє глухе, елементарне істноване по різних закутках краю мають право до більше самостійного істнованя, до уваги на них усеї суспільности, до письменства? Доки спільна літературна мова якогось народу не вироблена і не розповсюджена на стільки, що багатство діалектів моглоб затемнити та заплутати її, доти звичайно в кожній літературі підносять ся голоси против управненя діалектів до літературних публікацій. Про них говорять з погордою, їх підіймають на сьміх, їх уживане чи то в розмові чи в письмі уважають неприличним. Так було в XVI віці у Франції, коли як єдиний управнений зразок французької мови виробляла ся зусиллями цвіту всеї інтелігенції мова панських салонів. Так було з початку XVIII в. в Німеччині, коли Готшед накинув ся на диктатора мови і перекладав саксонське нарече як єдино натуральну, загально-німецьку літературну мову. Аж коли літературна мова усталила ся, тоді в Німеччині з радістю привитано діалектові твори: і Алеманські поезії Гебеля і австрійські Штельцамера і долішне-німецькі Фріца Райтера та Кляуса Грота.

У нас плекане отих німецьких діалектів довгий час у таборі наших „твердо-русів“ та москвофілів служило доказом против істнованя і потреби української літературної мови. Нема, мовляв, ніякої української мови, а є тільки місцеві діалекти, такі як бойківський, лемківський та інші, а всі вони не жадні язики, а тільки частини одного русского, всеруського язика, що репрезентуєть ся перед сьвітом як російська урядова та літературна мова. В таким дусі ще й доси промовляє Б. Дідицький, не вважаючи на те, що його сопартийники давно вже на практиці покинули уроблене ним сьміхотворне галицьке „язичіє“ і повертають до чистої російської мови, себ то не до мови великоруського люду, а до того конгломерату, що витворив ся в XVIII—XIX віках, що правда, зусиллями Великорусів і Українців зі значною примішкою

німецьких, фінських та татарських слів, але все таки витворився не на основі, спільній мові українській та великоруській, а на чисто великоруській, підмішаній церковщиною, якої перших виразних зразків треба шукати не в старих південно-руських літописях, не в слові о полку Ігоревім, а в писаннях протопопа Аввакума та „думних дьяків“ московських XVI—XVII в.

На галицькій ґрунті ота язикова доктрина Б. Дідицького, з наукового погляду зовсім нестійна, бо оперта на незнайомости фактичного розвою „російської“ і української літературної мови, мала одначе один практичний досить цікавий наслідок. Цураючи української літературної мови, яку чули довкола себе і якою переважно говорили й самі, не чуючи себе в силах писати російською літературною мовою, якої не знали гаразд, деякі молодші письменники-москвофіли в Галичині кинули ся писати місцевими галицькими діалектами, лемківським та бойківським. Розуміється, ми можемо лише благословити їх на тій дорозі, в тім переконаню, що чим глибше вони вникатимуть не лише в людський говір, але також у суть людського життя і чим більші між ними проявлять ся таланти на тім полі, тим ближші вони будуть до нас і до нашої української літератури.

Українська мова наслідком свого історичного розвою має загалом мало діалектів. На великім просторі між Кубаню, Доном та Сяном протягом усеї історії укр. народу йшли рухи людности то зі сходу на захід, то з заходу на схід, і в тім ненастаннім руху, що тяг ся аж до половини XIX в., ніяк і ніде було виробити ся діалектам, що повстають лише в місцях відокремлених і відірваних від руху. От тим то бачимо, що властиві діалекти укр. мови проявляють ся лише в немногих забутих кутах: у болотах Пинщини та в Карпатських горах і на Закарпатській Русі. Для досліду тих діалектів зроблено у нас не мало; маємо про них головно етнографічні та язикові досліди, що назву лиш імена Верхратського, Гнатюка, Шухевича, а з російських учених Чубінського, Радченкову, Янчука та Довнар-Запольського. Але й тут багато ще лишило ся зробити, особливо діалекти тай загалом жите Бойків та Лемків досліджені доси дуже мало (цінні праці о. М. Зубрицького доторкають ся лиш одної часті Бойківщини).

Та для нас важніше те, чи і на скільки ті діалекти доси проявили силу й охоту маніфестувати себе в літературі. Тут мусимо сказати, що прим. лемківський діалект дуже виразно

проявляє себе в численних писаннях XVII і XVIII в., що повстали на місці, де тоді почало було творити ся цікаве огнище оśвіти в сьвященничих родинах Свідзінських, Чернявських, Олесницьких, Прислопських і т. п. Маємо з за́раскою сего діялекту і переклад Псалтирі та інших побожних творів, і пісні духовні та сьвітські і оповідання та перерібки старших руських творів. Се огнище лемківщини в XVII-XVIII в. жде ще детального досліду та вияснення; дещо дав др. В. Щурат в своїй торік виданій передмові до тзв. Перегрінації. В XIX віці ті початки лемківського письменства за-снітили ся, попали в забуте. Тільки в другій половині XIX в. зо-всім незалежно від тих старих проб почали в творах письменників родом із лемківщини пробивати ся сліди лемківського діялекту. Бачимо їх у писаннях Плятона Костецького, розібраних торік у моїй статі „Стара Русь“, бачимо в оповіданнях Н. Вахнянина, друкованих у 60-их роках у „Вечерницях“; аж у найновіших письменників москвофільського табору здибаємо проби подати ціле оповідане в діялекті. Одну з тих проб ми й передрукуємо в дальшій книжці Л. Н. Вістника.

Що до бойківського діялекту, то він також ще від 1848 р. досить виразно проблискує в творах тодішніх чільних галицьких письменників, особливо у Миколи Устияновича, що довгі літа жив у Славску і там написав найкращі свої оповідання „Месть Верховинця“ і „Страсний четвер“ та ряд інтересних дописий у „Зорі Галицькій“, а також у Антона Могильницького, що жив тоді в глухій гірській ку́ті в Хитарі. При посередництві тих письменників деякі бойківські слова і форми, такі як няй зам. най або нехай, чьясть зам. часть і т. п. здобули були право горожанства також у галицьких шкільних книжках і в письменстві. Чисто бойківським діялектом перша попробувала писати в р. 1878 молода тоді панночка Михайлина Рошкевичівна (тепер заму́жем Іванцева). Її оповідане „Лолинцкі жони“, друковане тодіж у „Молоті“, не звернуло на себе близької уваги; передруковуємо його тепер тут для памяти. На жаль пані Іванцева давно покинула гори і сферу бойківського діялекту, та про те й її пізнійші оповідання, короткі, продумані варті близької уваги і окремого видання.

В „Живій мысли“ видаваній др. Святицьким, було надруковано кілька невеличких оповідань у бойківським діялекті иншої, прибескидської части Бойківщини, над горішнім Стриєм

Опором, і ми даємо тут одно з них для показу не лише беллетристичного таланту автора, а також і самого дуже цікавого діалекту.

Гуцульському діалектові перший здобув славу в нашій письменстві Федькович. Правда, він не писав чистим гуцульським діалектом, але з погляду язика його діяльність визначає змагання—з діалектового ґрунту дійти до загально-літературного язика. Найбільше слідів гуцульського діалекту у Федьковича в лексичі, далеко менше в складні і в словотворі.

На ґрунті діалекту дуже зближеного з гуцульським, так званого покутського, стоять В. Стефаник, Мартович та Марко Черемшина. До чистого діалекту найбільше і найкраще підходить Стефаник, але все таки сей покутський діалект виявляє далеко більше схожости з загальною літературною мовою, ніж згадані вже гірські діалекти, і не був Стефаникови перешкодою в тому, щоб він зробив ся почитним і любленим письменником усеї України.

Для доповнення серії наших оповідань на галицьких діалектах подаємо тут оповідане з гуцульського життя д. Данила Харовюка, молодого учителя в гуцульським селі Ростоках і звертаємо увагу на його ориґінальний талан. Не в тім річ, що гуцульським діалектом він володіє краще та вірнійше, ніж хто будь перед ним; у самім житю Гуцулів він оком правдивого артиста вміє доглянути такі моменти і риси, яких не добачив ніхто перед ним

Полагна.

Оповіданне Данила Харовюка.

Прийшла бечкова ¹⁾. Погода красна. Небо ясне. Повіває тихий вітрець. Усюди весело. Козмиха Полагна надійшла до церкви. У церкві повно — старі, молоді, хлопці і дівчата. Прийшла й Одокія Сави Грабишиного. Дівчина на все село, — красна і цікава. Минула служба. Освятив панотець бечку. Кождий із христян узяв по ломаці, перехрестив ся, пішов до дому.

На підсадю²⁾ догнала Полагна Савину Одокію.

¹⁾ Бечкова — цвітна, шуткова неділя, коли в церквах съвятять „бечки“ (ваї).

²⁾ Левада понизше садів.

— Шо дієте? — зрікла Полагна.

— Гаразд, що ви, вуйночко! — відповіла борзенько Одокія.

— А ек туди дьидя та неня? здорови?

— Здорови, Богу дьикувати! Шо май коло вас понизками? ¹⁾

— Ет, отак! Шьи на старім! Ело ²⁾ вже вибирати си на весну.

— Ой, у нас верхами шьи скрізь сніг та ожеледь.

— Та воно може чий-чий ³⁾ вже потепліє й затінками, — говорила Полагна, своїх очий не спускаючи із Савиної доньки Одокії. Все дивила ся на неї затривожена, задумана.

— А шо, йдемо, Одокіко? — прошептала Полагна.

— Добре, вуйночко, ходім! — відповіла Одокія.

Перехрестили ся тай пішли понизками напрямці⁴⁾.

— От, дав Бог добре товариство. Не буде скушно іти облазами⁵⁾.

— Правда, вуйночко! У товаристві йде-си май приєзно тай дорога не втїмить си, — сказала Одокія поглядаючи на стару Полагну.

— А ек туди у вас верхами? є шьи зимівля, нема? — запитала Полагна.

— Та шьи ніби є! Але де ваш Юрій ⁶⁾ шьи петь неділь! — промовила Одокія з притиском.

— Ей, дайте мені поки! Шьи петь неділь, а у мене зимівлі ні на по́пах. Бідний же мій світку! Відколи умер цес⁷⁾, схне моя голова в один гайташ ⁸⁾.

— Та-же ви маєте, Богу дьикувати, сина! Ек то схне голова? Николайко повинен шьинувати неню, — говорила Одокія розмаїтно.

— Ого, шо мене нашьинував си Николайко. Він зимі бутинами⁹⁾, а літом у луплїнці¹⁰⁾. Прийде лиш хїба на урочисті сьветки д'хатї.

¹⁾ Понизок — низ, долина, в якій лежить часть села. Друга, звичайно більша часть гуцульського села розсипана по гірських верхах.

²⁾ Взяло.

³⁾ Мабуть, ось-ось,

⁴⁾ Простуючи.

⁵⁾ Облаз, гола скеля, що вистирчає з землі.

⁶⁾ Сьвято Юрія, в горах початок весни.

⁷⁾ Себто муж.

⁸⁾ Одним тягом, уодно.

⁹⁾ Бутини — рубанє дерев у гірських лісах.

¹⁰⁾ Луплїнка — здиране кори зі зрубаних дерев.

— Але тепер ман бути дома?

— Але де! І тепер у бутині горі. Я дістала сегодне від дьика екийсь фордилюнок¹⁾. Може від него письмо. Не знаю! Господи, коби вже прішов. Не треба мені жури. Я вже стара. Сегодня, завтра оттуда... А він шьї до людей не привернений.

— Ну, а ви чому не постараете си?—

— Та лучьїе си їму дївка аж із Єсинова, файна тай богачка. Має шос до триста банок самих грошїй... Але шо з того? Я его туда не пускаю. Вже нема путерї²⁾ ходити з ним десь по Єсиновах. Є й у нашїм селї дївки. От, хоть би й ви, кобисте здорови.

Одокїя засоромила ся нїби тай зрїкла осьмїхаючи ся :

— Є, вуйно! Де менї до вашого Николайка? Він собі легїнь, а я шо? Я шьї дитина против него!

— Ага дитина? файна дитина, ек уже на сїмнацьитий переступило від середопїстїя! Менї було ледви шо на петнацьитий, ек віддала си. Тобї вже на сїмнацьитий, гї—гї—гї!...

— Тепер вже не тотї чьїси, вуйночко. Бувало нїхто й гадки про трївогу. А тепер — Боже крий. Лиш народиш - си, жура, клопїт, недостатки.

Тим часом Полагна витягла із дзьобнї³⁾ капустяний барабуляник, переломила на двоє, дала половину Одокії, а решту лишила собі.

Ідуть, харчують та одна на другу поглипують.

— Ну, ек гадаеш, Одокі? Питай - си ненї! Ек-би..., то отут по велицїдни.

— Е! бодай вас, вуйно! — осьмїхнула ся Одокія, — ек то може бути так раптом? Нема шьї із чим!

— Яка - ж бо ти дивна, Одокі! Та-ж у мене, Богу дьїкувати, капуста шьї передтогїдна.. Солонина лунчина⁴⁾. Буженицї⁵⁾, не снилаби си, шьї від покойного повна. За пите нема страху. Дудьо дасть за три десьїтцї до грошїй.

— Таже вузьїти не тьїжко, але коби з чого віддати.

¹⁾ З нїм. Vorladung, візванє, тут очевидно значить лист.

²⁾ Путеря, румунське слово, знач. змога, спроможнїсть.

³⁾ Дзьобня — тканина барвиста торбина, яку у Гуцулів скрїзь носять і мужчини і жїнки.

⁴⁾ З минулого року.

⁵⁾ Копчена баранина.

— Бодай тьи! Є й з чого заплатити. Мій покійник скупив добрий ґрунтик. Подиви си, які царинки ген—ген під верхом, ек золото. Є де кохати маржинку¹⁾, коби лиш кому. Я умру, а ти будеш газдиня на все село. Не слухай тих охаб²⁾. Нічим не жури-си! Ану, най би тьи скривдив хто на волос!

— Я тьмю, як мені неня шо-с повістувала за вашого Николайка.

— Та він як обарінок³⁾ добрий! — перервала Полагна.

— Мене хотіли шьи сих мньисниць заручіти із Василем Гримелековим із за Погорілця. Я не хотіла. Кажуть, шо Василь любить честувати⁴⁾ потрохи.

— Ну—ну! Шьи й як!

— Я аби-х то не виділа на свої очи. Не хочу Василе, не хочу й честоване.

— Та то правда, Одокіо душко. Але мій Николайко не тудя. Нічо не пе, лиш хіба десь - колись порцію руму. І то лиш на лїк від серця.

— Ваш Николайко, шьо правда то правда, не йде аби - як до коршми.

— О, яка би ти була шьислива за моїм Николайком! Жила би - с як на ирици⁵⁾. Ото би була пара! Раз ело би-си⁶⁾, коли ело.

Так ішли вони попід скали, Полагна наперед, Одокія із заду. Облаз був довгий; з одного боку убочи, стромини, а по другім бистрий, гірський потічок. Сонце гріло та сипало свої золоті проміня в низ. Полагна й Одокія затихли на хвильку. У їх серцях роїло ся безліч нових думок.

— Ой, Боже! — зітхнула Одокія, — як будемо одно другого, то хоть аби незнатишью, все нічо не поможе!

— Мені розповідала даві⁷⁾ Юріха за тебе, Одокі. Ти собі дівчина око - двацять. Нема шо казати, чвåла⁸⁾ на всі дівки. Преці - ж хоть мала бих невістку.

1) Скотинку,

2) Охаба — погана людина, якої всі добрі цурають ся.

3) Колач.

4) Напивати ся.

5) Ириця — вирій, шаслива країна.

6) Яло ся — гарно, до лиця.

7) Вчора.

8) Чвåлий — дотепний, розумний.

— Та шо мені з того? Шкода споминати, вуйно. Далеко шьї й до завтра. Бог знає шо може бути.

— Правда! Але ти, душко-Одокіко, знаєш, шо й так не добре, все в одно відкладати. Ти входиш в роки. Та на шо аби на тьи легіні палцем показували? Тобі й так прішов прьїц¹⁾ до того.

— Ой-га прьїц? Шо за прьїц? А Семенкова віддала си у двацьть років, та газдують нівроку файно. Хоть би й я шьї так!

— Говори свої! Ти все ні в пліт, ні в ворота. Таже ти не Семенкові пара. Ти вже й сьогодні до людий. Їй то так зробили.

— О, де его кату! Парубоча мама не пропала. Коби хлїб, а зуби найдуть - си.

— Шо бо ти така, Одокі? На шо, аби на тьи з'зирали си люди. Тобі вже давно варта гадзувати.

— Але тяр!²⁾ Аді генде³⁾ Гафія Жидикового Василя! Шо ми за газдиня? А віддала - си у півпетьнацьїта року. Та шо з неї? Держить си хати, як чобіт підлоги. Все пішло в ніверть! — говорила Одокія різко ідучи сутками⁴⁾ недоходячи Данилихи.

— Е, бо то небого не дай Боже аби всі такі.

— Та же так! Але на шо собі голову ззамолоду везати? Най подівочу! Шьї зазнаю того гаразду, шо чоловік ме жили як коса рвати.

— Не дай Боже всім таке пацити⁵⁾. То, як якийсь казав вже від Бога. Але й жінці огроза мусить бути. Жінка не бита, не клепана.

— А ваш Николайко ніби шо, далеко від тих?

— Та шо? Він такий добрий, шоби тобі мізинного пальце врубав, з ним би не насидів си!

— То лиш тепер так, а потім оттуда на зломану голову! Лиш фоста ім всім бракує.

¹⁾ Пора.

²⁾ Куди там,

³⁾ Генде — онде.

⁴⁾ Сутка — частина тину, яку переходячи треба розгородити і знов загородити.

⁵⁾ Пацити щось — зазнати щастя, дожити чогось.

— Фоста, не фоста, але диви-ко си, аби шос з цього було. Не давай си розбаркувати¹⁾ від отих публік, та будеш так жити, шо ий-де!

— Ой га, головка моя бідна. Маибути Николайко не ожениць си через мене. Є дівок, як мишиного..., коби лиш кому брати.

— Та то нічо, шо є! Але Николайко таки лиш тебе має на гадці. Навіть отти брехи мені так казали.

— Ба ци єму я в голові? Він десь собі найде оттуда горішами²⁾ у бутині хлоп - дівку! А я шо? Єму треба екоїсь до роботи, а не до гиндриганя³⁾.

— Ий, цить! Не плети таке, як із просонку. Ліпше гадай на це, шо я тобі кажу. Доста рости в стовбір. Вже чьис свое дупло мати.

— Кабих шьи здорови, а це малий бай⁴⁾. Я свого діжду си. То все в Божих руках. Шьи не знати, як шо куда може бути! — стиснула плечима Одокія осьміхаючи ся.

— Дийко, Одокіко душко! Кажі нени! ек би..., то перекажіть.

— Но но! я скажу! — зрікла Одокія перелізаючи на перелазі. —

— Бувайте здорови, вуйночко!

— Бувай і ти, душко, здорова, та не забудь, шо говорило си.

І в тот раз зникла Савина Одокія у затінь. Задумана Полагна повернула до Дуді прочитати письмо від свого синка Николайка.

12/Х. 1905.

¹⁾ Розбаркувати — розраджувати.

²⁾ Горіша — верхи гір, звідки пливуть ріки.

³⁾ Жарти, забавки.

⁴⁾ Дрібниця, пуста річ.

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

**Сучасне українське письменство
в його типових представниках.**

(Далі).*)

Олександр Кониський.

Українська література з самого початку була перейнята щирими симпатіями до народу, й се дуже ясно виявилось в обробленню тем із народнього життя. Після поодиноких натяків в „Енеїді“ Котляревського симпатії сі повнійше відбили ся в побутових малюнках „Наталки Полтавки“, далі йде лагідна у вислові, але дуже гостра своїми ідеями сатира Гулака, а пізнійше Квітка дав цілий ряд оповідань з народнього життя. Між темами з народнього побуту—найбільш улюблений і вічно новий сюжет про коханне: з одного боку се відповідає тодішнім літературним напрямам (сентименталізм), а з другого боку—для сих тем народня лірика давала невичерпане джерело глибоких психологічних спостережень та утертих уже, готових висловів.

Помалу до малюнка чисто-психологічного прилучають ся соціологічні спостереження. Намалювати психічне життя простого селянина, показати, скільки глибокого, чистого почуття могло знайтись в душі кріпака—се мало важне значінне для тих часів, коли пани не соромились уважати кріпаків ближшими до бидла, ніж до себе, не соромились жорстоко з ними поводитись. Але всеж таки одного психологічного малюнка за мало: треба простежити умови, серед яких живуть люди, завважити вплив отсих умов на людську душу, її почуття і змагання. В сих відносинах сатира Гулака стоїть у безпосереднім звязку з різкими висловами Енеїди на адресу панів, її різкими, хоч нечисленними осудами кріпацтва. Квітка доторкнув ся різних сторін сучасного селянського побуту, але не заглибив ся в вияснення соціальних умов, і взагалі ми знаємо, що він не міг уявити собі все моральне зло кріпацтва і малював його собі в іділічних фарбах добрих, щирих відносин між панами й їх кріпаками. В дальшій поколінню Шевченко в своїх віршах висловив міцний і різкий

*) Див. початок в I книжці.

протест против кріпацтва, зі всієї сили змученого серця селянського сина, а пізніше Марко-Вовчок намалювала в своїх оповіданнях агонію кріпацтва, останні часи його існування.

Житте йшло своїм шляхом. Нові літературні змагання зміцнялись: всюди брало гору соціально-реалістичне освітлювання сучасного життя. Треба було заповнити прогалини, що лишили попередні письменники, малярі селянського життя. Треба було перевірити давні спостереження і звязати окремі факти й події в великий і по можності зовсім повний начерк народного життя з його світлими й темними сторонами, без романтики й ідеалізації стежачи разом з тим не завсіди видний звязок людської психіки з соціальними й економічними умовами існування. За се завданне й прийняла ся група письменників-реалістів з половини шестидесятих років. Розумієть ся, се не могло вже бути тільки докладнішою, поправнішою фотографією з того-ж самого краєвиду. Житте змінилось, се вже не було село часів Котляревського або Квітки: кріпацтво упало й на його руїнах складало ся нове житте, виникали нові умови існування. Наочними свідками сього процесу утворення нових форм і були письменники-реалісти 60-их рр.: хоч вони не бачили кріпацтва й знали про його лише з гірких споминів недавніх кріпаків, але замість того за свою довгу літературну діяльність вони були свідками довгої еволюції від реформи (знесення кріпацтва) аж до наших часів.

Першим з цієї групи—в хронологічному ряді треба назвати Ол. Кониського. Перші оповідання його датовані 1861 роком, і за свою сороклітню діяльність, починаючи з простої, наївної „Спафарізвої Рудки“ й кінчучи трагічною „Хочаб була постати дожала“, між комічним „Бугаєм“ і сумними „Старцями“—автор дав цілу галерію постатів селянського й інтеллігентного життя, цілу низку малюнків то сумних, то гумористичних.

Були у Кониського здібности й публіциста й сатирика. Поруч з його публіцистичними статтями та гострими коментаріями сучасного життя в приватних розмовах, поруч з сатиричними малюнками з сучасних літературних відносин можно поставити декілька оповідань, цілком перейнятих публіцистичним духом, мов написаних за для певної тези. Та і в інших повістях і оповіданнях легко подекуди помітити, як публіцист одною рисою, одним двома деталями докінчує, закругляє малюнок письменника, надаючи йому иноді ледві-ледві помітний публіцистичний кольор.

рит, починаючи з оцінки головних течій інтелектуального життя й загальним розумінням історичної еволюції українського народу, та кінчаючи критикою хибного погляду про джерела творів Шевченка. Богаті факти та течії дотикнувся Кониський в своїх публіцистичних а парте в оповіданнях і повістях.

Коли молодий автор починав свою літературну діяльність, кріпацтво було недавнім, вчорашнім минулим. Не буди сам начиним свідком сього морального прокляття, що зветь звичайно кріпацтвом, він і не дав у своїх творах яркого, міцного малюнка тих відносин; але старші персонажі його оповідань згадують те нещасте, деякі ще з міцним обуренням, а иньші з тихим сумом при споминах про минуле, пережите страждання. Ось наприклад жебрак оповідає, як дідич взявши гроші за викуп, обдурив і не зробив про се відповідної заяви, а новий дідич загубив усю його родину, вимагаючи такої ж самої праці від них, як і від иньших кріпаків (Старці). Ось стара жінка в своїх споминах згадує про морально-шкідливий вплив панського двора на село („Хвора душа“). В оповіданню „Протестант“ намалював нам автор постать селянина, що за для своєї психічної вдачі цілком не може звикнути з умовами кріпацького життя. Отсих малюнків досить, щоб характеризувати минуле і викликати певне почуття у читача, не вважаючи на простий, примітивний зверхній вигляд оповідань і просту манеру оброблення фактів життя.

Давно сподівана воля прийшла якось непомітно: ось на приклад стара жінка селянка згадує, як в їх селі чекали на волю, виглядаючи, що привезе її „енорал“. Прислухались до дзвінків, розрізняючи між звичайним поштовим дзвінком, котрий ніби „промовляє: звертай, звертай“, та дзвінком станового, котрий мов каже: „давай, давай!“, та виходили зустрічати тую волю і всеж таки не підстерегли, не вгадали. З волею зараз же почали ся ріжні сумніви та непорозуміння, ось хоч би з наділом: старі люди дивили ся на се дуже скептично, не хотіли брати наділів. Почались сумніви вже з того, як розуміти „Положення“ та чи дійсно се справедливе „Положення“. Надумали ся нарешті та за радою сьвятого схимника з Лаври покликали до себе дотепного ченця: він прочитав „Положення“, пояснив, що було незрозуміле, та порадив перенести на користь селянам намічену вже межу проміж панською та селянською землею. Так було се зроблено добре, та непомітно, що дізнали ся про се лише 17 років пізнійше, й тоді

вийшла з того ціла історія („Півнів празник“). В иньшій сполученню з кріпацтвом стоять спомини в оповіданню „Хвора душа“: бувший колись кріпак так натерпів ся за ті роки, що почуває в душі непоборне бажанне наговорити неприємних річий усякому пану, хоч би цілком невідомому; се ніби помста за колишній утиск, і ся прикмета лишила ся до кінця, не вважаючи на часті кари за сі лайки та ущипливі слова.

Такі то спомини про недавнє минуле. Про давнійші часи, давню пору невимовно-тяжкого кріпацтва нема таких споминів, простих та докладних, хоч в оповіданнях Кониського ми й зустрічаємо постаті старих дідів, як наприклад старий дід Євмен, або иньші. Але сі старі діди жиють самі-саміські, якісь відокремлені між молодшими людьми, та не дуже охоче ділять ся своїми споминами про старі роки. Цікаві два сусіди й товариші, діди Славір і Пухир, з їх щирим бажаннем порозумітись в такій, здавалось, дрібниці, що один непомітно, помилкою вкосив ся в лан другого: в сім своїм плятонічнім бажанню дійти „за те сіно до правди“ вони звертали ся навіть до судді, але з того нічого не вийшло. Дід Євмен в оповіданню баби Красючки вийшов дуже цікавий, майже епічна постать: високий на зріст, міцний та живий—не вважаючи на старі вже літа; разом з тим се дуже добра, приятна людина, се наче втілення прінціпа давньої солідарности та самозапомоги селян. Дід Євмен знає, хто бідує на селі, й сам поможе, та й иньших до того зверне: то він скаже дівчатам в осени попрясти кожній для бідних, або дасть грошей погорілому, щоб поставити хату. Трапилась на селі сварка та ледви не скінчилась дуже поганою справою—карою на тілі для одного парубка, і знов дід Євмен встиг помирити та полагодити справу. При всім тім дід Євмен був дуже гострий на язик та своїми дотепними глузуваннями дуже допікав своїм односельцям, що звичайно почували правду в сих гострих словах.

Порівнюючи давнє та сьогочаснє, старі люди не все були задоволені зміною: не завсїди виходить на ліпше, псують ся люди й „злодійство таке розвело ся, що й не сказати“. Таке розумінне причин сієї зміни дуже б було привабне в своїй простоті, але не можна згодити ся в сім з ними, з старими людьми: треба розглянути ся по глибших причинах відмін в сім новім життю. Малюючи образки сьогочасного сільського життя, автор зазначає й такі зміни: економічний стан та пережитки з минулого, брак осьвіти

загальної й спеціально-селянської техніки, далі розлад між старшими та молодшими, відкремленне від сільської маси пів-інтелігенції, що морально стоїть дуже низько—ріжних писарчуків, крамарів та салдат, що побували в місті, вертають до села з нехітю до звичайної сільської праці та погордою до своїх „неосвічених“ земляків. З другого боку треба завважати прихід на село чужих людей, ріжних пройдисьвітів, що з гучними фразами про меньшого брата чи може і без сих фраз думають лише про те, як би з сього меньшого брата поживити ся. Ранійше селянин-кріпак знав лише свого пана, що вимагав від нього праці та грошей. Тепер він уже на волі, але коло нього сила людей, ласих на чужий кусень, що тільки одного пильнують, як би піддурити хлопа.

Ось наприклад оповідання „Спокуслива нива“. Сільському сьвященнику о. Кузьмі дуже хотіло ся прилучити до своєї землі й сусідній кавалок—„спокусливу ниву“ Олешка, але сей ніяким чином не хоче пристати на такий плян, бо для нього ся земля „сьвята батьківщина“. І ось коло Олешка починають ся ріжні інтриги. Олешко був людина чесна й енергічна й дотепна, часто він виводив на ясне ріжні заходи сільських богатирів, шкідливі для громади, й за се його дуже поважали, а иньші бояли ся його та вважали за шкідливу людину. На сих то відносинах і буде свій плян о. Кузьма, щоб збутись неприємної людини та придбати спокусливу ниву. Підсобляє о. Кузьмі сільський крамар, Мошко, а потім сільський писар—Елисей Савич, що хоче свата-ти сестру нового вчителя Коломійця і просить у о. Кузьми посередництва в такій справі. Коли таким чином коло бідного Олешка завязали ся з усіх боків інтриги, багато праці прийшлося прикласти вчителю Коломійцеві, щоб вирятувати Олешка. Але всеж таки вчителя Коломійця за його „шкідливу“ діяльність перенесли до иньшого села, а спокуслива нива перейшла до о. Кузьми. На сім образку легко бачити темні сторони сьогочасного сільського побуту, шкідливий вплив місцевих богатирів та безпомічність одинокої чесної та щирої людини супротив інтриг впливових та богатих людей.

В сім оповіданню — самі сільські люди, усі події на селі, а ось в иньшій оповіданню „Наввипередки“ події виходять вже поза границі сільського життя й виступають вже иньші люди. На сільських землях знайдено руду й група богатих людей хоче придбати у селі собі право експлюатувати сю руду, а щоб дешевше се вийшло — розумієть ся, всіма засобами дбає оду-

рити селян. Але трапляють ся конкуренти й хотять піддурити одні одних; кінчить ся се успіхом хитрійших, а сільський учитель, що хотів заступитись за селян та допомогти їм в сій справі, мусить перенести ся на иньшу, гіршу посаду, в далекім та глухім кутку.

В сих двох та численних иньших оповіданнях автор підносить, що на його думку буває головним нещастем сьгочасного сільського побуту. Економічне бідунство, брак осьвіти, брак суспільного самопочуття та розуміння своїх прав — се важне лихо й сьому треба допомогти не відкладаючи та не гаючи часу. В сїм завданне та обовязки сучасної інтелігенції й вона мусить іти на зустріч бажанням сільського люду, бажанням може й не зовсім ясним та зрозумілим і для них самих, бо вони, селяне, можуть і не розуміти гаразд, чого їм треба. І для інтелігенції — не раз підкреслює автор — се не любезність з її сторони молодшим темним братам, се обовязок, довг, і ті, що не виповнюють сього обовязку, ті — грішники. Таку назву дав автор одній своїй повісти, де молода й талановита артистка захоплена отсією ідеєю про моральний довг інтелігенції перед народом, кидає Петербург, щоб на завсїди оселити ся у себе на хуторі близче до селянського життя тай допомогати їм своїми знаннями та своєю працею. Широке та глибоке почутте свого обовязку, свого довгу, міцне й ясне переконанне впливає на иньших, і Кониський кілька разів з великими симпатіями малює нам в своїх оповіданнях такий моральний вплив осьвіченої та переконаної одиниці, що притягає до праці байдужних чи нерішучих. В однім оповіданню: „Вісім день з життя Люлі“ бачимо, що в молодій жіночій душі ся вірність ідеї лишається й по смерти любимої людини, яка вперше своїм словом та прикладом вияснила й підтримала ще неясні й несмілі альтруїстичні змагання.

Не випадково в двох вище показаних та і в иньших оповіданнях Кониський малює нам учителя на селі дорадником та помічником для селян в важну для них хвилю життя. Кониський високо ставив діяльність щирого та працювотого вчителя на селі: се не тільки властива вчительська праця, але й взагалі близькість до народньої маси та можливість впливати та допомогати своїм знанням. Не раз звертаючись до сїєї теми в ріжних випадках, автор доторкнув ся її також і в оповіданню „Непримирена“: для Тані, головної особи повісти (оповідання

написано в автобіографічній формі, від самої Тані) се високий ідеал — діяльність сільської вчительки. Вона хоче конче досягнути свою мету, не покладаючи рук працює серед важких обставин над своєю освітою (збіднілі її родичі не могли дати їй звичайної освіти) й нарешті витримавши з великим успіхом відповідний іспит дістає бажане свідоцтво на сільську вчительку. І тут устами Бориса, її вчителя та друга, а опісля чоловіка автор висловляє свою думку: не шукаймо в життю величезної, видатної праці; життя складається з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої праці — робити розумно та чесно свою невеличку, може непоказну працю, тай знаходити в ній самій задоволення, не вважаючи на відносини до сього інших людей.

Як письменник реаліст Кониський не міг потаїти від читача, що не самі лише втіхи та приємности лежать на сїм шляху, й закликаючи до невсипущої, щоденної праці на користь народу, він намалював в кількох яскравих малюнках ті важкі обставини, серед яких доводить ся працювати. Се не випадкове перенесення на гіршу посаду вчителів, що за для активної помочи сільському люду вийшли з вузьких границь визначених властиво педагогічній діяльності сільських учителів („Спокуслива нива“, „Наввипередки“): се звичайна кара, що в самім початку призвичаєння з місцевими умовами життя та користної праці відриває людину та й закидає на нове місце, серед інших умов та обставин, в далекий кут. І Тані з повісти „Непримирена“ довело ся б пережити таку прикру зміну, як би їй не усміхнула ся доля: вона вийшла заміж за Бориса і як жінка діди́ча спокійні́ше учительює у власній школі в своїм селі. В інших випадках кінчить ся далеко не так щасливо: відірвані від звичайних умов життя та праці, закинуті в глухий кут чи на далеку північ, учителі часто не витримують моральних страждань. Ось наприклад повість „Юрій Горовенко“, де так багато споминів з минулого та автобіографічних вказівок — се сумна доля людини, що з такими надіями почала свою діяльність і так несподівано швидко мусіла її перервати...

Ті більші повісти з життя інтелігенції — „Юрій Горовенко“, „Непримирена“, „Грішники“, се не тільки малюнки життя й діяльності української інтелігенції, не тільки сумна хроніка її несповнених надій та даремних зусиль, се крім того відгук ду-

мок і плянів самого автора й виведені їм тут живі люди своїми розмовами, своєю діяльністю нагадують ради та вказівки Кониського публіциста в його публіцистичних статях. І ця програмова, публіцистична сторона повістей Кониського мала певний вплив на виховання української молодіжи з кінця вісьмидесятих та з початку дев'яностих років.

Симпатії автора лежать по стороні щирих та непомітних працьовників, що без гучних фраз та без зайвих слів роблять свою роботу на користь українського народу. До певної міри наведений вище вислов Бориса („Непримирена“) служить відгомонам думок і самого Кониського. Після численних проб оброблювання загальних програм та шукання нових шляхів і у суспільстві збудилися сумніви до цих проб, що ні до чого не привели, а забрали багато часу та сил, прокинулася знехоть до теорій та схем. Поділяв сей настрій і Кониський і він з натиском вказував на невідложну працю коло народньої освіти, коло поліпшення в різних напрямках народнього добробуту. З щирою симпатією намалював він постать сестри жалібниці, що не дбаючи про себе ходить коло хорих і нарешті й сама вмирає коло них від тої хвороби. Часто зупинявся він з симпатіями на діяльності сільського вчителя, малюючи важкі обставини, серед яких доводиться працювати на селі. Письменник, якому в молодих літах прийшлося пережити кілька важких років в чужій країні, серед чужих людей, міг з повним правом підкреслювати, що і в малих справах передо всім потрібна щира любов до свого народу та непохитна вірність своїм переконанням.

Іван Левицький-Нечуй.

Левицький хронологічно слідує за Кониським. Ровесник по віку, Левицький пізніше виступив в літературі зі своїми першими оповіданнями, за те був більш плодотворим та різностороннім в своїй літературній діяльності. В Кониського були прикмети публіциста і через се в його оповіданнях ми бачимо часом на малюнках письменника риси та тони покладені рукою публіциста, відчуваємо подекуди вплив задалегідь укладеної схеми. У Левицького нема сього, він усюди виходить з живої дійсності, підпадаючи безпосереднім міцним її впливам. З другого боку Кониський почуває себе ближче до своїх персонажів, він захоп-

люєть ся їх радощами чи горем, сам переживає сі почуття чи змагання. Левицький дивить ся на все більш спокійно: як письменник придивляєть ся до життя більш типово, передає се в своїх яскравих малюнках, і більш нічого. Можно б сказати, що у Кониського більш ліричних, а у Левицького більш епічних прикмет в літературній творчості. Одна з головних прикмет Левицького як письменника полягає в тім, що він уміє надати характер загальний тим окремим епізодам та подіям з життя, які наводить в своїх оповіданнях. На зверхній погляд Левицький оповідає нам індивідуальну історію певної людини чи цілої родини, але сі випадки та події приймають значіння загального та типового явища. Завдяки сій прикметі в літературній творчості Левицького родина Кайдашів з її щоденним життям та працею, з її звичайними сварками та суперечками, являєть ся для читача типовим малюнком сільського життя взагалі. Таким чином і біографія Василяни (Бурлачка) або Ганни (Дві Московки) не тільки малює нам її особисті пригоди, особисте щастя чи горе, але поруч з тим дає загальний малюнок обставин життя та праці на буряках і на цукроварнях. Так само в „Хмарах“ показано, під якими впливами складало ся життє доньок та внучок київського міщанина Сухобруса, життє о стільки відмінне від простого та працювнитоного побуту старозавітньої заможної міщанської родини, а се все з зверхнього погляду—історія одної родини.

З другого боку треба також зазначити, що Левицький не тільки вміє добре й докладно придивлятись до життя, але і вміє виріжнити більш важні річи, відокремити їх, і кладе їх звичайно в основу свого малюнка, своєї характеристики: через се малюнок стає ясным та яскравим, і не заваджають в нім зайві деталі. Кількома зручно зазначеними рисами Левицький малює цілу ситуацію, характер персонажів, психічне становище або соціяльні умови. До Левицького ще ніхто в українській літературі не давав таких докладних та яскравих малюнків українського життя і при тім з різних його боків. Чого-чого тільки не доторкнув ся Левицький. Він схарактеризував різні соціяльні та економічні групи українського життя з їх особистими прикметами й зазначив їх обопільні відносини. Таким чином ми знаходимо в оповіданнях Левицького малюнки селянського життя та нових на нього впливів, панський двір та побут сільського духовенства, життє студентів академії і учениць в однім панянсь-

кім пансіоні. Реалістично намальовані сільські сварки і теоретичні розмови про націоналізм і космополітизм — все се знайшло у автора місце. Але життя не лишалось постійним; ані само в собі, ані перед поглядом письменника. Життя змінювалось і придивляючись до життя та малюючи його в своїх оповіданнях письменник конечно мусів передати в своїх малюнках сю зміну форм життя. Малюючи побут певної групи в своїх оповіданнях, віддалених одно від другого кільканадцятьма роками, малюючи кожний раз не з голови, чи з споминів, але з натури, з дійсности, письменник може й сам того не помічаючи, підчеркнув зміну, еволюцію життя: читачі легко се помітять, коли порівняють два оповідання на близьку тему, наприклад з сільського життя, але писані одно в кінці шестидесятих чи в початку семидесятих років, а друге — двадцять літ пізніше, в дев'яностидесятих роках. Але окрім таких поодиноких малюнків та оповідань Левицький уміє в одній більшій повісті простежити та намалювати зміну поколінь та поглядів, перехід від батьків до синів, виводячи з звичайним своїм талантом з окрема кожне покоління з його особливими прикметами, а потім і відносини його до дальшого покоління. Коли оповідаючи автор тримається хронологічного принципу й переказує нам одне за другим життя кожного покоління, перед нами хроніка кількох поколінь: в „Хмарах“ наприклад ми маємо три покоління — міщанська родина Сухобрусів, далі родини його зятів — Воздвиженського й Дашкевича, професорів академії, і нарешті професорські доньки і Радюк. В иньшій випадку перед нами лише одно покоління, але в окремій екскурсі автор оповідає про батьків: так наприклад в „Причепі“ ми з окремого великого екскурсу дізнаємось про міщанську родину Лемішки, якого син поріднившись з Пшепшинським, звав ся вже Лемішковським та соромив ся рідної мови. В сім ряді малюнків, то сумних і трагічних, то гумористичних та веселих, перед читачами непомітно переведена ціла еволюція культурна чи соціальна або економічна.

Спомини давніх часів кріпацтва знаходимо в повісті „Микола Джеря“—се ціле життя втікача кріпака, життя повне гірких вражінь, важкої праці і постійного протесту. Микола Джеря, се типовий зразок втіленого протесту, людина більш ніж иньші дразлива на людську неправду, що засвіди бореть ся против неї. Уродив ся Микола в панськїм селі й через те розумінне за-

гальної неправди прокинулось у нього з приводу відносин панів та селян. Автор дає зразок тих думок, які ворушились в серці Миколи, показує той шлях, яким ішов Микола до своїх виводів про панську неправду. Одного дня молотив Микола з батьком панське збіже. „Микола глянув на незлічені скирти, задумався і спитав у батька: На що одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже він поїсть оце все?“ А ось і другий зразок—в довгі зимові вечери та вдосвіта в Джериній хаті горіли тріски на припічку в челюстях. Коло печі Джериха та Нимидора сиділи і прями панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і мняв ногами коноплі... Він думав про те, на що його Нимидора пряде не собі і йому на сорочки, а комусь иньшому.

Панщина важка була і сама по собі, а ще доводилось за для неї кидати власне поле, коли властиво треба б було жати власне збіже. Якось жінці пішли жати на своє поле, бо саме була пора жати, — їх всіх на панським дворі вибили різками; приходилось жати своє в ночі після панщини. А ось також зразок: звичайно після пологів давалося пільги три дні. Нимидора привела доньку, на третій вільний ще день устала і порала ся коло хати. Їхав поуз хату осавула, побачив Нимидору і міркуючи, що вона лінуючись не пішла на панщину, не чекаючи відповіді оперезав її нагаєм по спині. Під такими важкими вражіннями виростало в Джериній душі почуття безсилої ненависти супротив панів, важка праця втомляла тіло, а негуманне поводження, зневаги отруїли душу. А ось наслідки такої важкої щоденної панщини. „Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалив ся: в його нічого не боліло, але уся його сила хто зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонча, сухе лице стало ще сухіше; очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його усю кров... Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню...“ Дуже сумні спомини лишила на довго по собі панщина і багато літ пізнійше припадкова згадка в розмові про панський двір та панщину наводить сум на всіх присутніх.

Вертаючись після довгої блуканини в рідне, вже вільне село, Микола Джеря сподівався знайти нові, ліпші порядки, думав що йому не доведеться вже більше сперечатися із-за людської неправди. Але надія його не здійснилась. Правда, вже була воля,

старої панщини небуло, але стара панщина лишила по собі деякі пережитки, маленьку панщину. Завели волость і обрали голову, але голова з писарем почали красти громадські гроші та прислужуючись багатшим наклали більш податків на плечі біднішим. Міцно усів ся на селі Жид-шинкар та заробляючи добре на горілці, піддурював і иньшими способами темне селянство, користуючись з бідности та безпомічности сільської. Не було справді кріпацької залежности від панів, але була за те иньша залежність—бідних і темних селян від багатих та їх визиску. Сумні вражіння!

Видаючи доньку Ганну за Василя, родичі казали: хоч будеш московка, за теж будеш вільна, непанщинна... ліпша воля з бідністю. Але час скоро показав, що то — голодна воля, без землі та хліба. Працюючи наймитом по чужих людях, Василь мріяв про власне господарство, пару волів та плуг і працювати для себе на власній землі (Дві московки). Се дійсно найвища мета, найглибше бажання: деяким пощастило його здійснити в своїм життю. Але вже дальшому поколінню прийшло ся зазнати грізної небезпеки: землі ставало за мало. Знов власна земля стає найвищою метою, придбати її стає найщирішим бажанням; вона причина непомітних, але сумних сільських трагедій і подій. Ось наприклад в оповіданню „Пропаші“ бачимо, що дівчина Лукина любить парубка Уласа, але вони обоє бідні, через те для них се щастє являється не можливим: Улас одружив ся з багатого Гапкою, а Лукина в відчаю з намови матери виходить заміж за багатого удовця. Але для сієї і для того житте склало ся нещасливо з нелюбом та з нелюбою жінкою. Сумні думи обгортають Лукину: через поле, через землю покинув мене Улас! В моєї матери нема поля! Хибаж не через поле моя мати хоче мене віддати за старого Хавруся? Се одна з сільських трагедій, які викликало безземелле.

В повісти „Бурлачка“, виражаючи Василю вперше на панські буряки, мати завважає з сумом: „Ой, бою ся за свою дочку. Там же збирається всякий нарід“. — „Що ж маємо робити, — сказав батько, — бій ся, не бій ся, а на заробітки треба посилати дітей, грошей треба. З'їжа велика. Нехай іде заробляти“. Бідна мати не помилилась, панські буряки були для Василю початком її сумної блуканини та гіркого життя на заводах і тільки цілком несподівано спасла її любов Михалчевсь-

кого від звичайного сумного кінця. І се не одній Василюні грозила ся небезпека. З своїм звичайним майстерством, яскравими рисами малює автор працю на панських буряках та умови життя на цукроварні і суконній фабриці. В перших оповіданнях се тільки злегка начеркнуто. В оповіданню „Дві Московки“ працю на буряках намальована маленькими рисами, навіть трошка в іділлічному тоні: Василь і Ганна стоять на двох рядках поруч, далеко поперед усіх врізались в зелене бадилле, а за ними рушником простягла ся чорна виполота полоса з двома рядками буряків. В оповіданню „Запорожці“ випадково згадано про „ляхівську сахарню“, в повісти „Причепка“ кинено сумне спостереження, що панські сахарні їдять ліси по Україні. За те малюючи блуканину Миколи Джері, як він утік від пана, автор спиняється над докладною характеристикою умов життя та праці на тих цукроварнях, де робив Джеря. Докладніше змальовано тут економічну сторону праці, матеріальні умови, несподіваний різкий перехід від сільської праці на полі на свіжій повітрі, до фабричної праці, в тісній, смердючій хаті, важка праця при поганій страві, бруд та неохайність усюди, нарешті важкий утиск від хозяїв та доглядачів. Все се підкреслено в сій повісти яскравими та різкими рисами. Доповнення до сього дає „Бурлачка“, де більш звернено уваги на моральний бік фабричної праці. Реалістичні та сильні малюнки фабричної деморалізації нагадують такі ж малюнки мійського життя в повісти „Дві Московки“; так само собою приходить в голову порівняння тої сцени в „Дві Московки“, як п'яну Марину викидають на вулицю з шинка, з сією сценкою в повісти „Бурлачка“, де Василина лежить п'яна без памяти на землі серед шляху.

Таким чином, як бачимо, фабрика не тільки певна ступінь економічної еволюції, що руйнує старі умови хліборобського життя та праці, але разом з тим вона являєть ся міцним та небезпечним ферментом деморалізації, що нищить давні патріархальні звичаї і звязки родинного життя. Фабрика забирає робітників з села з звичайних обставин і умов життя і знов вертає їх у село, але вже перероблених новими впливами. Посередниками між фабрикою та селом являють ся у Левицького в його повістях Жиди. Се не тільки шинкар на селі, що продає горілку, а разом з тим заробляє, позичаючи селянам гроші за великі відсотки. Сьогочасний Жид-шинкар займає ся й иньшими справами, всякими, де

тільки можна де-що заробити. Такий шинкар на селі — по словам автора — се тільки один вузлик з великої сітки, що покриває цілу країну, один лише посередник в великій організації експлоатації та визиску. Докладно намалював сю організацію Левицький в повісти своїй „Бурлачка“. Стеблівський жид Лейзор Рабиненко взяв ся постачати робітників на стеблівські та інші місцеві фабрик. Він мав своїх помічників та агентів, які за довги та позички тримали в своїх руках багато людей по різних селах і примушували їх відробляти сі позички; за таке посередництво вони одержували від Лейзора платню за кожного постаченого ними робітника. Менші агенти сами їздили з музикою в фургонах по селах та тим прибавлювали дівчат іти працювати на буряках (Бурлачка). Але шкідливий вплив Жидів на селян ішов глибше. Хоч самі селяни помічали се в діяльності шинкарів, але все ж таки дуже важко було їм сих шинкарів вижити з села та відібрати від них шинок („Микола Джеря“, „Кайдашева сімья“): завше шинкарі вміли таким або иньшим чином вплинути на селян та поставити на свойому. В повісти „Бурлачка“ ми бачимо, як Жид поставляючи на панські буряки робітниць, разом з тим не цурав ся і иньших послуг: так наприклад знаючи вдачу пана Ястшембского, Лейба звертає його увагу на гарних дівчат, між иньшим і на Василину. В повісти „Рибалка Панас Круть“ намальовано зразок економічної залежности шевця від шинкаря Берка, а в оповіданню „Приятелі“ шинкар Шмуль провадить цілу організацію крадіжки, підмовляючи иньших красти і беручи собі більшу частину користи. Так він заохочує до такого веселого та легкого життя Кузьму Гуляя й робить з нього собі злодія-помічника. Такими рисами малює Левицький діяльність на селі Жидів експлоататорів, шинкарів та скупщиків і лихварів.

Не тільки сама фабрика своїм економічним та моральним впливом руйнує старе життя, давні споконвічні умови праці. Шкідливий вплив на село має також і місто — на селян, що в нїм жили якийсь час. Видно се на сільській молодіжі, передо всім на вояках: вони придивляють ся в місті до иньшого, здаєть ся їм, більш легкого та веселого життя, і побувши в війську приносять вертаючись до дому на село нахил до мійського життя, погорду до старих звичаїв, знехїть до звичайної сільської праці, яку вони тепер уважають за важку та непоказну для людей більш осьвічених, ніж звичайні селяне: при-

носять з собою вояцькі пісні, російську мову, з якої і утворюють на селі якийсь спеціальний українсько-російський язик: хоч він і мало зрозумілий, але всеж таки подає можливість дивитись з погордою на всіх иньших, що не вміють говорити по благородному. Такий наприклад син Ганни, Івась в оповіданню „Дві Московки“, або в повісти „Хмари“ сільські парубки з їх погордою до рідних пісень та рідної мови, що таким сумом огортає серце Дашкевича.

Таким чином бачимо в оповіданнях Левицького різні сторони сільського життя. Соціяльна еволюція після реформи, починаючи з сьвіжих ще споминів та пережитків кріпацтва, далі еволюція економічна, радісне почуття довго сподіваної волі уступає місце прочуттю нових, важких обставин. Замість колишньої залежності від панів виступає залежність від богатих власників або сільських богатирів. Скоро дає себе почувати і брак землі й примушує робітників без землі шукати праці поза селом. Корисною через те являється фабрика—вона дає працю сільським безземельним робітникам. Але разом з тим фабричне життя стає тим міцним ферментом, що руйнує давній, споконвічний хліборобський побут і вносить деморалізацію в селянське життя. Поруч з сим зазначається і денационалізація, нові обставини і впливи зменьшують силу національної самосвідомости селян, псують стару народню мову домішкою російської мови, додають погорди до своїх звичайних умов життя, прищипляючи разом з мріями про веселе, легке життя і зневагу до свого сільського хліборобського.

Сі зміни в народнім побуті Левицький намалював в ряді своїх оповідань з звичайним майстерством та реалізмом. Автор знає добре сільське життя і через те його малюнки і постаті виходять дуже живими та правдивими. Найбільш відома і популярна з сього погляду його „Кайдашева сім'я“: се малюнки сьогочасного сільського життя — історія родини Кайдаша. За для простоти свого змісту, реалізму подій та психології окремих персонажів, нарешті за для своєї мови — кольоритної та міцної се одно з ліпших оповідань. Історія родини, головна тема — дуже давня та звичайна. В суцільній та спокійній родині починаються сварки та бійки, зпочатку із-за невісток, а потім сварять ся між собою сини і батько: дорослі сини не хочуть користись та слухатись батька, а з другого боку батько, почувавши

себе ображеним, не хоче відректи ся від своїх прав. Вже й батько вмер, а сини всеж таки сварили ся завше проміж себе; прийшлося поділити на дві частини, поставити паркан, але і се не дуже помогло: була між иньшим стара груша, що при поділі стала Лавріноюю, але росла на тій половині, яка відійшла до Карпа, другого брата: діти обох братів, розумієть ся, вважали сі грушки своїми та рвали їх, і за для сього звичайно виходили сварки; кожда родина хотіла мати на сю грушу свої лише виключні права: питали поради у волосного і у сьвященника, але завсїди хтось був незадоволений. Нарешті груша усохла і обидві родини помирили ся одна з другою.

Окрім селянської верстви знає також добре Левицький і побут міщанства і життє духовенства по селах. До міщанського побуту звертав ся не раз автор у своїх оповіданнях та піесах: докладно і яскраво намалював він родину Сухобруса в „Хмарах“, родину Лемішки в „Причепі“; сій темі присьвятив він також і комедію свою „На Кожумяках“. Повно та кольоритно малює він старе міщанське життє, з певними споконвічними звичаями, традиціями та поглядами. Але як на селі ми мусіли завважити нові впливи фабрики та міста, фабричного та мійського життє, так і тут міщанський побут підпадає під нові впливи і при тім не дуже високої культурної марки. Як сільські парубки, спробувавши фабричного або мійського життє, переймають ся де-якою зверхньою культурністю і погордою до своєї верстви, так само почувають себе й „пів-інтелігенти“ з міщанського кола, як наприклад Євфросина й її наречений в комедії „На Кожумяках“; так само пориває зі своєю верствою і більш осьвічений Яким (родина Лемішки в „Причепі“), а доньки міщанина Сухобруса виходять заміж за професорів академії і перш від усього дбають затерти в собі останні сліди колишнього життє („Хмари“). Спокійно малює нам письменник перехід доньок Сухобруса з обставин міщанського життє до професорського кола, з спокійним юмором висьміває зверхню культурність Євфросини й її нареченого, але з сумним почуттєм переказує долю Якіма Лемішки.

В сумнім оповіданню про долю міщанського сина Якіма Лемішки виступає ще й денационалізація: ставлячи против себе старий міщанський побут з давніми традиціями і звичаями, а з другого боку дрібну польську шляхту на Волині з її національ-

ним шовінізмом та різкою погордою до всього хлопського, українського, Левицький почував великі симпатії до одної сторони і се відбилось на його малюнку. З великим замилюванням — більшим ніж в інших своїх оповіданнях з міщанського побуту — зупинив ся він тут на прикметах сього патріархального життя, на традиціях та поглядах, що заховали ся тут від давніх часів. Майже епічними рисами намалював Левицький міцну, кремезну постать старого Лемішки: всі симпатії автора на сім боці й се дало привід одному критикови висловити докір за шанування навіть перестарілих вже пережитків. Але читачам завсіди треба памятати сю схему *par contraste*. З одного боку — міщанська верства та духовенство на селі — і те і друге перейняте старими національними традиціями; з другого боку „причепи“: Зося — жінка Якіма Лемішки, Полька з походження, та Серединський — чоловік попівни Гані, з спольщеної козацької родини. На Якіма Лемішку вже вплинула російська школа; повернувшись зі школи до дому він відчуває себе тут чужим і далеким від звичайних інтересів міщанського життя, а Зося пізнійше цілком забрала його в свої руки: він почав говорити по польськи, підпав під вплив польських традицій і ціле домашнє життє у нього було уряджено на польській зразок. Щось подібне трапилось колись давно — переказує автор — з предком Серединського, козаком Середою, а тепер Ясь Серединський підпадає впливам Зосі і дрібної польської волинської шляхти, переймаєть ся польськими поглядами та звичаями і хоче переробити також в сім напрямі свою жінку Ганю, але се йому не вдаєть ся і кінчить ся дуже трагічно — смертю Гані. Національне питання — властиво питання про денационалізацію української людности, се болюча тема для Левицького: він доторкаєть ся її в малюнках селянського побуту, говорячи про молодше покоління, бувших робітників або салдатів; він занотовує се в міщанській верстві, як ми бачили се на прикладах молодого Лемішки, Євфросини або родини Сухобруса; він зазначає се в сільськім духовенстві, де старе покоління священників, простих в складі свого життя та близьких до народу, заміняють молодші, вже з іншими змаганнями та бажаннями, з погордою до простого селянства; нарешті подібні зразки денационалізації дає Левицький з побуту дрібного українського панства та інтелігенції.

Велике значінне надає письменник шкільним впливам і ба-

жаючи дати докладну характеристику певної людини або цілої верстви, завсіди згадує про шкільні роки, про шкільні впливи. Так малюючи побут духовенства („Причепа“, „Старосьвіцькі батьшки“, „Поміж ворогами“ etc), Левицький разом з тим подає і характеристику вчення в бурсі, семінарії та академії (для останньої до тих повістей треба ще додати і „Хмари“), так само малюючи побут дрібного українського панства („Хмари“), чиновної інтелігенції чи міщанства, він не забуває дати характеристику сьвітської школи, кінчаючи університетом. Таким чином для нас являється можливість простежити, як вражіння дитячих літ сполучаються з шкільними впливами та суспільними течіями і разом утворюють сьвітогляд молодіжи (університетська молодіж з Радюком на чолі — в пов. „Хмари“, академічна молодіж в тій же повісті, жіноча молодіж з її змаганнями та поглядами в пов. „Над Чорним Морем“, там же спомини вчителя Комашка про свої дитячі роки). Іншими словами, маючи перед собою соціальний або психологічний тип, ми можемо аналізувати, що дала йому верства його, а в чім вплинула школа. З постатей молодіжи найбільш повно намальовано Радюка, студента київського університета з шестидесятих років: се улюблена дитина письменника і виясненню її психології письменник присвячує багато місця. Так часто звертаючись до обопільних відносин двох поколінь, так часто малюючи зміну обставин життя і поглядів, автор все ж таки лише в однім випадку задумав докладніше намалювати конфлікт старого і молодого покоління, поставити одно против другого, і сей випадок як раз дотикається Радюка. Нарешті в поглядах Радюка ми можемо бачити певний відгомін національного сьвітогляду самого письменника. Се все надає особливу цікавість відповідним розділам повісті „Хмари“.

Павло Радюк — з небогатого українського панства — виріс на селі і бачив близько селянське життя. Вчився він в університеті в той час, коли між студентами розповсюднені були західно-європейські ідеї, взяті з французьких та німецьких брошур. Сі думки були горячі і щирі, програма взята була з європейської літератури, але треба було розробити її в деталях та прикласти до рідного життя, до сього Радюк показався нездібним, він узяв лише головні риси, не проробляючи подробиць. Провідна думка — се народовство: „ми носимо народню свиту, бо ми народовці; стаємо на бік народа: ми націонали.. і пісень

співаємо сільських і пишемо книжки сільським язиком, бо ми демократи“ — так заявляє в імені цілої групи Радюк здивованим родичам і знайомим. І знов в імені цілої групи заява про виховання дівчат: „нам не треба грапинь! нам не потрібно княгинь!... нам треба добрих і розумних женщин, хозяйок“ — такі загальні заяви Радюка демократа і народовця. Які ж із сього більш конкретні висновки? „Чи ви знаєте, що ми всі терпимо і самі того не добачаємо?... Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодує... В нас нема промислу і крамарства, з нас висисає кров жидова і Ляхва, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не вчить, не навчає на розум... ми хочемо все перетрусити, передивитись“... Таким чином перш від усього иншого — критична аналіза сучасних обставин і умов життя, як перший крок творчої праці; разом з тим піднесенне народнього побуту і в культурно - духових і в економічних відносинах; далека ціль — неясна ще й для самого Радюка — „треба й панам до роботи братись, розділяти працю з простим народом, а вам (селянам) треба до книжок, до науки! Як поділимось ми працею й наукою — то й буде на сьвітї добро“... Здаєть ся, се загальні лише мрії про рівність, а ближе Радюк не поясняє, як має відбутись сей поділ праці, хоч на се й були вказівки в соціяльній літературі того часу.

Такі загальні погляди та вислови Радюка. Ми бачимо, що на селі, під час сьвят живучи у батьків, Радюк носить свиту, записує народні пісні, читає діду на баштані „Наймичку“, допомагає якійсь хорій жінці. Окрім того він ще — для чого вже й не треба бути конче народовцем чи демократом — знайомить ся з сусідніми панночками. Се все. Пізнійше Радюк зацікавив ся народніми петербурськими метеликами та й задумав і собі скласти гурток для видання народніх книжечок. Важко згодитись з письменником що до оцінки Радюка, яко „нової людини“, представника нових суспільних течій. Радюк — щирий і чесний, се безперечно; він любить село, любить рідну Україну, кохаєть ся в її минувшій історії, почуває темні сторони сучасного українського сільського побуту і щиро хоче щось зробити для селян. Се так, але у нього нема ширших поглядів, нема здібности для творчої праці, він познайомив ся трошки з сучасними ліберальними ідеями, але не може утворити програми діяльности, не вміє зробити висновків що до української дійсности. З другого

боку, придивляючись ближче до Радюка як типа психологічного, також, здається, не можна покладати на нього багато надій: як намалював його нам письменник Радюк, не має великої енергії, не проявляє її, се м'ягка, лагідна людина, і ми не знаємо, як довго буде Радюк підкреслювати свої погляди, коли мине пора надій і настане для українського суспільства сувора дійсність семидесятих років.

В виясненню національно-суспільного світогляду Левицький не обмежив ся лише самим Радюком; він знов вернув ся пізнійше до національного питання, але на сей раз поставив се на иньший ґрунт. Радюк як репрезентант нових національно-демократичних поглядів зустрічає критику з боку старшого покоління і вступає в полеміку з батьком у себе дома — легеньку, справді, та більш горячу і отверту — в Києві в гурті професорів академії. Вчитель гімназії Комашко в пов. „Над Чорним Морем“ переводить полеміку вже не з старшим поколінням, а з космополітами — також з молодіжи. Ми знаємо з „Хмар“, як Радюк хотів прищепити сво національні українські погляди нареченій своїй Дашковичівні, хоч без великого успіху. Подібна ж ситуація Комашка — він виріс біля народу; в мальовничих рисах встає перед нами його дитинство, коли він вертаючись на сьвята зі школи жив разом з батьком серед рибальської ватаги на лимані або на Дніпровім гирлі. З другого боку мійська молодіж, з щирими та чесними пориваннями, але без тісних та міцних звязків з народом: під впливом російської школи та західно-європейських ідей, вони, не почувачи себе близькими до місцевої людности, переймають ся космополітичними поглядами. Комашко в своїм націоналізмі почуваче під собою твердий ґрунт, для нього се не тільки теоретична схема, але осьвітленне його щирих симпатій до рідного народу. Через те Комашко і може вплинути — наприклад на Саню — не тільки теоретичними доводами, але і силою свого міцного та глибокого почуття до народу. Вказує письменник також і кілька рис з педагогічної діяльности Комашка: докладнійше, ніж то виходилоб з шкільних програм, оповідає Комашко учням про рідну старовину і подає їм уривки з народних дум про Хмельницького. Легко завважити, що як там в „Хмарах“ всі симпатії письменника були за Радюка, так і тут вони по стороні Комашка: автор уважає космополітичні погляди хоробливим і тимчасовим явищем; щира любов до рідного народу,

невтомна праця на його користь — се головна мета, і письменник гостро висловлюєть ся против космополітично - байдужних як і против інертних та лінєвих.

В загальних рисах, в коротенькім начерку — ми переглянули літературне надбанне Левицького. Як добре вмів сей письменник придивлять ся до сучасного життя і як живо вмів малювати його! Перед нами наче дійсне житте в ріжних верствах суспільства та в ріжні моменти останнього півстоліття. Подекуди, справді, можно сперечати ся з автором що до критики чи оцінки типів та напрямів, але ніхто не може заперечити його спостереженням та малюнкам вірности та повности. В творах Левицького знаходимо хроніку українського життя за останне півстоліття, зміну поглядів і обставин, начерк соціальної і культурної еволюції.

Далі буде.

ІВАН МАНДЖУРА.

З НЕДРУКОВАНИХ ПОЕЗІЙ.

Над озером.

Ранній вітрець полинув ось од моря,
Лишили сні свої мрії—казки,
Гаснуть потроху ясенєнькі зорі,
Ці самоцьвітові в небі глазки.

З берегом хвиля прозїрна шуткує,
Ластить ся наче до його вона;
Сьвіжий вітрець її лона цілує,
Зибом дрібненьким у нїй порина.

Ось він на берег її наганяє,
Нею прикутий каюк обдає,
Раз як колиску його погойдає,
Вдруге на волю з собою ірве.

Тільки зірвать не здола його сила...
Гей, не турбуй ся, бо волі не мать
Вік свій прикутому! й сам без правила
Волі твоєї не хоче він знать.

Берегом сумно козаченько блудить,
 Жаль йому очи сльозою вкрива,
 Різвий вітрець його наче-б то будить,
 Стиха ув-уха йому навіва:

Гей, стрепени ся, козаче-небоже,
 Линьмо зо мною в далекі краї,
 Слава лицарська тобі там поможе
 Думки смутні забути свої.

З нею й братерська славноя воля
 Скоро ледачий твій сум розгуля;
 Може й щаслива таменьки доля
 В світлоньці де закотилась твоя.

Ні вже, мій вітре, козачий ти брате,
 Мабуть з тобою тому не гулять,
 Серденько утле кому прикувати
 Мала навіки дівочая стать.

Остання ніч.

(Переспів).

Окувала весь мир страховинная ніч,
 Анї зірки, ні іскри просьвіту,
 І нікого немає, хто мав би ще міч
 Та надію діждати ся сьвіту.

Тільки сел пожарами в тій вишній ночі
 Оссявають ся злякані люде,
 Та кровавим промінням блискочуть мечі
 Розсікаючи стомлені груди.

Сновигає в пїтьмі недобита, слїпа,
 Мов підкошений валить ся колос,
 І жадає і жеде чоловіча юрба,
 Чи не вчує архангельський голос.

Того гласу жадає вона не на те,
 Щоб і сьвітови знов возродитись,
 Ні, жадаєть ся їй в гробовище пуже
 Наізнов від живих схоронитись.

Граф Ф. де ля БАРТ.

Література і дійсність за часів великої французької революції.

В перехідну епоху, коли закінчений світогляд, який відповідав духовним вимогам цілого ряду поколінь, розпадається, коли всі підвалини моралі, естетики, ладу суспільного і державного беруться до перегляду і переоцінювання, різко відокремлюються два типи письменників.

Перші — люди справи, енергичної вдачі, активні, пристрасні. Вони кидаються в самий розпал боротьби, роблять реченнями сподівань, надій, потреб і домагань чи всього народу, чи тої або другої його фракції. Їх натхнене слово видається сучасникам огневим мечем, що проникає до глибини їх сумління. І коли, знесилені в нерівній боротьбі, письменники сі переконують, що світозорі обрїї, які їм привиджувалися, ще далекі і колись то ще спустяться на землю,—то вони роблять співцями туги і розчарування. Лише туга є інша, як та, яку звичайно називають „світовою тугою“. Сі письменники не оплакують невдачі й розчарування свого „автономного“ серця, не розчулюються при виді урн і надгробників, не тужать за „невідомим добром“, не поривають до „зачарованого там“. Вони знають, чого хочуть і відчуваючи суперечність між реальним і бажаним, висловляють не своє особисте горе, а народню тугу.

Другі — химерники, що цілком поринули в світ своєї душі, свого серця. Вони лишаються спокійними глядачами суспільних подій, люблять красу у всіх її проявах, служать штуці для штуки. Таких людей великі суспільні перевороти завжди застають несподівано. Вони прожили „на островах блажених“, дивилися на світ і людей крізь призму свого ідеалістичного світогляду. І раптом хід подій, сказати б так, зводить їх з неба на землю; вони змушені вибирати між давним і новим, прилучитися до тої або другої з партій, що борються. Вони неясно відчувають, що навкруги них тріщать і валять всі старі підвалини, що на них насувається грізна стихійна сила. А про те вони не знають життя, не знають де шукати ратунку. Де-які з них кидаються до боротьби наосліп, навмання. Але більшість сих письменників віддається від дійсності, поринає в світ видінь і мрій, захоплюється

ся поезією чужих обривів і далеких історичних епох або віддаєть ся самоаналізі свого „я“. Почуваючи себе непотрібними, зайвими, сказати б так—викинутими за борт самим життям, вони віддають ся тузі про марність людських жадань, про лихо світу і т. ин.

За часів великої революції більшість західно-європейських письменників належала саме до сеї другої категорії. „Три роки перед тим (мені було тоді 23 роки) пише Сенанкур, я тримав ся доктрини стоїків і знаходив в їх гордїй байдужості підпору в журбі; але їх доктрина могла проти свідомости нікчемности життя поставити лише самі химери. Я переконав ся в тім, що мудрість злекшує наші нещастя; але коли я почав доходити того, за поміччю яких позитивних благ вона може дати нам щасте в житті і на якій неодмінній правді збудовано її високу будівлю, то я сказав собі з розчаруванням: мудрість—суєта. Що робити і кого любити серед безсмыслности радощів і при несталости всіх наших принципів? Я хотів відібрати собі життя, більше втомлений його порожнечю, як наляканий тими, лихами, якими воно загрожувало нам. Я піддав сумнівови навіть те чи існувало саме нещасте і рішив, що для мене байдуже жити чи не жити. Почуваючи відразу до життя і апатію, в яку мій розчарований розум кинув моє любляче серце, я зазнавав звичайно лише одного стану: співчутте до болю иньших людей.“^(*))

В кінці „віку освіти“ з'явив ся окремиий тип *désequilibré*, людей; що були вибиті з колії, не знайшли до чого прикласти свої здібности. Таким був напр. Бенжамен Констан, якого Сорель дуже справедливо схарактеризував: *un aventurier des passions* ^(**)). Він тиняє ся по Німеччині, Чехії, відвідує Англію, перебуває який час у Парижі, хапаєть ся за всілякі підприємства, кидає їх. „Я проводив неспокійне, жалке життя, каже він, всі чарували ся моїми блискучими здібностями і бояли ся моєї неспокійної вдачі“. Він цілком віддаєть ся вражінням хвилини, не бачить в житті ціли: „як би я знав, чого я хочу, каже він, то більше

*) De Senancourt. *Rêveries sur la Nature primitive de l'homme*. Paris, germinal an VI, 1-er cahier.

***) *Les grands écrivains français*, M-me de Staël par Albert Sorrel, Paris, Hachette 1901 p. 49.

складав би собі рахунку з своїх вчинків“. Не знаходячи задоволення своїй жадобі діяльності, зазнаючи серед суспільности лише втому і нудьгу, Бенжамен Констан віддаєть ся самоаналізі, постійно зайнятий собою, своїми химерними, чи дійсними стражданнями : „мое серце відчуває нехить до всього, що йому доступне, і пристрасно бажає всього того, що йому не даєть ся“, пише він в своїм дневнику*). Спомини про мое життя, розшарпане пристрастями, життя бурне, яке я з якимсь божевіллям наводив на рифи і скелі підводні, доводить мене до такого стану, якого я не можу переказати словами, пише він пані Рекаме. „Будь що будь, не можна не погодити ся з тим, що хоч я не зазнав лихої години, проте, я все ж таки пережив більш тяжкі муки, як ті нещасливі, яких страчують через катування.“**)

Таку ж нудьгу, сумі апатию пережив найславніший французький письменник кінця XVIII-го і початку XIX-го віку Франсуа Рене де Шатобріян. Як мені вже доводило ся вказувати в моїй книзі „Шатобріян і поетика сьвітової туги у Франції“, Шатобріян не мав вдачі журливої. Се була вдача енергічна, пристрасна, те, що Французи називають un homme d'action. Його могутня фантазія творить величні замисли; змаганне якою будь ціною здійснити сі замисли стає його пристрасстю, якій він віддаєть ся цілою душею. Шатобріян показує незломну енергію, надзвичайну впертість в переслідуванні визначеної мети. Другою переважною рисою його вдачі було надмірне самолюбство і славлюбство. Шатобріян — артист, закоханий в красу положення так само, як в ритмічність фрази. За для гарної ситуації, за для того, щоб виректи un mot sublime, він готовий не тільки поступити ся своїми матеріальними вигодами, але також і своїми переконаннями.

Та коли характер Шатобріяна і здаєть ся нам суцільним, то не треба забувати, що таким став він тільки по 30-х роках життя. Замолоду Шатобріян був дуже вразливий і експанзивний, ніжний подібно до Бернардена де Сен Пер.

Надмірне захопленне мріями віддалило його від дійсности ; фіктивний сьвіт мрій влив в нього огидь до житєвої прози.

*) Benjamin Constant. Journal intime, publié par Adrien Canstant de Rebecque. Revue Internationale (janvier — mars 1887):

***) Benj. Constant, Letres à Madame Recamier

Півнійше песимістичний настрій збільшився під впливом родинних нещастя і власних невдач. Партія, до якої належав Шатобріан своїм станом, та й симпатіями, була побита. В Лондоні він зазнав крайньої нужди. Таким робом замолоду він справді був дуже нещасливий і се привело його до тимчасової туги, до тимчасового розладу з дійсністю.

На кінці XVIII-го і з початку XIX століття виробився окремих тип поета—речника туги. Він має свої атрибути, для нього існує окрема етикета, він мусить тримати певного ритуалу. Передовсім він глибоко нещасливий. Люди в „божевільнім засліпленню“ переслідують його, відмовляють ся слухати його натхненних строф. Переслідуваний людьми і долею, він не знає де притулити свою голову. Другий образ, улюблений письменниками кінця XVIII віка, — се поет, що вмирає в цвітлі літ від скритої недуги чи від безнадійної любови. Його молодість вяне, як квітка, щезає, як тінь. На його самотний надгробок не прийде ніхто. Приятелі про нього забудуть, забуде й та, яку він любив і т. ин. Поети і романісти навипередки пишуть „заповіти“ своїм близьким. Вони просять не ставити їм розкішних пам'ятників; най їх прах покоїть ся на сільських кладовищу, або на березі ясного струмочка, під тінию зеленого дуба і т. и. Крім думок про смерть поет того часу опанований безпричинною хворобою, неясною тугою, яку ні радощі життя, ані втіхи не можуть розважити: „чи знайдесть ся така людина, пише Баянш, яка б не відчувала порожнечі уяви і несталости своїх бажань? Коли вона вглублюєть ся в сумління своє, чи не почуває вона в середині серця безодню, яку ані всі ілюзії щастя, ані всі дива штуки, ані всі славолюбні поривання, ані все те, що обіцяє нам слава, не можуть виповнити? Чи не відчувала вона в серці своїм необмежну самотність, яка завжди самотністю і лишить ся, навіть тоді, колиб всі створення світа злили ся в єдиній любови до сеї людини. Такі скарги на сердечну порожнечу, на невдоволенність, на несталість наших бажань—ходяча фраза в творах кінця XVIII століття. На думку поетів того часу туга і поезія — нерозлучні. Наслідком такого поетичного світогляду був повний розлад між літературою і дійсністю.

Коли виключити так звану бульварну літературу, памфлети, журналістику, отвертий вуличний театр, то прийдесть ся констатувати той факт, що ніколи письменники так не відчужували ся від жит-

тя, як в останніх роках XVIII-го століття. „Епоха великої французької революції, каже з приводу сього д. Боборикін, незалежно від всього того, що вона принесла з собою як руїнна і будівнича сила, в драмі і в романі не виявила себе нічим оригінальним і більшим. Життя клекотіло навкруги, а літературна творчість переживала старе. Люди були перейняті революційними ідеями, а обороняли ніби-то клясичні зразки і повторяли утерті місця старомодної піітики; валили основи старого ладу, а своїм смаком, способом і естетичними принципами ані трохи не ріжнилися від тих самих петиметрів, яким вони рубали голови. Буря революції і все характеристичне, що вона викликала в звичаях, ідеях і протестах—так і не знайшла собі речника безпосередно, а причинила ся пізнійше до народження психічного типу в романі, який представляє основу того роздвоєння, що надало барву душевному життю цілого покоління. І стало ся так, що десятиліття по революційнім вибуху, в історії розвою романа було характеристичне не для ближчого моменту, а для дальшої епохи“. І справді колиб років через 300 — 400 який небудь історик скотів виробити собі поняття про французьку суспільність епохи революції виключно лише на підставі літературних даних, по романах і драмах того часу, то перед його очима став би такий „зворушливий“ малюнок : сьвіт населений блідими сухотними юнаками, що лише зачали жити, а проте вже у всім розчарували ся. Анемічні, безвольні, знуджені вони блукають при блимаючим сьвітлі зірок і „блідого“ місяця, серед диких лісів, серед нагробників і розвалин, стоять коло кратеру вулканів, або сидять край безодень. Суспільне життя не має на їх погляд жадного значіння. Що їм до суспільности ? Подібно як Шатобріановський Рене, вони не хотять понизити ся до того, щоб стати на один рівень з суспільністю. Вони захоплені боротьбою з „демоном серця свого“ і цілком поринули в закохане стежінне своїх почувань і емоцій.

В сих вічних бурлак безнадійно закохані „пасивні“ жінки дівчата, з розпучкою в погляді і з печатю туги на чолі. Всі вони подібні одна до одної, всі обдаровані глибокою чулістю ; до всіх їх можна прикласти таку характеристику героїні в романі в романі п. Суза Eugène de Rothelin: „вона була лагідна і граціозна надзвичайно; її обличче назвичайно біле видавало ся трохи блідим... їй що йно минув шістьнайцятий; вона була соромлива і

чула; її ніжний голос дрожав, вона була несмілива; словом все показувало, що вона з трепетом буде йти життєвою дорогою“.

І не лиш в романі, але і в драмі і в ліриці того часу панує конвенціональність, повний розлад з дійсністю. В трагедіях Марі Жозефа Шенє, Ренуара, Люс де Лянсіваля, Арно, Легуве, в елегіях Мільвуа, в поемах Деліля і Фонтана фігурують сентиментальні трубадури і тампієри, „модернізовані“ Греки і Римляни, плачливо-чулі постати. А де ж нарід? Де ж ті тридцять мільонів Французів, які повстали, як оден, на могутній і побідний поклик „свобода“!

І їх, розумієть ся, не забули письменники; вони говорять нам про пастухів і пастушок, про „пейзанів“. Всюди в селах панує цілковитий спокій і тиша. Луги, ліси і гаї лунають звуками сопілок і сьпівами „невинних“ пейзанів; Сільвандри і Хльої з ранка до вечера сьпівають про своє коханне, наглядаючи отари „білорунних овець“. Судять їх добродійні пустельники, які зrekli ся сьвіта і живуть в печерах. В замках живуть чулі юнаки, дїви і старики, „побілені сивиною“. Все зло, вся ропуста лишили ся там, в „шумних містах“. Тут на лоні природи всі ситі, задоволені...

Подивім ся-ж тепер, як малюють тодішню дійсність не ті твори, які належали до „високих“ літературних жанрів, а журнали і газети того часу, мемуари, памфлети, десятки і сотки брошур, що переповняли Францію в останніх роках XVIII століття. Париж 17 січня 1793 року... Сотки тисяч афішів червоних, жовтих, синіх, напівроздертих, що були нагромаджені один на другім, покривають густою верствою стіни домів, ліхтарі і тини. На кожному кроці бачиш доми з забитими віконницями, на яких наклеєні оголошення: „продаєть ся“, „наймаєть ся“ — се доми емігрантів. Біля входу в сад Люксенбурського палацу на однім цьвяху висить ще напіврозбита напись: вхід жебракам, слугам, людям погановдягненим і взагалі всякій наволочі заборонений“. Вітрини магазинів переповнені брошурами, памфлетами, газетами і журналами. Журналістика, кажуть брати Гонкури в своїм творі „Французька суспільність під час революції“, — дитина Революції, що народила ся вся узброєна, як Мінерва з голови Юпітера.

Настрій суспільности був надто напружений; всі відчувають потребу говорити, писати, навчати суспільність, викладати свої теорії. „Приватні скарги, домаганне провінцияльних коммун,

потреби буржуа, пролетарів—усе тепер перетворюєть ся в брошури“, каже газета „Друг народу“.

Щоб не дати своїм памфлетам згубити ся серед соток тисячів других, автори придумують для них самі надзвичайні заголовки: „Коли я брешу, то хай мене повісять“, „Боже, які дурні наші горожани“, „Здерта сорочка“ і т. и.

Поруч з брошурами — карикатури на злобу дня, що ілюстрували напр. таке оголошення газет: „добрі Парижане запрошують ся на відспівання і похорони всемогутнього і препишного духовенства, яке упокоїло ся в Національних Зборах в день поминок вмерлих; його тіло було віднесене в королівську скарбницю“. Далі карикатура, на якій намальовано надзвичайно худого аристократа, що символізував старий лад; він конвульсійно ухопив ся за домовий димар; внизу напис: „Боже! вітер пориває мене“ і т. ин.

В алеях Шартре виставлено гармати; на всіх рогах стоять патрулі національної міліції. Чекають великих розрухів, йдуть чутки про контр-революційний заговор; се день суду над Людовиком Капетом, бувшим королем Французів.

На улицах, на площах, коло будівлі, де засідає Конвент, з ранку стоїть многотисячна юрба, серед якої крутять ся газетярі, продавці брошур, вони викрикують сензаційні новини: „відкритте великої змови проти народу“, „спіймано аристократа“, „нові постанови комуни!“ Сі крики мішають ся із звуками „марселези“ і „са іга“, з куплетами відомого акафиста „ліхтареві“: „найяснійший ліхтарю, змилуйся над нами, вислухай нас, местнику за пригнічений нарід, пімсти за нас, страховисько негідників, пімсти за нас!“ А в другій пісні ліхтар відповідає своїм просителям: „славні Парижане, ви мене зробили славним. Чим тепер передо мною ліхтар Діогена? Він шукав одної людини, а я знайшов їх двацять тисяч“.

Але голоснійше всіх криків, прокльонів і пісень, навіть голоснійш, ніж запальні звуки марселези, гремить в сій многотисячній юрбі голодний лемент: „хліба!“ Не вважаючи на дуже врожайні роки, з 1764 року хліб дорожчає що день. Протягом 15 років ціна за міру зерна підскочила з 8 ліврів до 50-ти. Вже в 1790 році грізна брошура з заголовком: „Коли ж у нас нарешті буде хліб“ вказувала на те, що робітник мусить простояти цілий день у дверей пекаря, щоб купити собі хліба. Що-денно з'являють ся

тисячі брошур: „про вплив паперових грошей на підвищення цін хліба“, „крик голодних“ і т. ин. І як завжди буває в таких випадках, ціла орда експлоататорів, скуповує зерно, заховує його в Шантілі, чекаючи відповідного моменту, щоб продати його геть дорожче, та й ще продають муку в суміш з висівками і тертухою. Серед паризького населення нужда прибрала кольосальні розміри. Торговля і промисл знищені: кравці, золотарі, годинникарі, торговці шовком, скульптори змушені робити з лопатою в руках на великих шляхах за 20 сольдів на день. Вандомська площа вся вкрита безробітними, бездомними волоцюгами. Бідний люд заставляє в льомбарди все, навіть одіж. Менше ніж за один рік в паризькій льомбарді заставлено було по над 3 мільони різних предметів, вартости меншої одного люїдора. Лихварі беруть 30 відсотків... Але у голодного паризького населення, з якого більш половини виболіло скорбутом і дісентерією, всі сі лиха викликають не моральну прострацію, а навпаки, страшне зворушення, надзвичайне духове піднесення. Не нарікання, не стогни чути в юрбі, що коमाють на площах і улицах, а крики гніву і помсти. Всі обвинувачують скинутого короля: він причинився до народнього банкруцтва, він дозволив замінити золото на паперові гроші, він накликав на Францію чужоземців. Чому ж гаять ся члени Конвенту? Чи є тепер час до суперечок? Люї Капет му- сить бути покараним за свої вчинки, і йому може бути винесений лише один рішенець: смерть. І сей грізний поклик, подібно до блискавки, проноситься в юрбі, що стоїть перед будинком Конвенту; крізь відчинені двері він іде до залі, де відбувають ся дискусії, його повторяє публіка в кулюарах, підказує членам Конвенту ждане рішення.

В великій залі, освітленій лише кількома смолоскипами, оздобленій обдертими пруськими і австрійськими прапорами, що взято в останніх боях республіканськими військами, сидять бліді, втомлені люди. Уже 72 години з ряду тягнеть ся дискусія. Ось Біляр де Варен з густим чорним волосем, що спадає на плечі, наче розпатлана чорна грива; направо від нього в червоній фрігійській шапці Арновіль; при боці одягнений в чорний редінгот блідий і худий Марат. При неяснім, нерівнім сьвіті смолоскипів обличча иньших депутатів здають ся надзвичайно блідими; їх очі напів заплющені, голови схилили ся від втоми. І в сірім присмерку зимового ранку одноманітно звучить рішення кожно-

го депутата: покарати смертю, покарати смертю, покарати смертю..

І члени Конвенту і нарід, що з запалом витав його рішення, добре знали, що смерть короля буде провокацією, киненою иньшим європейським монархам, знали, що їх чекає боротьба на смерть. Але піднесення духа було так велике і віра в тріумф революції так сильна, що вони жадали боротьби. Вже другий рік вся Франція була військовим табором, боролася з цілою Європою. Вона вірила, що великий нарід, який повстав за свободу, — непереможений; у нього можуть якогось дня, в яким небудь місці здобути бойовище, вибити з рядів кілька тисяч солдатів; та вона вірила, вона знала, що на зміну одному забитому борцеві являть ся сотки і тисячі нових. Та чим була смерть для Французів епохи революції? З слів Альфреда Мюсе, вона була тоді так прекрасна, так велична, закутана пурпуром і димом! Вона так була подібна до надії, вона косила такі молоді життя, що наче сама стала молодою і ніхто не вірив більш в старість. Коліски і нагробники перетворили ся в щити. Не було більше старців, були лише трупи або напів-боги.

Як би не ставили ся сучасні історики до тих людей, що хотіли зовсім зірвати з своїм історичним минулим, які відкидаючи старе літочислення, говорили: „ми не хочемо числити ся з віками, коли нарід був пригнічений; прерогативи необмеженої влади і церкви, їх брехня і насильства безчестять нашу історію, ми хочемо, щоби діти наші не знали за них“, — отже хоч як би називали сих людей історики: „недолюдками“ чи „титанами“, всі вони згоджують ся з тим, що настрої французької суспільности під час революції був героїчний. В Німеччині, де незадоволення, яке набирало ся протягом кількох віків, не знайшло собі вихода в революційнім вибуху, справді зустрічали ся типи мелянхоліків. Відчуваючи, що ідеали їх недосяжні, принаймні в близькій будуччині, кращі люди Німеччини пробували віддалити ся від невідрадної дійсности, поринули в „чисту“ штуку, в літературу. Але в Франції, що переповнена була вірою і надією кращої будуччини, що напружувала всі свої сили в боротьбі за свої ідеали, визначним людям не було часу на белетристику. Вони кинули ся в розпал боротьби, зробили ся памфлетистами, ораторами, законодавцями, провідирями, Вони не писали драм, а самі були в них дієвими особами. Запитаний, чому він перестав писати, відомий драматург Дюсі, відповів: „по що? підіть на вулицю і там ви побачите такі

трагедії, яких не вигадас жадний геніяльний письменник“. Правда і у Франції була невелика купка людей, які продовжали займатися „красним письменством“. Але се були емігранти, які належали до переможеної партії, позбавлені можливости брати участь в суспільних справах своєї вітчизни. Боліючи над марністю людських бажань, нарікаючи на апатію і нудьгу, вони відбивали настрій не всього французького народу, а незначної частини його.

Французький нарід як найменше химерний, і здатний до розриву з дійсністю. Коли він відчуває контраст реального життя з бажаним, він не вдається в світову тугу, не поринає в світ видінь і мрій. Те, що протягом багатьох років відбувалось або відновляло ся реакцією, розсипається в порох під ударами великої стихії народньої.

НЕВІДОМИЙ.

Пісні з каземата.

I.

І сніг і вітер за стіною,
Сижу я з думою одною
Сам серед мурів сих німих,
Далеко й мертвих і живих.

Один покинутий всіма,
Забутий може... А німа
Труна мурована мовчить,
Що день, що ніч — усе мовчить.

Ся тиша мертва та німа
На душу пада як пітьма,
А туга злая як на те
Що день то все росте, росте...

II.

Дивлюсь із вязниці я в сиві степи,
І серце зниває від туги-нудьги.
Я бачу, там веть ся козак на коні...
Коли-б тільки дали ту волю й мені!

Коня-б та рушницю та шаблю я взяв
І в дикі степи від людей почвалав;
Там вітер і воля і в небі орли, —
Там люде ніколи-б мене не знайшли.

МІРІЯМ ГАРРІ.**ЗДОБУТТЄ ЄРУСАЛИМА.**

Р О М А Н.

I.

Гелій Жамен, ледви тримаючись на ногах, вийшов з каплиці „Отця Нашого“ на Оливній горі, де правила ся служба Божа з приводу квітної неділі.

Від руху, спеки й посту у нього закрутила ся голова.

Йому треба було чистого повітря і самоти; але й на дворі, на паперти монастира, та сама побожна і різномаста юрба тиснула ся коло переносних віктарів, розтягала ся перед наметами, що були отінені пальмовими галузями. Сьвященники правили, стискаючи ся в руках, за для браку місця, ладаносці махали своїми кадилами з низу в гору, а сотні очей в екстазі стежили за блакитнавим димом, що просто підіймав ся до блакитного неба.

По другім боці огорожі арабки - християнки, у яких лише й видко було забрукані лавзонією маленькі руки, стоячи на вколішках, хрестились по над своїми балахонами; а за химерно-розмальованими накриттями невмілі губи шепелявили молитви. Гелій Жамен ледви промостив собі дорогу попри шатра де торгували релігійними дрібницями, серед продавців какао і водонош, які то приходили, то відходили легкими кроками; тихе брязканне їх мідяних коновок змішувало ся із стукотом чоток і звуками псальмів.

Не вважаючи на ранній час, нові юрби прочан і туристів з'являли ся наче з невидимої глибини коло краю тераси, постійно прибували і схиляли ся з молитвою на сій благословенній землі. Пахощі рож, мікдалу і мірри, запах юрби, що зібрала ся на сьвятій землі, збужували огидь в молодій людині.

Нарешті йому вдало ся вийти і глухою стежкою, що була обсажена кактусами, він досягнув другого кінця височини Оливної гори, де ще дрімало в тиші Ісляму містечко з білими банями. Мінарет, витягнувшись над міжгірем як вартовий, розпливав ся в просторі.

Він відчинив браму і по довгій спіралі хитких ступнів вийшов на круглий балкон. Повівав ніжний вітрець і він радісно

вдихав його. З давніх щілин стіни вибігали парости ісопу і розмарину. Він розімняв кілька листків між пальцями; їх гіркий запах і вітер вернули йому бадьорість.

Ні звук молитви, ні запах ладану не досягали сюди.

Внизу, на дворі мінарету, дрімав сторож, загорнувшись у свій балахон; коза неухважно пощипувала траву на даху мазанки; десь перекликалися горлиці.

Гелій заплющив очі і хвилину стояв непорушно, притулившись до стіни.

Він не рішався підвести голови, не рішався подивитися в далечінь. Серце його билося сильно. Він знав, що там, зовсім близько під рукою, роскинувся Єрусалим, знав, що його оточувала Обіцяна Земля; але чи се справді той химеричний Сіон, що так часто з'являвся в його дитячих мріях, чи се справді Ханаан, що явився його надіям ученого і християнина?

Від думки, що він ось так погляне на нього око в око, в урочистій тиші сього неба, обхопив його сьвятий жах; йому здавалося, що від сеї хвилини залежить вся його доля.

Нарешті приблизився до краю балькона і спираючись на кам'яну балюстраду зробив повільний оборот.

З початку нічого виразно не відрізняв; наче величезне, сумне сьвітло впало з далеких небес на землю. Розлите блідо-матове сьвітло затирало краски і крало форми, і в сьім невиразнім фантастичнім блиску долини втікали як тіні, гори бовдурилися, наче хмари, скелі піднімалися, як храми.

Серед усього сього, в напрямі до сходу поверх громади блискучого туману, щось колихалося без перспективи, без околиць, без тіней, щось дуже бліде й дуже високе, виразне і таємниче, щось таке, що існувало і zarazом лишалося мрією, понуре і чарівне і сильне: місто і легенда.

— Єрусалиме! Єрусалиме!—прошептав Гелій.

Його бажання злинули до нього по тумані, що був накинений на долину Кедрону, наче по промін'ястим мості.

— Єрусалиме! Єрусалиме!

Він простер руки.

Тоді нагло наче запалений тим самим жаром, він прояснів. Його покрови роздерлися і він, рожевий і блискучий, з'явився з темної глибини з своїми валами і мурами, баштами,

верхами соборів, банями, мінаретами, хрестами, півмісяцями: радісна наречена, що вітає свого нареченого.

Позаду Оливної гори і позаду Гелія з'явило ся сонце, відразу велике, промінясте, з'їдаючи тьму, і Ханаанський край розстелив ся в своїй нескінченій тузі і безкрай величині.

Молодий чоловік знов обійшов кам'яний балкон, і тепер побачив себе обведеним иньшим скелистим рядом: сей хаос піднімав ся, наче широкі скамянілі хвилі; то там, то тут, як березові шпилі, блищали гранітові верхівя і жерела вульканів дихали спекою. Ліворуч дикі й рясні, як складки бурнуса верхівя Єфраїма були подібні до громади праотців, що зібрали ся півколесом, а до них прилучала ся вапняна гора Небо, звідки Мойсей дивив ся на землю, на яку він не мав ступити, піднімаючи по той бік Йордану свій профіль старця, що тужить за вітчизною і помилив ся в своїх сподіваннях.

Праворуч тиснучи під собою Содому, важко блищало Мертве море — мідяний щит, втиснений в пісок, а позаду фіялкових Маовійських дубів, які обнімали виднокруг, відчувала ся мовчазна Арабія, її огневий вітер, її мертве сонце.

Трошки ближче, утворюючи перші ступні сього велетенського амфітеатру, піднімали ся узгір'я Гебруну, які Гелій пізнав, дякуючи знанню мапи. По однім боці, переходячи в Оливну гору, стояло узгір'я Гакельдама, поле крови, куплене за 30 динарів Юди, а по другім гора Соблазну, де Соломон, ні трохи не дбаючи про Єгову і його храм, урядив, „на високих місцях і під зеленими деревами“ вітварі з ідолами для своїх поганських жінок.

Молодий чоловік знов звернув ся до Єрусалиму і зі здивованнем оглядав глибини, які відділяли його від нього.

У ніг його заглиблювала ся безкрая розколина, долина Йосафата, ся стежка смерти, куди з півночі, півдня, сходу й заходу вливали ся чотири яри, круті, глибокі і так засіяні могилами, що здавали ся потоками домовин.

По тім боці долини ще підіймали ся до міста горби, бідолашні, похоронні, покриті на своїх обвалених боках мертвою рослинністю своїх бездолних садів.

Всюди кладовища. Як око сягне—камні, горби, моноліти, вглиблення, вириті в скелі, розвалені мавзолеї; зруйновані пам'ятники — стовпи, порох, вічний, тисячолітній порох, що вкривав

ую сю пишність і мерзоту своїм одноманітним сірим покривалом. Анї ростинки, ні диму, ні лопоту крил, нічого, що вмирає і знов народжує ся, навіть тіни. Всюди смерть під неможливо блискучим сонцем.

Засліплений, жахом, Гелій опустив повіки, потім подивив ся знову і довгим, уже призвичаєним і майже ніжним поглядом огорнув сі сумні долини, сі залиті сльозами гори, сю прокляту землю і далі місто, яке підіймало ся на кістках, окружене порожнечою й звінчане небом, непорушне й непобідиме, що всміхало ся своїм довколичним пустелям.

Все те було страшне і все те було вічне.

О все те, все він уже любив. Любив суворість сього мовчання, величність сеї самотности; але що над усе причаровувало його — се нещасна і героїчна душа сього Єрусалиму, де, він відчував, бють ся і змішують ся душі всіх віків і народів.

— Він буде мій, коли захочу, — сказав він, і його широкі груди наповнили ся гордістю.

Ні, ніщо не лякало його більше! Все те, без сумніву, мертво, але все те може ожити, дякуючи йому, дякуючи його умови, доволі просторому і доволі палкому, щоб оживити своїм диханням далеке минуле.

— Боже всемогутній, Боже людський, зроби мене гідним сього чуда! — кликав він.

І нагло одушевленне народило ся в нім. Дивна сила і віра розлили ся по всій його істоті і звеличили його. Йому здавало ся, що сьвятість сього місця уділяєть ся йому, і він повірив в право своєї надії.

Не для молитви, але рухом, який висловляв панування, він схилив ся над кручею. Нагробні плити ясніли відблиском сонця. Він уявив собі, що в сім читає свою долю, і в його серці запалало марево можливого.

Нагло тінь лягла на його обличчя. Він повернув ся, все ще тремтячи від сьвятої екстази, і побачив коло себе на балконі мінарету високого старця з благородним видом; в своїм захопленню він не чув, як той вийшов сюди. Він дивив ся на старця з дивом, бо сей був закутаний в широкий чорний плащ з білим мальтійським хрестом; корковий шолом покривав його голову, а на ногах блищали золоті остроги.

Старець усміхнув ся Гелію ласкавою і сумною усмішкою.

— Ви прийшли за для нього?—запитав, він вказуючи на Єрусалим Молодий чоловік побачив під відкинутим плащем кольчугу і шпаду з ефесом в формі хреста. Надто здивований, щоб відповісти, Гелій зробив, потакуючи, знак головою.

— Горе, всі приходять за для нього. І я прийшов за для нього. Давно вже. Але хто буде вибранцем?—В його мрійних очах промайнув сум. — Ви довго думаєте пробути тут?—знову запитав він.

— Ще не знаю, може і кілька років; я орієнталіст і хочу зайняти ся археольгічними працями.

— Я — лицар, я його лицар. Може й ви також благородної крові?

— Ні, лише моя мати була з дрібної шляхти.

— Шкода, дуже шкода. На мою гадку, ви симпатичний і гордий,—говорив старець, разглядаючи молодого чоловіка. — З вас був би прегарний лицар!.. Ви жонаті?

— Ні.

— Не вірте жінчині, особливо тут, в сій країні стражданя і неплідности. Вона вбиває наші мрії і наш героїзм. Не вірте жінчині, через неї загинули мої предки.

Він зійшов по хитких ступнях, раніш ніж Гелій отямив ся. Він задумав ся. Чи се жарт, чи се може один і з тих навіжених містиків, про яких він часто чув і які, кажуть, дивували всіх закоханих в Сіон.

— Здержуймо ся від сього,—подумав він дивлячись, як лицар прожогом скакав по долині Йосафата, серед армії могил, наче збирав ся взяти Єрусалим приступом. Позаду нього развівав ся широкий чорний плащ з білим мальтійським хрестом.

Гелій Жамен покинув мінарет і магометанське місто.

Повернув ся до римської каплиці, яка вже опустіла. Намети і переносні вівтарі були складені в кутку.

Кілька богомольців, простягнувши ся на землі, в мріях перебирали чотками. Мусульманки продавали козяче молоко в амфорах, які носили на плечах; їх діти, обвішані звінкими амулетами, невідступно йшли за ним, кричучи на все горло: „бакшиш! бакшиш!“ (дарунка!). Нарід повертав ся до Єрусалиму.

Молодий чоловік також спустив ся на один з гробів, якими була засіяна західна похилість Оливної гори. Вид зміняв ся.

Ромен, шафран, сон-трава рябіли на убочах; місцями

кілька дерев з мовчазним листєм кидали круглі тіни на червону жирну землю. Білі накриття арабок-християнок перемінили стежки в сніжно-білі потоки, де то тут, то там наче півонія, випливало якесь ярко-червоне накритте голови.

Звідси вже не було видно долини Йосафата, вона була закрита Гефсиманським садом; а нижче, на дорозі до Кедрону, довга каравана верблюдів, наложених пальмами, подібна до живої оази.

На противолежнім горбі піскувата площинка кладовищ сяла на сонці; ряди монахів кишили там як муравлі. В міру того, як Гелій сховався, місто підносило ся все вище, на тлі неба виразнійше визначали ся в непорушній блакиті його мури, башти, бані, мінарети; потім ступнево все сховало ся, лишила ся тільки пануюча, пригнічуюча маса вікових укріплень.

Гелій ішов серед білих накрить і звону цехінів.

Прочане зривали оливні галузи, махали ними і сьпівали:

— Осанна! Осанна! Благословен грядий во імя Господне!

В серці молодого чоловіка також радїла якась сила:

— Осанна! Осанна!

Нагло на звороті стежки, перед Гефсиманським монастирем, їм загородило дорогу дивне явище. Се був чоловік, вбраний як Христос,—величезний хрест на плечах, терновий вінець на голові; але обличчє зовсім не мало виразу лагідности; під косматими бровами жовті зїниці крутили ся наче випукле скло маяка; губи в пинї; простягнувши кулаки, він вив:

— Горе вам, роде гордий і легковірний! Кайте ся, кайте ся! Хто приходить з радїстю, вертає в горі. Скорїте ся! Принизьте ся! Плачте! Єрусалим—власність ображених і вбогих духом. Горе вам усїм! Єрусалим—се Молох: він годуєть ся сльозами і кровю!

Арабки розбігали ся з квоктаннем наляканих курей, кілька богомольцїв стали на колїна в порошок, шепчучи: „Помилуй мя, Боже!"; туристи сьміяли ся, а один товмач пояснив:

— Се—божевільний, який має себе за останнього пророка Єрусалима.

Радїсний настрій Гелія погас. Поволї перешов він міст Кедрону, минув мавзолей Божої Матери, потім через силу почав злазити по крутій дорозі, що вела до міста, серед потрійного ряду—могил, кактусів і прокажених.

На самій горі, чорний і понурий здіймався портал св. Стефана, подібний до пащі якогось ненажерного чудовища, а в вухах молодого вченого ще лунала фраза:

— Горе вам! Єрусалим—се Молох: він годується сльозами і кровю!

II.

Гелій Жамен ледве памятав свого батька. Відважний духом, з нестриманим пристрасним темпераментом, батько його через три роки після женячки повівся шукати щастя і багатства в далекі краї, звідки більше не вернув ся.

Дитина лишилася сама з матір'ю, побожною і ніжною, вся мудрість якої містилася в старій з розмальованими образами Біблії.

По сій Біблії він учився читати в довгі літні присмерки. Коли надходив вечір, його мати сідала з ним в альтанці маленького садочка і розгорнувши на колінах сьвяту книгу, пояснювала йому зміст жалких і наївних гравюр, оживляючи їх своїм переконаним голосом і тонко поетичною уявою.

Але ще ліпше, аніж з пожовклих листків книги, дитина читала в ясних очах матери; в них вона бачила відблиск неба сходу з янголами, які то сходили, то спускалися; уявлявся огневий стовп, що в день і в ночі вказував путь Ізраїлю, і як на яві, видів він блакитні води Елїонґабарської пристани, де каравани кораблів Соломона, наладовані пахощами, піднімали вітрила, прямуючи до Офіру.

Часами в зимі приїздив відвідати їх в маленькім містечку старий дядько матери, шляхтич з Лянґдока, який літом постійно жив на селі. Він відбув подорож до Палестини з Шатобріаном і сьвято захопував реліквії, що вивіз з відти. З кишень свого довгого сюрдута він витягав маленький бляшаний кухлик, в яким колись була йорданська вода, засохлу тернову галузку, яку він називав своєю „Єрихонською рожею“, і притискач з оливного дерева з випукло вирізаними гербом Єрусалиму: великий на чотири кінці хрест з чотирма малими на боках, а навколо вилися виписані пером чорні букви, по словам дядька—гебрайські, але Гелію вона видавалися швидче образами верблюдів, скінній і шатрів.

Пізнійше дядько навчив його розбирати сі химерні букви, і він пізнав, що напис значив: „О пречистий, горній Сіоне! Блажен смертний, що упокоїв ся в тіни стін твоїх!“

Не розуміючи виразно значіння сеї фрази, Гелій любив її таємничість, і тихо повторяв її як якесь магічне закляте.

Часто також в той час, коли дитина всовувала свій маленький носик до старого кухлика, силкуючись схопити запах Йордану, а рожка Єрихону розправляла свої колючі гильки в посуді з водою, спомини дядька теж оживляли ся, і хапаючись за уломки своєї памяти він почерзі ставав то вояком, то мучеником, то прочанином, переслідуючи турецьких корсарів, гинучи в руках жорстоких бедуїнів, заливаючись сльозами над гробом Христа, і незмінно закінчав свої романтичні оповідання обуренням проти релігійної байдужости і жалем, що так рідкі стали подорожі до Святої Землі.

Маючи десять років Гелій Жамен майже від разу втеряв і матір і дядька. Він лишив ся на сьвітї сам, без усякої спадщини, як не рахувати єрусалимських реліквій і Біблії з размальованими малюнками. Його притулила в своїй школі духовна конгрегація. Там він жив сумний і пригнічений, без пестоців і співчуття.

Але ночами його маленька, палка душа, під впливом налетілих споминів уносила ся в країну мрії. Всі його біди відлітали геть, і коли в незавішені вікна спальні зачинало потоками вливати ся сьвітло повного місяця, він вихоплював ся з ковдри і витягав з під ліжка сьвяту, повну див книгу, надто велику, щоб умістити ся в його сирітській скринці. Сидячи на плитах підлоги, облитий місячним сьвітлом, він перегортав її сторінки.

Потім знов заснувши бачив, що втікає до Єгипту з своєю матір'ю і дядьком, при чім пальми на їх путі обвівали їх, а високо-високо в небі орли вітали їх своїми криками.

Або ще—єже він один опиняв ся в храмі Ірода, окружений книжниками, роз'яснював їм слова пророків, і його власний голос збужував його.

— О, горній Сіоне! Блажен, хто упокоїв ся під тінню твоїх стін!

Його призначали до духовного стану, та коли він вступав до семінарії, батько його перший раз дав ознаку життя чи борше

смерти. Він умер в Індії, напів божевільний від опіуму, розпусти і сонця, лишивши синові сотню тисяч франків.

Гелій знов повернув ся до занять з початку в колежі в Монпельє, а потім в Парижі, Лондоні, Відні і навіть в Упсалі, в Швеції, куди його притягла слава катедри арабської мови. Семітські мови і богословські науки захопили його, і дивна річ, його знання не зруйнували в нїм побожности, навпаки, вони її зміцнили, може тому, що маючи вдачу поетичну і сентиментальну, він дивив ся на релігію як на божеський закон рівноваги, якого душа його в марній ілюзії шукала в протилежність грубому реалізмови. Зо всіх боків обхоплювала його байдужість сумнівів, але він пережив їх оставшись про те ними непорушений. Він пізнав і любов, але вона швидко обдурила його сподівання, бо в кожній жінчині він шукав втілення недосяжної мрії.

Свою сильну натуру він втихомирював фізичними вправами і непереривною працею. Плятонічна і зовсім звичайна іділія з одною студенткою—Шведкою, що трагічно закінчила ся на березі фіорду, знеохотила його до всіляких проб шукати любови і в двадцять шість років він схоронив у собі всю суцільність своїх переконань і всю силу поривань свого серця.

Його тяг до себе Єгипет. Під час шестимісячного пробуття в Каїрі він зовсім зжив ся з арабською мовою і місцевими звичаями. Там він познайомив ся з брацтвом лазаристів, і ся зустріч рішила його долю. Вони зуміли глибоко порушити його душу мовою про захитаний престиж римської церкви і упрохали його взяти ся до місіонарства в Сьвятій Землі, яке запалило б ревність вірних і, можливо, навіть викликало б новий хрестовий похід проти невірних заходу. Лише він один міг з успіхом виконати се, бо він один з небогатьох вибранців, у якого знання вченого опирали ся на переконанне християнина.

По троху намови сьвященників наелектризували молодого чоловіка. Його романтична, наївна душа чарувала ся мрією, яка приманювала його ще в дитинстві, в безсонні ночі, і він рішив знов завоювати Єрусалим для віри, але вже не мечем, а при помочи археології, сеї великої науки, яка викликає до життя минулі епохи.

З пороху він витягне сьвяті останки культу предків, на камні він утвердить „закон“, крок за кроком він вистежить розвій християнства, як на путях його страждань, так і на стежці

слави. Він складе свою гордість до підніжжа Сьвятого гробу, і в чудових, пройнятих вченістю сторінках він запалить байдужість і знищить сумніви. З такою певністю своїх сил прибув Гелій до Єрусалиму в передодень квітної неділі, пізно в ночі, так що зовсім не бачив міста крім одного „Середземного отелю“, який був в кількох кроках од пристані Яффи, де він вийшов.

Протягом перших неділь значний вплив подорожних урятував його від нескромности хозяїна і місцевих мешканців; він міг, втрутившись в юрбу Росиян, Сирийців, Англичан і Болгар, без перешкоди відвідувати монастирі, храми, печери, перевіряти всі сі сліди від ніг і відбитки рук, переконатися в справжности кровавих сліз, що виливає Стовп Страждання і славословних уст у каменя, який славив Господа, коли мовчали люде.

Він слідував за процесією Страстей, під час якої соломяна лялька, що тягла хрест, припиняла свій рух на всіх перестанках Скорбної путі; він обійшов вали, позаду яких покаянники хитали босими ногами і головами, посипаними попелом; він був при поганській церемонії сьвятого огню, що запалював ся над гробом і вилічував женщин від неплодности; він хрестив ся і схиляв ся перед усіма вітварями, у всіх каплицях: перед чорною Богородицею Коптів, якій служили сьвященники подібні до магів, перед сьвятинею Вірмен, де архидїякони з довгим волосем розсипаним по шерстких, золототканих ризах, подібні були до цариць Византії, і в російській базиліці, де попи відправляючи службу на золотім фоні образів, співали незрозумілі, невиразні пісні і кропили вірних водою.

Але зараз по від'їзді прочан місто, що поринуло в свою літню нудьгу, живо зацікавило ся сим молодим, високим чужоземцем, з задуманим чолом і прегарними сивими очима, щирими і серьозними.

Імя його як і ціль його приїзду стали відомі всім. В його отелі товпили ся представники ріжних культів, кожний силкував ся повернути його на свій бік і переконати його, що то блуд, що пропагувала сусідня церков. Торговці сьвященними річами докучали йому накидаючи товар і способи далекі від християнських. В католицьких родинах, де були дочки на виданню, перестали нарікати на спеку, бо вона стала надійною спільницею кокетування, яке дозволяло ся і в сьвятім місті: батист, прозорі тканини, легкі вирізи...

А мами, сидючи на спинах ослів, обіздили ринки і відважно простували по купак сьміття в гетто (жидівський куток), купуючи матерії у турецьких купців і віддаючи шити вбрання жидівським кравцям.

Потім Жамен почав одержувати запросини на переїзди то до басейну Соломона, то до стаен Ірода. Якось ставало ся так, що сідло випадково зслизало ся на дорозі, або сьвічка нагло гасла в темноті печери. На поміч справі йшли і горяча рука, і невинні очка, причім не забувавано навести й притчу про мудрих дів, що чекали жениха.

Але молодому вченому мало подобали ся способи причарування сих сіонських дочок, з веснянками на обличчах під плоскими корковими капелюхами, які їздили на мулах в сукнях причасниць і змішували важкий запах пачулї з легким ароматом ладану.

Не зворушували його і веселі дівчата нижнього Єрусалиму, дзєбільшого Негритянки, з пальцями пофарбованими лавзонією які з дахів кидали до його ніг галузки мяти.

III.

Протягом кількох тижнів Гелїя покинуло очарованне; він втертяв віру і ентузіазм, і серце його зробило ся порожнім, як порожня могила. Ся вітчина Євангелія, де почало бити жерело проповіді лагідности і спокою, здавала ся йому краєм нетерпимости й злоби; ся церков Гробу Господнього, лябіронт каплиць, печери, оригінальні і чужовірні монастирі—були скорійше храмом сварки, де під тінню вітарів релігійне безладде сіяло сімя кропиви.

Всюди молили ся і всюди сперечали ся. Співали не для того, щоб славити Бога, лише для того, щоб заглушити голос сусіднього культу, щоб небо не чуло його молитов. Звуки. *Kyrie eleison* були різкі, наче крики обурення, а хвала Богови—сумна, як похоронне подзвінне. Часто турецькі салдати, що зібрали ся в присінку храму для підтримування ладу, змушені були кидати гру в кости і свою каву, щоб нагадати християнам про своє шанованне святині.

Гелїй ще колись провидів сьвітло розуму, а тепер тут, у його жерела, він сліпо блукав у темряві вмерлого глаголу. Там,

де він мріяв знайти зміцненне своєї віри, він зустрів ся з марними пересудами, які похитнули його підвалини. Всюди перекази цїнили ся на монету, брехня виставляла ся на продаж і знаходила покупців, починаючи з райських білетів, які накидвано російським прочанам, і кінчаючи пророцтвами, сфабрикованими в монастирських стїнах. Пергаменти під лупою, ґрунт під лопатою вченого уперто мовчали; і ніщо не свїдчило про першу епоху христїянства, ніщо не вказувало на істнуванне божественного Учителя; здавало ся, що Він перейшов сею землею як привид, не лишивши слїду.

В розпуці Гелїй Жамен відвернув ся від Голгофи і його думки почали блукати в другій частинї Єрусалиму, де стояли останки юдейського храма.

Яким чудом се камінне по двадцятьох зруйнованнях і двадцятьох віках ще істнувало, яким чудом сей нарід, розсіяний по всїй землі, вертав ся до сеї обваленої стїни, в одїжі двох тисяч лїт, з пристрастю вічно молодою і переконаннем непохитним, вертав ся плакати ся на довгу смерть?

Він був глибоко схвильований загальністю і гострістю сеї упертої і безплідної туги і з нудьгою запитував себе, якою ж могла бути сила душі сього вічного Ізраїля і яка таємниця його дивної долї?

Він захопив ся таємницями їх культу, наукою талмудистів, переказами караїмів. Він познайомив ся з обрядами, з часів великого первосвщященника, і часто в темряві сїнагоґ він слухав визначних товмачів, що пояснювали таємниці кабали. Не мав відваги вірити, але все таки задовольняв потребу знати.

По трохи він полюбив гетто, спеціальний квартал Єрусалиму, де переходячи він не міг не згадати притискача дядька і своїх перших лекцій гебрайської мови. Він довго лишав ся в кривих переулках, під темними склепліннями, де женщины в турбанах, мужчини в кафтанах, семисвщїчники, звої Тори нагадували йому стару Біблію його матери, з її забавними і жалісними гравюрамаи.

Злидні і нещастє більшости Жидів викликали в нїм жалість, бо серце його було ніжне і самотне. Жебраки, переслїдувані, погорджені, змушені купувати у Турків ласкавий дозвіл доторкнути ся чолом тих плит, по яких колись їх предки ступали ногами,

вони жили милостинею і кишіли, замуровані в стінах, серед руїн, без повітря, світла, без зелени й води.

Залишивши їх науку, Гелій бажав зблизити ся до їх злиднів; він мріяв поліпшити їх життя. Чому б не звернути ся до їх богатих одновірців в Європі? Чому б сьому бідному народови, втисненому в закуток, не вийти свобідно в сади і поля Юдеї, обробляти землю, як колись робили предки? Для дітей набудували б школи, для хорих шпиталі; у них були б священники і синагоги для святкування святих днів, а для плачу вони йшли б до Єрусалиму. І Гелій вже провидів для сих всесвітних вигнанців пору спокою і куточок вітчизни, і в почуттю задоволення можливости злекшити їх горе, він забув про власну тугу й самотність.

Він сказав Жидам про свої наміри, але хоч вони, досі з такою охотою втаємничували молодого чоловіка у всі архаїзми своїх звичаїв, обурили ся, що він хоче змінити частинку їх. Неймовірні, вони мовчали на всі його прохання, і коли одного разу він став обстоювати, старий рабін, очі якого з виверненими повіками зробились дикими, відповів йому:

— Ми сюди приходимо не жити, ми приходимо вмирати!

Від сеї хвилі ворожнеча і підозрінне оплутали вченого. Християни дивили ся на нього як на новоявленого сектанта, в яким бояли ся конкуренції. Жиди говорили: „Хто сей виходець? Розумієть ся, се лжепророк, який хоче нас позбавити Сіону“.

Двері синагог замкнули ся перед ним, діти здалека робили йому роги і розбігали ся, коли він зближав ся коли він випадково зупиняв ся біля криниці, жінчини кричали:

— Нещастє! Він отруєє наши криниці!

І коли в п'ятницю він переходив повз стіни Плачу, криві пальці стискали ся, буйні пейси трусили ся від обурення і зів'ялі губи кричали анафему.

IV.

Одної ночі, коли патруль обходив жидівський квартал, він побачив при світлі своїх ліхтарів молодого Європейця, що лежав непорушно на землі. На лобі була кривава рана, очевидно, вчинена гострим каменем, киненим зверху, певно через одно з тих вікон на даху, брудних і огидних, що дивлять ся на вулицю вище Гетто; одначе, знаяддя злочину не знайшли.

Турецькі салдати рішили, що така воля Алаха і перенесли раненого до найближчого шпиталю діяконіс.

Коли по довгих днях непритомности, Гелій Жамен отямився, він побачив себе в малій, затишній білій кімнаті; світло входило через двері, що видчиняли ся на веранду, оздоблену гірляндами страстоцвіту, і під сими склепіннями листя, в тіни його сумної зелени він побачив тонку постать молодої дівчини, одягненої в блакитну сукню сестер-протестанток, що сиділа коло столу, майже спиною до нього.

Вона мняла в руках тернові вітки, готуючись робити з них вінки. Прути терну лежали коло неї на землі. Іноді вона схилялася, щоб підняти один із них, і тоді між батистовим очіпком і полотняним ковніром видно було ніжну шию бльодинки. Проміння сонця продирало ся крізь листя і осявало її золотим сяєвом, як обличчє Мадонни і перстеньми спадали по її тонких пальцях.

Гелій підвів ся на подушках.

Екстатичним зором, з молитвенно складеними руками він дивив ся на се видінне прекрасне, спокійне, ясне.

— Чи се мрія? Який дивний привид!

Нарешті він увільнив ся від настирних кошмарів, де криві носи, зашкарубілі пальці, товстогубі роти скакали коло його серця бісовський танець; нарешті він перестав блукати в темнім просторі, під понурими склепіннями, у вохких печерах, що закінчали ся порожньою могилою. Не чутно більш витя фанатичних голосів.

— Я один лише посідаю хрест Христовий.

— Так, але він не справжній; у мене хрест розбійника, хрест сей справжній.

— Ви схизматики, ви брудните нашу сьвятиню!

— Підіть геть, Латиняни, тепер наша пора правити службу.

О, так! Весь сей жах щез разом з пропасницею. Зникла порожнеча, темрява, суперечки! Тут була тиша, світло, життє! Де він опинив ся? В каплиці чи в шпиталі? Чий се блакитний сілюет, у якого під тканиною очіпка він бачив важкі золоті кої, — святої чи сестри милосердя?

Чи не все ж одно, раз він вірив, що скінчила ся його важка, сумна путь? Тут і притулок і охорона. Він відчував, що сон-

це увійшло в нього, що він пройнятий незазнаним почуттем ніжності. Він упав на подушки і заплакав сльозами щастя.

Діаконіса підбігла.

— Хвала Богу! Хвала Богу! Він уратований! — сказала вона по французьки.

І голос сей видав ся Гелію таким гармонійним, що йому хотіло ся б цілувати сі звуки.

Він хутко одужав, але лишав ся блідим і слабим, з повязкою навколо чола і незрозумілою втомою душі. Про те йому приємний був сей стан утоми, він майже не вірив в сціленне. Його узенька, біла канапа, ся сьвіжо побілена вапном кімната, де замість всляких оздоб був чорний хрест над ліжком і біблійний напис над дверима, — все се нагадувало йому дитячі роки, коли він жив з матір'ю в маленькім, тихім містечку.

Коли сестра приходила перемяти повязку, давати ліки або готувати ліжко на ніч, ранійш ніж сказати йому: Спій з Богом, він почував шалене бажанне притиснути ся до неї, сховати голову в її плече, як він робив, коли був зовсім маленький, і благати її: „Зостаньтесь, зостаньтесь зо мною і надто не дбайте про мое швидке одужанне! Ви добре бачите, що я, не лише хорий; якому життю завдало стільки лиха, що я — бідна дитина, ваша дитина, котрої воля, гордість, віра містять ся в вас. Робіть зо мною все, що хочете, лиш не проганяйте мене, не лишайте мене одного в житті.“

Коли лікар сказав йому: „Ви завтра можете встати,“ Гелій відчув в собі болюче тремтінне, наче його повідомили: „Завтра вас положать до труни.“

Він сховав ся під ковдру, відмовив ся від їжи, з наміром знесилити себе, і видавав ся таким нещасним, що діаконіса, яка не розуміла його скорботи, кілька разів вказувала йому поглядом на напис на стіні, вигаптуваний на атласі: Сповідай Господеви твої скорботи і май надію на нього.

Але туга його другого дня зменшила ся, коли начальниця дозволила йому сісти на веранді проти сестри Цецілії: стіл розділяв їх. Вона знов плела тернові галузки, а він робив хрести з оливних дощочок. Коли вона кінчила вінець, то дала йому, і він вішав до нього свій хрест, потім вішав їх навколо балюстради. Пізнійше їх відправлять до Європи на продаж на добродійних ярмарках на користь товариства сіонських діаконіс.

Іноді вони розмовляли.

Він довіряв їй свої надії, свої огірчення, своє розчарування. Здавалося, вона не зовсім ясно розуміла його, але вона його жалувала і йому вистарчало сеї жалости. Крім того він сам, коли говорив, думав: „Яке все се безцільне й далеке!“ Він озирався: на галерії, яка оточала внутрішнє подвірє, иньші хорі одягнені в білу флянелю спочивали, иньші діяконіси в блакитних убраннях клеїли до альбомів засохлі цвіти або гаптували біблійні тексти на канапкових подушках.

В повітрі плавав тихомірний аромат. Жадного шуму не доходило через грубі стіни шпиталю. Здавалося, що вони були ізольовані від решти світа, одділені від шумливого Єрусалима, наче сховані в містичнім тайнику, де панувала тиша, тілесний і душевний спокій.

Гелій думав: „Коли я зовсім одужаю, мені може дозволять лишити ся тут прислужником.“

Сестра Целілія іноді оповідала йому про своїх рідних. Вона була старша дочка одного ельзаського пастора, який був жонатий два рази і мав дев'ятеро дітей; вона, маючи вісімнадцять років, зробила ся сестрою милосердя і посилала до дому свої ошадности.

Часами вони мовчали. Чутно було, як ящірки бігають по дасі, як розкривають ся пупінки страстоцвіту з м'яким звуком, подібним до поцілунка. Часами ліяна відв'язувала ся від трельяжу і доторкнувшись до щоки сестри Цецілії, ласкаво лоскотала чоло Гелія.

Він здригав ся.

Внизу, в спальні для бідних, був пастух з Вифлеєму. Йому одрізали ногу, але у нього остала ся сопілка. Іноді він грав, і тоді розлягали ся ніжні, ніжні звуки переривані і жалісні, наче всі пасовиська Беррату співали на подвірї шпиталю; в сій мельодії була і весняна сила розбудженої зелені, і сумний аромат поля, — тугою за вітчиною звучала вона. Гелій випустив свій хрест і в мріях дивив ся на сестру Цецілію... а вона, вся червона, колола пальці об колючки свого вінця.

Одного разу він її запитав:

— Ви зовсім щасливі?

— Так — ухилила ся вона, — бо люблю бідних і хорих.

— Я їх також любив, але се не дало мені щастя.

— Тому, що ви їх не любили так, як велів Ісус Христос
— Христос!... Я його шукав, але ніде не знайшов. Його немає ні в Єрусалимі ні в иньшій місці.

— Він всюди, але ви не знаєте, як Його треба шукати.

— Сестро Цеціліє, допоможіть мені знайти його. Ми шукати мемо вкупі.

Він кинув ся перед нею, на вколішки.

— Моя сестро, моя кохана сестро, будемо шукати його разом. Ви згоджуєте ся, чи так?

Вона дуже зблідла; руки її тремтіли в руках Гелія.

Погляди їх обопільно проникали до глибини душі. Потім блакитні і ясні очі сестри Цецілії потьмарили ся, вона спустила вії і тихо заплакала, сама не знаючи, чи тому, що оставляла Ісуса, чи тому, що йшла в обійми кохання.

Через кілька тижнів Гелій Жамен звінчав ся з сестрою Цецілією в маленькій каплиці діяконіс, яка за для браку місця була zarazом і аптекою; замісь ладану пахло ліками. Перед столом, покритим чорним накриттем, пастор Фішер, в чорній одежі з'єднав їхні руки і сказав:

— Най передвічний благословить і береже вас! Най пролле він сьвіт лица свого на вас і помилує! Най звернеть ся до вас і дасть вам мир.

Молода була одіта в своє блакитне вбранне сестри; в білявім волоссю тремтів вінець із страстоцьвіту. Поїзжанами були сестри, хорі й бідні.

(Далі буде.)

Переклала Нат. Романович.

I. ФРАНКО.

Свобода і автономія.

I.

В остатніх роках у всіх кругах громади йде жива суперечка про перебудову всього громадського устрою для досягнення як найкращого розвою всіх громадянських сил. Ріжні люди висловлюють ріжні погляди відповідно до того, на якому становищі стоять і які інтереси та суспільні сили уважають найважнішими. Ось на днях читали ми в „Новомъ Времени“ голос д. Меньшикова який іноді говорить як розумний чоловік, а іноді договорюєть ся до такого, що хоч сьвятих із хати виноси. І ось він говорячи про будущий устрій Росії, ні з сего ні з того випалює таку бомбу: „Россія для русских! Нема більшої дурниці, як признавати в будущій думі якісь права иншим народностям, або признавати прим. Українців якимось окреим народом. Не слід також допускати до думи всіх інородців: Євреїв, Поляків, Башкірів, Кавказців. Треба показати їм, що ми тут пани“.

Чудно робить ся, читаючи такі слова, а вони лунають часто з ріжних російських газет та журналів та знаходять віру й там, де би не слід було. Треба бути цілковитою дитиною в політичних справах, щоб у сьогоднішну пору закрівати себе і свою публіку таким дитинячим та наївним покликом. Так як колиб ніхто на сьвітї й не знав, що Росія сьогодні більше для Французів, для Німців, Англичан та Жидів, що в її державний скарб повкладали свої мільярди і знай пильнують кожної копійки, яка впливає до того скарбу від „русских“ і Українців і інородців, щоб поділити ся нею. І так як би ніхто не знав, що найбільша часть збіжа та природних богатств Росії в „русских“ і не руських її частинах іде в руки тих же чужих експлуататорів, що тільки завдяки політичним та громадським порядкам у Росії змогли здобути собі в ній такі впливи і такі доходи. Коли Росія увільнить ся від того чужого, єгипетського ярма, в яке попала завдяки своїм порядкам, попала так важко і так глибоко, як ні одна сучасна держава, хиба тоді була-б якась маленька підстава до такого високого гоц, яке вже тепер проголошує д. Меньшиков.

„Росія для русских“! Ну, добре, а що таке ся Росія? Чи самі „руссіє“ збудували її, самі своєю силою держать її? Здається, не треба надто глибоко влізати в історію, щоб зрозуміти, що над збудуванням і утвердженням теперішньої Росії працювали всі племена, що входять в її склад, працювали й Німці й Українці і всякі іногородці. Нехтувати ними тепер, коли діло стануло на тім, аби з тої Росії зробити для всіх вигідну і простору хату, се значить не розуміти азбуки державно-політичного життя. Аджеж не буде добра в такій хаті, де половина людности житиме безправно, здана на ласку й не ласку другої половини, примушена мовчати і нидіти та безпомічно дивити ся на панованне другої половини!

Та яке те панованне! Аджеж маси „руського“, великоруського народу живуть сьогодні в такій нужді, в такім занедбанню, бідности, темноті, поневірі, що весь цивілізований сьвіт з жахом і невірою читає про се покази сьвідків. Дайте своїм власним народнім масам хоч стільки хліба, щоб він місяцями не жив березовою корою, хоч тільки освіті, щоб він не закопував себе живцем у землю зо страху перед Антихристом, хоч стільки самоуправи, щоб він міг сам дбати про свої інтереси, а тоді вже говоріть: „ми тут пани!“ Взагалі се дуже погана манера стукати на своє панство і верховодство там, де всі сьвідоща говорять про сумний і важкий стан Росії і де треба-б як найбільше скуплення духа і уваги на те, щоб винайти дорогу справжнього відродження суспільства замість засьмічувати його голови пустими фразами, що сьвідчать лише про засліпленне та безтямність.

„Непотрібно давати ніяких прав іногородцям“—гукає д. Меньшиков не розуміючи того, що тих іногородців мільони, що їх з лица землі не зітреш. Що, як ті самі іногородці скажуть: ні ми не даром працювали над здвигненням Росії, вона потрібна й нам і для нашого розвою, ми не хочемо відставати від неї, хочемо жити в ній, але жити як люди, як рівноправні горожани, а не як раби та наймити? Д. Меньшиков боїть ся, що всі іногородці ненавидять „руських“ і одержавши права будуть працювати на згубу та шкоду Росії. Думаю, що се побоюванне ні на чім не оперте. Певна річ, коли іногородці (а є між ними багато народів сьвідомих, з далеко висшою як у самих корінних „руських“ цивілізацією) не знають від тих „руських“ нічого иншого, як кривди, знущання та зневаги, то нівідки їм і набрати ся любови та поваги до них,

і коли добродії в роді д. Меньшикова бажають, щоб так або й ще гірше було й надалі, то по мойому се засуджує Росію на дальше, не обмежене занепадання і не віщує ніякої кращої будущини.

Кращі уми в Росії, йдучи за такими ж умами західної Європи давно вже вказали инший шлях для справді тривкого і плодючого розвою. Сей шлях основується на першому принципі всякого громадського життя — пошані до чоловіка, до його кровних інтересів, до його природних, невідчужених прав, таких як свобода слова й організації, як нетиканість домашнього огнища без суду, як свобода заробітку та переселення і т. д. Се елементарні основи для всякого хоч троха успішного життя громадського і державного, і власне запевнення і укріплення тих основ не бачимо доси в Росії. Від того браку терпить і пропадає так само великоруське плем'я, як і всякі інородці, і поки стан сеї елементарної необезпеченности триває в Росії, поти всякі такі балакання, що „ми тут пани“ і „Росія для русских“ виходять на жалку самохвальбу того хазяїна, що сховавши ся під столом перед грізною коцюбою своєї господині, відтам пискливим голосом озивається: я пан дому!

Ні, нема ніякої потреби і зовсім не пора російським патріотам дурити себе привидом панства і пановання над ними, що мусять бути їх співгорожанами і товаришами в важкій праці над загоєнням тяжких ран нанесених усій Росії дотеперішнім режимом. От у північній Америці проголошено „доктрину Монро“: Америка для Американців, а показалося, що хоч там і край багатий і господарка розвинена не в порівнянню до Росії, а таки без чужого робітника годі обійти ся і ті робітники, хоч помагають збогачувати Америку, про те й самі вивозять із неї мільони. Не така тепер пора, щоб держава, яка простягла ся на шесту часть земної кулі, могла відгородити ся китайським муром від решти сьвіта.

II.

З питанням про надання всім Росіянам (не лише „руським“) повної горожанської свободи і надання гарантій для тої свободи (до таких гарантій належать: перенесення управи краю і законодавства на виборну народну репрезентацію, одвічальність міністрів перед тою репрезентацією і контролю державних фінансів з

боку тоїж репрезентації) в'яжуть ся тісно питання автономії країв і народностей, питання, що мусить бути розв'язане не лише в інтересі поодиноких народів і країв, але і в інтересі цілої держави. Російські письменники та політики дуже часто, коли заїде мова за автономію різних окраїн, відкидають усяку думку про неї головню тому, що мовляв усяка така автономія ослабить цілість держави. Так як коли-б для збереження цілости людського тіла доконче було треба, щоб у нього були зв'язані руки й ноги, закриті очі та заткані вуха. Вони не хочуть розуміти того, що обезсиливши поодинокі часті держави вони обезсилять тим самим і цілість. Щоб держати окраїни в німім і глухім послусі, на се треба повертати чим раз більше урядових сил і грошей, які без того можна-б повертати на спільну користь усеї людности. Розріст державної адміністраційної машини, зовсім непродуктивної, а за те ненажерної, потягає за собою чим раз більші кошти і не осягає своєї ціли, бо як ми бачили в остатніх роках російської історії, такий розріст доводить на кінці до повного безладя, до самоволі навіть найдрібніших чиновників, до повного упадку почуття права серед людности, доводить самих чиновників до крадіжок, до хабарництва, а мирну людність до розрухів і актів самоволі як пімсти за ту самоволу, яку їй доводить ся терпіти. Так було скрізь у Європі доти, доки уряди вірили в свою єдиномудрість і в те, що треба всю людність держати в безправію і страсі. І шож тоді було? Замість супокою і тихої, мирної праці вічне незадоволення людности, вічні розрухи та бунти, чим раз більші урядові утиски, пошукування за всякими конспіраціями, а в парі з тим ішло зубожене людности і ослабленне всього державного життя. Колиж дійшло до крайности, вибухали революції, які силкували ся розірвати ті обручі державної опіки. Виборено таким чином права і пошану для кожної людини або бодай більшости людей до участі в веденню державних прав, в судівництві та законодавстві, і ніде через се держава не потерпіла, а навпаки, з розростом і свобідним розвоєм суспільних сил росла й розвивала ся також держава. В числі таких держав була й Австрія, в якій окрім ніби-то пануючого народу, Німців, живуть ще інші народности, сказати-б по російському— інородці: Чехи, Хорвати, Серби, Українці, Поляки, Румуни. Були між Німцями також такі мудрі, що горіжили ся та кричали Австрія то німецька країна і нікому крім родовитих Німців тут

ніякі права не належать ся. Та швидко навіть такі мудрі зрозуміли, що так не можна жити ані Німцям ані нікому обік них. І в Австрії були побоювання, що нехай лише трісне німецький державний обруч, то вся Австрія розскочить ся як розбита бочка. А тим часом показало ся, що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розскочила ся, але навпаки, скріпила ся і виросла в силу, і чим більше права й користи здобувають собі в ній ріжні народи, тим сильніше вони й держать ся тої Австрії, бачучи собі в ній не ворога, а захист і опору. Добре колись сказано, що чоловік утікає не від колача, але від меча. Так само й малим народам, інородцям нема ніякого інтересу відривати ся від великих держав, бо відірвані вони не були - б ані на хвилю безпечні перед сусідніми державами і їх впливами та визиском. Отже бояти ся того, чого боять ся російські політики, що ось, мовляв, надамо права Українцям, Литовцям, Кавказцям та иншим інородцям, то всі вони повідривають ся від Росії, на се нема ніякої підстави. Всіх тих інородців на „настоящих русских“ не переробите, а навіть хоч би се яким чудом божим удало ся (се доси невдало ся ніякій державі на світі), то все таки ті частини держави уже силою свого географічного положення, відмінности землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубности, до своїх окремих прав і інституцій відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії. Так не забуваймо ще одного. Надання такої автономії ріжним окремим частинам великої держави, отже не лише інородцям, але й „коренним руским“, у ріжних частинах широкої держави, то не лиш уступка, добродійство держави для людности. Ні, се держава мусить робити в своїм власнім інтересі, а коли й людність мати ме при тім якісь користи, то за те вона буде обтяжена новими тягарями на удержанне обік центрального ще й свого автономічного уряду. Бачимо се й в Росії на земствах, яких удержанне так само лягає тягаром на людности, потребує окремих податків та коштів, як і удержанне самого центрального уряду. Та се ще не значить, щоб автономія була шкідлива і непожиточна для місцевої людности. Російська держава занадто велика, щоб один центральний уряд міг лише дбати про безпечність і законність у всіх частинах і країнах, але тим менше він може дбати в кожній частині про тисячні місцеві інтереси, дрібні з погляду державного,

але дуже важні для загалу місцевої людности. Дороги і шляхи, мости і греблі, недороди і місцеві випадки, пошести й хороби, школи і лікарні, все се такі річи, що інакше залагоджують ся в кожній губернії і вимагають окремого проводу й опіки не так уряду, як радше власних місцевих людей, зорганізованих для сього діла. Така автономія ніяким робом не може бути шкідлива для цілости держави, навпаки, вона користна для неї, бо дбає за зріст добробуту і заспокоєнне народних потреб у кождім куточку держави відповідно до місцевих обставин. Вона позиточна для держави й тим що полекшує їй адміністрацію, беручи на себе ті її части, яких веденне було - б для державних урядів занадто коштовне. Без такої автономії жадна велика держава не може остояти ся, і ті що радять Росії обходити ся без неї очевидно самі не тямлять, що говорять.

III.

Свобода й автономія мусять не розривно вязати ся з собою, а властиво автономія мусить опирати ся вповні на основах горожанської свободи. Се треба ясно зрозуміти, бо інакше можна на гарне слівце — „автономія“ дати себе зловити так, як се ми бачили в першій російській Думі, де в так званім клубі автономістів під плащем автономії сиділи обік щирих прихильників свободи також люди, що лякали ся її й бажали чогось зовсім иншого від дійсної горожанської свободи в новочаснім розумінню.

Щоб зрозуміти ріжницю між автономією опертою на якійсь иншій основі, прим. на історичній традиції, досить буде заглянути до карт історії середніх віків. Середні віки зі своїм фєвдалізмом були властиво золотим часом автономії в найріжнійших її формах. Автономні були провінції супроти найвисшого владника, автономні були князі, графи, барони та діличі супроти цілої держави, автономні були більші міста, оскільки мали силу й засоби окупити та оборонити свою автономію. Супроти сих дрібних автономій щезала зовсім сила центральної держави; щоб у разі потреби зібрати її і довести до діла, треба було нераз незвичайного зусилля політиків, хитрощів, обіцянок або навіть насилля і боротьби. Кожна автономна одиниця була в своїм ширшім чи тіснішим обсязі повноправною, мала власть над добром, свободою, житєм і смертю оселеної в тім обсягу непривілейова-

ної людности; не було зовсім того, що називаємо державним правом, спільним і обов'язковим для всіх горожан, а були тільки дїпльоми та привілеї надавані верховною властю чи по поодиноким особам, чи родам, чи провінціям, чи городам. Цілість держави була таким робом дійсною федерацією ріжнородних сил і груп, що дуже часто йшли на перекір одна одній (рицарство прим. цілі століття завзято воювало ся з містами, міста особливо в Льомбардії, воювали ся з імператорами і т. д.); удержане центральної державної власти було ділом хіба незвичайно здібних і енергічних одиниць, а начайстійше, під володіннем звичайних або слабосильних володарів уся держава стояла загальним безладдем, яке вийшло в приповідку у нас у приложенню до старої Польщі (*Polska nierządem stoi*).

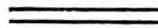
Не можна сказати щоб, ті порядки були зовсім шкідливі для загального прогресу. Вони, як знаємо, допомогли в тих жорстких часах до розвою міст, ремесел, торгівлі та шкільництва, розбуджуючи загальну конкуренцію суспільних сил, суспільних одначе в тіснійшій значінню: упрівілейованих. В низу під тими упрівілейованими більше-менше повноправними верствами жила і томила ся більшість, народу, робуча маса селянства та міщанства, або позбавлена всяких людських прав, здана вповні на ласку (*leibeigen*) феодалів, монастирів, або більших міст, або до краю обмежена, стіснена в своїх людських правах, наражена на тисячні напасти та знущання сильних та самовільних панів. Треба було довгих століть і завзятої боротьби з одного боку суверенів з підданими, з другого боку тих підданих зі собою і суверенами, поки з того автономічно-федералістичного хаосу виробили ся суцільні новочасні держави з одноцільною армією, одноцільною бюрократією, одноцільними правами й інституціями, в тім числі й з одноцільними запоруками загальної горожанської свободи. Історія бачила в тім довгім розвою жахливі сцени селянських війн і рицарських нападів, городських революцій і кровавих розрухів; те, що привикли називати великою французькою революцією, се був лиш одив блискучий епізод у тій довгій революції, що вела з середньовікового автономічно-федералістичного хаосу до новочасних порядків.

Розумієть ся, що та французька революція не була також останнім епізодом у тій боротьбі новочасних порядків з середньовіковим феодалізмом і його традицією. Занадто сильні його па-

рости не режили ту революцію і ростуть та бувають собі ще й доси не тільки в інших краях Європи, де та революція не була переведена так основно, як у Франції і чіпляла ся більше зверніх форм, ніж самої основи соціального та політичного життя, але і в самій Франції, де на наших очах іде нова, хоч і безкровна поки що революція—боротьба державної влади не з релігією, як плещуть злі язики, а з занадто вибуваючою автономією церковної організації, що черпаючи свої сили з державного організму повертає їх систематично на шкоду того організму. А в Німеччині, Австрії, Італії та Іспанії ся боротьба мусить бути ще завзятійша і тяжша, бо тут об'єкт страшенної сили новочасного, не на релігійній, але на політичній основі зорганізованого клерикалізму, що йде до усталення світської влади панства над усім світом, живуть і сильні парости середньовікових феодальних традицій з їх завзятим змаганням до автономії, опертої не на свободі і рівноправності всіх горожан держави, а на історичних традиціях ворожих тій рівноправності й свободі

Для нас, Українців, що разом з Польщею, а потім з Росією і Австрією перейшли всі фази того великого історичного процесу і по якійсь іронії далі звичайно мусіли коштувати найпоганійші і найприкрійші наслідки тих старих порядків, для нас у теперішню пору дуже важне зрозумінне сеї історичної азбуки, яка б давала нам тверду основу в дальшій політичній життю і хоронила нас від неясности і баламутства.

От тим то думаю, що покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія *sans phrase*, ані федералізм *sans phrase*, але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпеченне її людських прав а вже на тій основі автономія національности.

БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН.

МАРІ.

РОМАН ¹⁾.

IV

Зміна трону.

Минуло піврета року; батько був за той час кілька разів дома, а ті обоє ані разу. Але тепер носили ся зовсім поважно з пляном перебути одно літо в Кругскогені. Тому стояли всі троє в магазині убрань у Відні. Пані Дооз і Маріт мали дістати нові виправи, особливо Маріт, яка тепер виросла зі всіх своїх убрань. Були перші дні мая й треба було літніх костюмів.

„Ми обоє, твій батько і я, думаємо, що ти повинна рішити ся тепер на довгі сукні, ти вже справді за велика.“ Маріт поглянула на батька, але його очі прикували до себе матері, що лежали розкинені перед ними. Пані Дооз говорила за нього. „Твій батько нераз говорив мені, що коли йдеш із ним на прохід, пани дивлять ся тобі на ноги.“ Батько почав непокоїти ся, навіть дама зі склепу завважила, що в воздуху висить буря. Вона не розуміла мови, але читала се на всіх трьох обличчях. В кінці батько почув, як Маріт зовсім чужим, але приятним голосом запитала: „Чи тому маю ходити в довгих сукнях, що моя мати в моім віці також носила довгі сукні?“—Пані Дооз поглянула налякана на Андерса Крога, але він зовсім відвернув ся. А Маріт говорила: „Тітко Єво, тоді, коли мати дістала довгі сукні, ти була очевидно з нею, правда? А може батько?“ Про довгі сукні не говорили вже більше. І загалом нічого більше не говорили, Пішли.

Далі нічого не стало ся. Розумієть ся само собою, що другого дня Маріт, замісь піти на науку, виїхала зі своїм батьком, аби залагодити справу з сукнями. Так само розумієть ся, що вони звідти поїхали до музеїв. І від тепер аж до відїзду виїздили що дня. З науки не було вже нічого. І неначе-б нічого не стало ся, вечерами ходили всі троє разом на концерти або до опери. Хотіли основно використати короткий час, який їм лишав ся.

В перших днях червня були в Копенгагені. Там ждав їх лист від дядька Клявса. Єрген Тіис, його вихованець, став

¹⁾ Початок див. в кн. I.

лейтенантом. Клявс хотів дати в своїм сільському домі весняний баль, тільки ждав, аби Кроги вернули ся до дому. Коли вернуть ся?

Маріт дуже сим тішила ся. Вона знала гарного, високого Єргена. Він був син окружного начальника, його мати була сестра Клявса Крога.

Тепер треба було придумати балеву сукню. Наради були дуже короткі: жадне з них не сказало перед тим ні слова. Найцікавіше в сім ділі, чи сукня має бути довга, чи коротка, скривало кожде в своїй власній груди. Коли надійшла велика година і брали міру, дама, що се робила, запитала: „Ласкава панна хочуть довгу сукню?“ Маріт поглянула на паню Дооз, та зовсім почервоніла. Найгірше було те, що й сама дама почервоніла. Вона взяла швидко міру по тій короткій сукні, яку Маріт мала на собі.

І так двадцятого червня був баль. Був парний день без сонця. Гості стояли в огороді перед великим домом, коли надплив корабель, що привіз Маріт і її батька; вони були останні. Маріт вийшла сама на беріг. Старий Клявс, високий, худий чоловік, підійшов до неї у своїх страшно широких штанах, без капелюха, з ясною лисиною й радісним лицем. Здержав її рухом руки і закричав до Андерса Крога на корабель: „Не зійдеш?“—„Ні, ні, дуже дякую. Корабель відбив.“ Аж тепер поглянув він на Маріт, яку пані Дооз описувала в своїх довгих листах як найбільше викінчену красу, яку вона коли-будь стрічала. Поглянув на неї, вклонив ся й підійшов ближше; від нього заносило табакою і його не дуже апетитні уста були широко отворені. Він предложив їй свою руку. Але вона в своїм довгім плащі без рукавів неначе не бачила того. Він збентежив ся, але пішов за нею до інших. І сказав: „Ось приводжу королеву балю.“ Се вколало інших, уколало всіх. І так початок не заповідав багато. Єрген, який стояв найближше, виступив швидко на перед, поклонив ся й хотів узяти від неї плащ і капелюх, але вона тільки відклонила ся й пішла далі. Ті що зістали ся, почали зараз шепотіти. Спосіб, як вона проходила, її хід, її лице, фігура, біла шкіра, блискучі очи, лук над ними, ніжна форма носа... все було як вилите, й усе скінчено гарне. Єрген Тііс був зараз весь очарований. Він сам був високий, стрункий молодець Крогівської раси, лиш його очи були инакші. Тепер вони були приковані до две-

рий, за якими вона зникла. Ждав на сходах, доки вона оставала в кімнаті.

А коли вийшла й підійшла до нього, аби на його рамени зійти до решти товариства,—в короткій сукни з легкої, морської синьої крепи, в діркованих шовкових панчішках такої самої краски і в срібно-брокатових черевичках зі старинними клямрами була справді неначе поезія. Загалом не говорили ні про що інше, доки не пішли до стола. А й тут не перестали; про неї говорив весь город. Що лице з такими чистими лініями, з такими блискучими очима, з тою білою шкірою було ще в додатку в авреолі червоного волосся. І все те було в гармонії. Висока фігура з легко заокругленими плечима і бюст, який ще не розцвівся зовсім, але виказував таку свободу й незалежність, неначе б міг бути розпятий. А рамена, руки, лінія бедр, ноги... майже комічно: гурток паничків твердив опісля з великим завзятем, що се найгарніші на цілій дівчині кістки. Чогось такого тут ще не бачили. Такі вузкі і з переду з тим піднесеним заокругленем! Ні, ніколи!

Єрген Тіс забув зовсім мову, що більше, цілий час забув навіть страву, а се було зрештою найніжнійше, що міг собі подумати. Ходив за нею, як нічний подорожник. Не бачили її ніде, щоб він не йшов за нею або побіч неї.

Задля балю пані Дооз і батько переночували в городі. Досвіта збудив їх крик і сьміх перед домом, мужеські й жіночі голоси кричали: ура і славно. Балеві гості відводили Маріт до дому.

Другого дня обох старих відвідали свояки і приятелі. Старші люди, які були на балі, казали, що Маріт се найгарнійше, що затямила людська пам'ять. Старий Клявс уже в дев'ятій годині вечером виїхав з дому човном і вганяв по місті тай зібрав пару приятелів, аби їх узяти з собою й показати їм дівчину.

По обіді за'явився Єрген в уніформі й нових рукавичках. Був так сьмілий запитати ся, як маєть ся ласкава панночка? Але ласкава панночка ще не дала нічого про себе знати.

Коли в кінці прийшла, була зовсім чим іншим занята. Се зараз завважила пані Дооз. Також не оповідала королева балю нічогісінько про баль. Обмежила ся питанем, чи їх не збудили сеї ночі. Опісля їла. Коли впорала ся з сим і знов прийшла,

оповів їй батько, що приходив Єрген питати, як вона маєть ся. Маріт усміхнула ся. Пані Давес запитала: „Не любиш його?“— „Чому ні.“— „Чого-ж так кривиш лице?“— „Він так страшно богато ів.“ Тепер вмшав ся з усміхом батько: „Його батько, чиновник, також так; і все вишукує що найліпше.“— „Власне“.

Пані Дооз сиділа далі й чекала, що далі буде, бо щось мусіло стати ся. Маріт вийшла. За хвилю вернула ся з капелюхом і парасолькою.

„Ідеш куди?“ запитала пані Дооз.

Маріт надягала рукавички.

„Так, хочу замовити собі візитові карти“.

„Чи не маєш візитових карт?“

„Так, але старі, не подобають ся мені.“

„Чому-ж ні?“ запитала пані Давес дуже здивована, адже тоді в Італії видали ся тобі чудово гарні?

„Так, але імя не підходить уже мені“.

„Імя?“—Обое поглянули на себе.

„Як раз неначе імя вже не підходить мені, так мені здаєть ся“.

„Маріт уже не підходить тобі?“ сказала пані Дооз, а батько додав тихо:

„Се було імя твоєї матери“.

Відповіла не зараз, бо чула на собі налякані очи свого батька.

„Якже-ж хочеш називати ся, дитино?“—запитала пані Дооз.

„Марі.“

„Марі“?

„Так, се ліпше підходить. Бодай так мені здаєть ся“.

„Німе здивоване обох очевидячки пригнічувало її. Вона сказала:

„Адже тепер поїдемо до Америки, а там усе одно будуть мене називати Мері“.

„Але-ж ти названа на хресті Марі“, пробував у кінці завважити батько.

„Що-ж се шкодить?“

Пані Давес: „Се стоїть у твоїй метриці, дитино, се твое імя“.

„Так, у метриках, але не в мені“.

„Обое поглянули нїмо на неї“.

„Твому батькови се прикро, дитино.“

„Адже батько може спокійно далі називати мене Марі“.

Пані Давес поглянула засмучена на неї й не сказала нічого більше. Марі була тепер управила ся з рукавичками.

„В Америці називати-муть мене Мері. Знаю. Ось-тут я се написала. Се так гарно“. Витягнула з маленького портфелю на візитові карти зовсім малу карту. Пані Дооз поглянула на неї й подала Андерсови Крогови. Там стояло делікатним письмом на делікатнім папері: Мері Крог.

Батько ще раз і ще раз поглянув на карту, а опісля поклав її на стіл, узяв свою газету й удав, що читає.

„Прикро мені тату, що ти се так розумієш“. Андерс Крог повторив тихо, не відриваючи очий від газети:

„Марі, се імя твоєї матери“.

„Я також люблю імя матери. Але мені воно не підходить“.

З тим тихо вийшла. Пані Дооз, що сиділа коло вікна, дивила ся, як вона ішла долі вулицею. Андерс Крог відложив газету на бік, не міг читати.

Пані Дооз пробувала його потішати.

„Може в тім і є щось правди; сказала. — Марі не підходить їй більше“.

„Імя її матери“, повторив Андерс Крог. Сльози ринули йому з очий.

V.

Через три роки.

Одного гарного дня на провесні, через три роки, їхала Мері в Парижі з одною своячкою, Алісою Клерк, долі вулицею Avenue du bois de Boulogne, до позолоченої брами при вході до парку. Обі вони познайомили ся з собою в Америці і минулого року стрітили ся знов тут у Парижі. Аліса Клерк жила тепер у Парижі зі своїм батьком. Старий Клерк був давнійше один із найбільших торговців творами штуки і мав за жінку норвежську даму з родини Крогів. По смерті жінки продав свою величезну торговлю. Дочка виросла серед штуки й дістала основну осьвіту. Знала всі музеї сьвіта, тягала батька з собою навіть до Японії. Її готель в Champs Elysées був повний творів штуки; там мала вона також своє ателіє—моделювала. Аліса не була вже молода: сильна, кругла особа, добродушна й весела.

Андерс Крог і його родина прибули сього року з Еспанії до Парижа. Обі приятельки займали ся як-раз портретом Мері,

який вислано з Еспанії до Аліси, а тепер ішов далі до Норвегії. Аліса думала, що артист навмисне старався надати подібність до сьвятої Цецилії Донателля. В держаню голови, в формі ока, в лінії плечий і в на-пів отворених устах. Але хоч яка інтересна ся проба, на користь подібности вона не виходить. На примір, се втрата для портрету, що не можна бачити очий, бо вони спущені, як у Донателля. Мері сьміяла ся. Власне для сеї подібности вона позувала маляреви.

Опісля оповідала Аліса про одного норвежського офіцера інженерії, якого знає з часу, коли з матір'ю проживала все літні місяці в Норвегії. Він бачив у неї портрет і зовсім закохав ся в образ.

„Так“, відповіла Мері мов неприсутна.

„Се незвичайний чоловік, повір мені, і се також не звичайна мрія“.

„Ну?“

„Приготовляю тебе. Він очевидно, стрітить ся з тобою в мене“.

„Чи се мусить бути?“

„Ще й як. Інакше мені біда.“

„То він такий небезпечний?“

Аліса сьміяла ся: „Бодай для мене.“

„Так, се що инше“.

„Але тепер ти мене не так розумієш. Ну, пожди, аж поки його побачиш.“

„Чи він такий гарний?“

Аліса сьміяла ся: „Ні, він просто поганий; ну, пожди тільки.“
Їхали далі, натовп ставав що раз більший, се був одні із великих днів.

„Якжеж він називаєть ся?“

„Франц Рее.“

„Рее? Се-ж імя нашої лікарки там дома; панна Рее.“

„Так, се його сестра, він часто говорить про неї.“

„Вона має прегарну фігуру“.

Тепер Аліса на пів підняла ся із місця. „Ну, а він? Коли йду з ним по вулиці, люди обертають ся, аби його ще раз побачити. Справжній велетень. Але не з тих з великими мускулами,—ні, високий, легкий, стрункий.“

„Отже добре тренований?“

„Ще як! На ніщо він так не гордий, нічого так радо не показує, як свою силу.“

„То він дурний?“

„Дурний? Франц Рее?“ Вона знов спустила ся на подушки і Мері не розпитувала більше.

Приїхали пізно; по при них тягнули ся безконечні ряди екіпажів, уже вертаючи з парку. Три широкі дороги для їзди були переповнені. Чим ближше підїздили до залізної брами, де ті три дороги збігають ся в одну, тим густійші ставали ряди. Ся вистава ясных, різнобарвних весняних туалет після довгої дощової пори,—се був незвичайно гарний вид. Між деревами, які починали розвивати ся, екіпажі були неначе кошики повні цвѣтів серед зелени, один за другим, один біля другого, без початку, без кінця.

Коло залізної брами вони зблизили ся до разхвильованої товпи піших. Але ледви їх віз минув браму, як якийсь неспокійний рух почав іти з правого боку на лівий. Там по правім боці люди неначе щось бачили, чого тут не можна було бачити. Деякі кричали й показували в напрямі озер, екіпажі на команду зїздили на бік або вїздили в бічні вулиці. Рух ріс, швидко став загальним. Жандарми і сторожі парку бігали сюди й туди, екіпажі так стиснули ся один коло другого, що ні один з них не міг уже рушити з місця. Незабаром широка середня дорога стала гень далеко вільна. Всі слїдили, всі питали. Аж тут воно надходило—пара сполошених коний з великим возом. На переді сидів візник і грум. Тут мусїла відограти якась боротьба, так що підчас її мали спромогу опорожнити середню дорогу, або коні ще дуже далеко сполошили ся. Тут у горі аж до брами всі екіпажі зникли з середньої дороги; віз Алїси стояв тихо, зовсім з боку, зараз коло дороги для піших. Чують за собою крик,—певне опорожнить ся ціла Avenue. Але ніхто не дивить ся туди, всі дивлять ся на перед. Поважний запряг жене шаленим бігом горі алеєю. Цікава маса починає по обох боках хвилювати ся. Боязливі люди з надвору перед брамою кличуть: „Замкніть браму!“ Їм відповідає з середини шалений протест, насмїх тисяч голосів. Всі, що були в екіпажах, підняли ся з сиджень або навіть поставали на сидження; Алїса й Мері так само. Здавало ся, неначе біг звірів ставав щораз більше шалений, чим ближше вони. Візник і грум оба держали поводи з усіх сил, але се тільки дразнило звірів іще більше. Мущина в цилїндри вихилив далеко з воза верхню часть тіла, мабуть

щоб поглянути, де зломить голову. З заду гонили пси з завзятим протестом, по дорозі приманили до себе ще інших товаришів, але ті не сьміли податся дуже наперед. Пара їх, посьміла побігти на перед, але вона вдарили ся один о другого, так що один із них упав і був переїханий. Віз підскочив, пес завив, інші пси задержали ся хвильку.

Нараз із юрби по правім боці залізної брами вийшов чоловік і став серед дороги. Люди кричали до нього, махали палицями й парасолями, грозили. Пара жандармів відважила ся на кілька кроків слідом за ним, махали й кричали, те саме зробив одинокий по сім боці сторож парку, який одначе швидко втік наляканий назад. Але чоловік не зважав на крики й погрози, вся його увага, здавало ся, була звернена на коні. Посував ся то на ліво, то на право, то знов на ліво... очевидно хотів їх спинити.

Зрозумівши се, юрба замовкла. Стало так тихо, що можна було чути спів птахів на деревах, а вітер доносив сюди глухий, далекий шум великого міста, який ніколи не втихає. З сього повставав монотонний звук як тло до щибету птахів. Дивна річ, що коні були так само напружені, як і люди, ні один анногою не рушив, тільки пси знов були в руху.

Тепер дикий біг порівняв ся з чоловіком. Він обертаєть ся як стріла в той самий бік, що коні, біжить хвильку побіч них і потім кидаєть ся до найблизшого..

„Се-ж... він“, закликала Аліса бліда як труп і схопила так нервово руку Мері, що ледви обі не попадали. Жіночі голоси вибухали ясно й дико, за ними глухо завивали голоси муштин. Аліса зажмурила очи. Мері відвернула ся. Чи він біг іще разом з ними, чи вже вони тягнули його? Бо задержати їх не міг.

Ще пара секунд страшної тиші, тільки чути було псів і кінські копита. Потім короткий оклик, за ним тисячі окликів, а там радість, дика, безмежна радість, у повітрі мають хусточки, капелюхи, парасолі; юрба як повінь кидаєть ся з обох боків на середину дороги і вмить заповнює її. Шалені звірі стоять запінивши ся й дрожачи, зараз коло воза Аліси. Бачила сивоволосого Англичанина, стрункого старого пана з білою бородою, з циліндром на голові, бачила молоду, високу леді, що висіла на його ремени, й чули, як він казав: „Well done, young man“.

У відповідь залунав голосний сьміх. Аж тепер Мері побачила того, до кого відносили ся ті слова. Руками держав ще звірів за

ніздри, був без капелюха, камізелька роздерта, рука зранена, обличчя також закрівавлене, залите потом, дике, але тепер уже весело звернене до Англичанина. В тій самій хвилі побачив Алісу. Зараз кинув коні, віз і Англичанина і промощував собі до неї дорогу. — „Ах, діти, виратуйте мене від того збіговища!“—сказав швидко, широким східним діалектом. Заки вспіли відповісти, заки вспіли встати з сидження або ґрум злізти зі свого, він отворив дверці і був уже коло них у возі. Поміг найперше Алісі, а потім і приятельці встати з місця. Опісля сказав по французьки до візника: „Завезіть мене до дому, як тільки зможете. Адресу знаєте“.

„Так, пане капітане“,—відповів візник з повним пошани привітом та повними подиву очима. Коли Франц Рее хотів сісти, схопився за ногу і сказав:

„Ой, чортякийсь, погань настоптала мене. Аж тепер чую“. В тій самій хвилі стрітив великі, здивовані очі Мері, на яку ще доси не поглянув, навіть тоді, коли помагав їй встати з місця. Зміна в виразі того лица була така велика й така неймовірно комічна, що обі дами вибухли голосними сьміхом. Він схопив закрівавленою рукою за капелюх і завважив, що не має його. Тоді також засьміявся.

Тимчасом візник рушив возом пару метрів наперед і пробував обернути.

„Ну, мабуть не потребує казати, хто се?“ засьміялася Аліса.

„Ні“, відповів він і поглянув так на Мері, що та почервоніла.

„Милый Боже, як могли ви на се зважити ся!“ сказала Аліса.

„Ах, се зовсім не так страшно, як виглядає“, сьміявся він, не спускаючи очей з Мері. Властиво був тут один спосіб, якого я вже давніше пробував два рази“. Оповідав се Мері. „Тут я зараз побачив, що тільки один кінць стратив розум, другого ж він тільки тягнув за собою; я захопив сполошеного тай кінець. Тьфу, як я виглядаю“.—Аж тепер побачив, що його камізелька зовсім подерта, годинника нема, а його закрівавлена рука забруднює його. Мері дала йому свою хусточку. Поглянув на делікатний, гафтований платочок, а опісля на неї.

„Ні, панно, се неначе б кору дерева хотів хто латати шовком“.

Зараз перед залізною брамою на право жив він, отже небула се далека дорога. З сердечною подякою й не подаючи їм своєї закрівавленої руки, він висів.

Коли так перейшов тротуар, великий, сильний, і екіпаж обернув ся, шепнула Аліса по англійськи: „Коли-б мати такий модель, Мері!“ Мері поглянула на неї здивована:

„Чи се не можливе?“ Аліса поглянула на Мері багато більше здивована:

„Голий, я розумію“. Мері мало не підскочила на своїм місці, опісля нагнула ся й поглянула Алісі просто в лице. Аліса стрітила її погляд хитрим усміхом.

Мері відхилила ся й дивила ся перед себе.

Франц Рее мусів з причини болю ноги сидіти кілька днів дома. А коли з'явив ся знов у Аліси, умовили ся запросити також Мері. Але її обгорнув такий неспокій, що не могла відважити ся піти. Та другий раз цікавість—чи може се було що инше—пігнула її туди. Прийшла вже пізнійше, і ледви стала перед ним, уже бажала собі, щоб була ніколи не приходила. Було в ній щось інтензивного, що на ніжну сьвітову даму, як Марі, робило вражінє, що він накидуєть ся, майже обиджа її. Її серце захвилювало, водила за ним очима й ухами, її думки шуміли, кров також. Се мусить же скінчити ся, думала вона; але воно не кінчало ся. Зачарованє чи, ліпше сказати, залюбленє Аліси, яке довело ся чути й бачити в кождім слові, в кождім погляді, тільки побільшувало її хвилюванє. Чи справді був такий погожий? Те широке, стрімке чоло, ті малі очи, що сипали іскрами, стиснені уста, висунена наперед борода, все те разом робило вражінє чогось незвичайно сильного, але також приємного — через те, що в нього майже не було носа. Приємне було майже все, що він говорив. Так непереможно безцеремонно й весело, що регіт лунав кругом нього, — такий повний був він неймовірних послів. Зрештою його манери зовсім не були сильовані. Навпаки, він був неначе сама чемність, був уважний, иноді навіть галянтний. Се лежало тільки в переможній силі його істоти. Вже сама його мова й очи сипали іскрами. А його постать також робила своє. Сильна рука, тверда нога, плечі, спина, грудна клітка, все те говорило також, коли він говорив, висувало ся наперед, демонструвало. Ні на хвилику не можна

було увільнити ся від того всього. А його мова плула без перестанку.

Марі не знала иньшої форми розмови, як ту, що панувала в інтернаціональнім товаристві. Легка розмова про вітер і погоду, про події дня, про літературу й штуку, про пригоди підчас дороги або десь підчас побуту, і все те на півтора ліктя віддаленя. Навпаки, тут усе було індивідуальне і близьке. При тім вона чула, що має на нього такий вплив, як вино. Ставав щораз більш опянілим, щораз більш свобідним. Як тільки могла вийти, не нарушаючи приличности, зникла—змішана, збентежена, властиво в дикій утечі. Дала собі самій урочисте слово не приходити більше.

Пізнійше аж на другий день зайшла до батька і пані Дооз. Не говорила ні слова про ту зустріч. Зробила так перший раз. Пані Дооз сказала, щоб подивила ся на визитову карточку, яка лежить на столі.

„Єрген Тііс? То він тут?“

„Так, він уже цілу зиму тут. Але аж тепер дізнав ся, що ми також тут„.—„Казав поздоровити тебе“,—додав батько, який читав, як звичайно.

Був се просто відпочинок—думати про Єргена Тііса. Минулої зими в Парижі часто ходила вона з ним. При ріжних нагодах був її кавалером, як от на офіціяльних балях в Elysee і в Hotel de Ville. Кавалер, що приносив їй честь з кожного погляду. Гарний, елегантний, повний пошани. Батько розказував, що Єрген хоче пустити ся на дипльоматичну карієру. „Але до сього треба маєтку?“ сказала Марі.

„Дістане спадок по дядькови Клявсови“, — відповіла пані Дооз.

„Чи се таке певне?“

„Ну, певне воно не є“.

„Чи не мав дядько Клявс останніми часами богато втрат?“

Пані Дооз мовчала, а батько сказав: „Можливо“.

„Ну, чи поможе він йому?“ Ніхто не відповідав.—„То в такім разі вигляди Єргена не здають ся мені сьвітлими, уврала коротко розмову“.

Франц Рее проживав у Парижі в одній справі з дорученя свого правительства і через те часто виїздив. Так власне було тепер і Марі почувала себе безпечною. Але коли одного дня

рано прийшла до Аліси, щоб разом іти до міста — він сидів там. Зірвав ся і скочив їй на зустріч. Його очі обкинули її подивом і радістю, він схопив її руку обома своїми руками. Ще в житю своїм не бачила, щоб хто так яснів щастем. Марі сама чула, як червоніє. Аліса сьміяла ся і се ще погіршало справу. Але його балакучість визволила їх обох. Та балакучість була нині навіть на його натуру незвичайна. Вчепив ся за велику фабрику, з якої що-йно вернув ся, і пірвав їх за собою. На пів голі люди з гаками над ріками розтопленого зеліза, що кипіло червоним огнем, великанська сила машин і люди між ними, як обережні муравлі в великім лісі. Пробував також пояснювати їм подробиці. І се йому зовсім удало ся, але тягло ся так довго, що обидві приятельки мусіли нарешті йти.

Коли сиділи в кареті, Аліса була в добрім настрою. Було зовсім ясно, що нині він викликав глибоке вражінє.

Другого дня Марі виїхала з Парижа в автомобілі з одним американським подружем. Не було її кілька днів, а вернувши ся до Парижа, найперше одвідала Алісу. І справді, тут сидів Франц Рее. Він і Аліса зірвали ся дуже раді. Аліса підбігла їй на зустріч, обняла й поцілувала. „Втікачко, ти втікачко!“ закликала вона. Очі Франца Рее сипали іскри, ні, не тільки се, вони неначе греміли поклоном для короля. З хвилі, як привитав ся з нею, його уста не зачиняли ся, і він показував себе так глупо залюбленим, що Аліса почала бояти ся. На щастє мусів зробити сьому кінець—мав іти на конференцію. Марі лишила ся, знов схвильована. Море не хотіло заспокоїти ся. Аліса завважила се й почала пильно, з жахом, пояснювати їй його істоту, щоб заспокоїти її. Але се тільки було гірше. Марі пішла.

Відпочивши трохи, бо сього було їй треба, по полудні пішла до своїх, — і почувла музику на фортепяні. Подумала собі зараз, що се мусить бути Єрген Тіс, який розвеселяє обох старих. Він справді був артист і дуже любив їх фортепян. Сей фортепян думали вони з собою завезти до дому. Підійшла просто до нього й дякувала йому, що так заходить ся біля її батька й тїтки. На жаль обоє мусять сидіти так часто самі. Він відповів, що почувлає себе безмежно щасливим, коли вони звертають увагу на його музику, а зрештою фортепян такий приманчивий, справді інструмент першорядної вартости. З розмови при столі й опісля

побачила Марі, як ті троє зжили ся разом; а вона була тут за-
хожа.

Вона справді почувала вдячність і через те вечірня година
стала приємна. Говорили багато про вітчину. Старі тужили за
нею.

Ледви вийшов, як пані Дооз сказала: „Який той Єрген ось-
вічений чоловік, дитино“. Батько поглянув на Марі і засьмі-
яв ся.

„Чого сьмієш ся, тату?“

„Зовсім нічого“. Сьміяв ся ще дужше.

„Певне хочеш знати, як він у мене записаний?“

„Ну, щож ти думаєш про нього?“

Пані Дооз прислухала ся.

„О...“

„Ну, се виходить таке натягнене?“

„Н — ні.“

„Отже?“

„Властиво я йому дуже рада“.

„Але все таки є тут якась але?“

Тепер вона засьміяла ся: „Не можу стерпіти, що він так
чоловіка всисає в себе очима“.

Батько сьміяв ся.

„Зовсім, як при іді, правда?“

„Як-раз так само“.

„Він власне любить уживати, як його батько“.

„Але, зовсім як батько, має багато иньших чудових при-
кмет“, додала пані Дооз.

„Так, се правда“,—сказав поважно Андерс Крог. Марі не
відповіла, сказала „Добра-ніч“ і подала їм чоло до поцілунку.

(Далі буде).

ОЛ. ВІЛОУСЕНКО.

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В РОСІЇ МИНУЛОГО РОКУ.

Для такої сторони як Росія, де більш 80% людности займають ся хліборобством, аграрна справа має першорядне значіння; се справа життя і смерти для найбільше значної частини людности, се основа добробуту цілої держави. Тому-то іно лиш повіяло в повітрі визволенням народа з бюрократичних пут, як зараз повстала у весь свій зріст земельна справа, що зайняла з першої-же хвилі почесне місце серед головніших суспільних змагань нашого часу. „Земля і воля“ -- то найпопулярніше гасло народного руху, і обидві частини його так тісно переплели ся між собою, що одна неможлива без другої, бо саме політичне визволення народу нічого не варте, коли поруч залишено буде економічну неволю, як і навпаки.

Таке тісне сполученне сих двох елементів визвольничого руху надає йому надзвичайну цілість і внутрішню міць. Коли деякі народні верстви, запаморочені до краю усім попереднім гнітом, могли б не розуміти значіння політичних змагань і через те не підпирати їх активно, то за те вони добре розуміють справу насущного хліба, яку можна виграти цілком лише тоді, коли завалить ся отой фатальний гніт і розв'язані народні руки почнуть самі собі кувати щастя. Тому-то й деякі політичні партії, уся ідеологія яких не вяжеть ся з роздробленнем землі серед найбільшого числа поодиноких власників, мусіли всеж включити в свої програми земельну справу в тім вигляді, який найбільше відповідає народним жаданням.

Але разом з тим се сполучене домагання землі і волі з практичного погляду значно ускладнило і утруднило хід визвольничого руху. Остаточний результат його не може обмежити ся самою політичною стороною. З реформою політичною мусить іти поруч і одночасно реформа соціально-економічна. Се радикально перевертає до гори дном теперішній лад і тим самим великає

найенергічнійший протест з боку усіх тих сил, що більш менш тісно звязані з старим ладом. Коли ті елементи може ще не так завзято змагалися проти політичного визволення народної маси, то за те усі сили напружують вони, обстоюючи свої найбільші, матеріальні інтереси. Таким чином до політичної боротьби примішався класовий інтерес і надав їй більше завзяття, довів її до дуже гострих ексцесів.

Ілюстраціями тої боротьби можна вважати законодавні акти останнього часу. Розуміючи всю вагу земельної справи для численної хліборобської маси, бюрократія й задалася цілею здобути її співчуття й прихильність і заходилася задовольнити її деякими позитивними законодавчими актами. Розуміється те все появилось лиш недавно і дісталося воно досить дорогою ціною. Ще в 1904 році уряд зовсім не зважав на земельні потреби селянства і законом 26 марта того року припиняв діяльність селянського банку, щоб процентові бумага банку, не одтягали до себе приватних капіталів, які уряд волів стягнути до скарбу для військових потреб. Помилка скоро далася в знаки, і слідом за надзвичайними розрухами видано було з листопада 1905 року маніфест, яким операції селянського банку значно поширилися і селянству давалися навіть нові пільги щодо купування земель через селянський банк.

Додатком до маніфесту з листопада стався окладений під орудою знаменитого нині Гурка закон 12 марта 1906 року про „землеустроительні комісії“, що мають допомогти селянському банкові виконати ті завдання, які покладені на него маніфестом з листопада щодо купування селянами земель. Закон сей — типова дитина нашої бюрократії з основними бюрократичними ознаками — подвійністю цілей і практичною нікчемністю. Усе тут розраховано на те, щоб і хлібороба задовольнити, і великоземельних власників не роздрочити. Головну вагу мали, розуміється інтереси сих останніх. Щоб в сьому запевнитися, досить завважити лише на сам склад земельних комісій. І в губернських, і в повітових комісіях беруть участь всього по три представники від селян; за те поруч з ними входять в губернські комісії по сім, а в повітові по десять різних урядовців та крім сього —

і в тих і в других — по три члени з місцевих земців не-селян. Таким чином насажено тут здебільшого людей, що або холодні до потреб народніх (урядовці різних міністерств), або інтереси їх, як великих земельних власників, цілком протилежні інтересам селянського люду (предводитель дворянства, земський начальник, земці); коли селян у комісії всього трое, то щоб вони не говорили, як би однодушно що небудь не обстоювали — все одно голоси їх розвіє вітер, бо їх дуже мало, щоб могли перемогти при голосуванню. До того ж ще три заступники селянства не вибирають ся волостними виборцями спосеред себе, як се само собою вимагаєть ся, — а вступають в комісію по жеребу, себ то не на підставі таких чи інших розумних мотивів, а з показу сліпої долі.

Одна з найголовніших функцій земельних комісій — складання цїни на землю. Через перевагу в комісіях великоземельних власників цїни на землю складатимуть ся такі, які призначать самі земельні власники, а селянський банк мусить підлягать постановам сих комісій і послухно ті постанови виконувати. Такий порядок загрожує просто нечуваними наслідками. Хоч до яких шалених цифр загнав земельні цїни селянський банк, але комісії заженуть їх ще вище, бо, відомо, „своя рука владика“ і земельні власники самі себе, розумієть ся, не покривдять. Тож і зрозуміло, що селяне взагалі не спочувають комісіям, а по де-яких місцях то й просто бойкотують їх, зрікаючись вибирати туди своїх заступників.

Того-ж таки місяця марця, 21-го дня видано новий закон, яким значно зміняли ся основи діяльності дворянського та селянського банків. До того часу обидва сї банки видавали позички грішми, самі реалізуючи свої процентові папери і приймаючи на себе втрату, яка припадала від різниці на курсі сих паперів (різниця між номінальною і курсовою їх цїною). Після закону 21 марця позички з банків видають ся 5⁰/₀-овими свідощтвами. При тім власники земель, що продають їх у селянський банк, можуть замість 5 ⁰/₀-ових паперів брать 6⁰/₀-ові, але з такою умовою, що ті останні папери мають бути іменними (записані на чесь певне імя), банк виплачує власни-

кам 0/0/0 в протязу 5 літ, а потім або виплачує їм капітал або відразу або рівними ратами в протязу 10 літ. Уважаючи, що селянський банк бере з своїх клієнтів менш 6⁰/0, то на 6⁰/0-ових бумагах він з засади терпить певну втрату; ся втрата приймаєть ся на кошти державного скарбу.

Для земельних власників се дуже корисні умови, — особливо для тих, що не мають потреби відразу вибрати усі гроші і користують ся самими високими купонами. Та й ті, що хотіли б свої папери реалізувати зараз, фактично не терплять у тому перешкоди, бо вони мають право, беручи папери, записати їх на чие хочуть імя — се-б-то продати кому хочуть. Уся та операція задумана для того, щоб у теперішній прикрий для фондових справ час не викидати на фондовий ринок багато земельних паперів, навпаки, задержати ті папери в протязу 5 літ за певними особами, закріпивши за ними ті папери іменними записами. Але на ділі той досить немудрий плян легко обходить ся, 6⁰/0-ові папери вільно переходять з рук в руки, мають свою неофіціальну котіровку і своїм високим доходом страшенно гнуть до низу инші папери менчого купона.

Наче для того, щоб полегчити земельним власникам користуванне сими вигідними умовами, 26 квітня затвержено ще закон (оголошений вже 9 мая, коли зібрала ся Дума), яким даєть ся селянському банкові уповаженне переводити на себе залеглости з тих земель, що заставлені в дворянському та в акціонерних земельних банках. А коли б серед селян не було у свій час охочих перекупити у банків ті заставлені землі, то селянському банкові надаєть ся разом з тим право купувати ті землі своїм коштом, фактично — випускаючи бумага (бо свого капіталу в банку вже не стало) в надії перепродати їх опісля коли будь.

З того часу почав ся такий земельний торг, якого не було доси ніколи на всім світі. З тих відомостей, які офіційно про се подавали ся, видно, що селянський банк накупив уже „своїм коштом“ до 3 мілліонов десятин землі, на яку мусить шукати покушців. Але торг той ще не припинився і саме лиш доходить до людяного ступня.

І землеустроїтельні комісії, і земельні закони 21 марця та

26 квітня забезпечують інтереси земельних власників, коли б вони хотіли збути ся своєї землі. Але бюрократія дбає про них, як добра нянька про своїх дітей, і на той випадок, як би вони хотіли держати ся своєї землі. Під час, коли саме збирала ся Дума і увага всього народу була до того прикована, затвержено 15 квітня суворий закон про хліборобські страйки, який загрожує учасникови „въ публичномъ скопищѣ, которое, дѣйствуя соединенными силами участниковъ, вслѣдствіе побужденій, проистекшихъ... изъ экономическихъ отношеній... учинило... принужденіе посредствомъ угрозъ къ выполнению или допущенію чего либо, нарушающаго право или обязанность принуждаемаго, или къ отказу отъ осуществленія права“... — позбавленнем усіх особливих прав та арештанськими ротами. Се досить ще легка кара, бо вона накладаєть ся поки-що, так би сказати, за прелюдію до страйку. А самий страйк, навіть найуміркованійший, — коли страйкарі загрожують иньшим робочим бойкотом („отлученіемъ то общенія“), — веде за собою такі суворі кари: „сельскіе рабочіе самовольно, по соглашенію между собой прекратившіе, приостановившіе или невозобновившіе сельскихъ работъ, къ исполненію коихъ они были обязаны договоромъ найма, виновные въ принужденіи другихъ сельскихъ рабочихъ — посредствомъ угрозъ, насилія или отлученія отъ общенія — къ прекращенію, приостановленію или невозобновленію работъ... подвергаются заключенію въ тюрьмѣ на время отъ 6 мѣсяцевъ до одного года, или аресту на срокъ не свыше трехъ мѣсяцевъ.“ Найтяжче карають ся „агітатори“. Хто агітує до страйку, то, коли він сам служить у земельного власника, караєть ся тюрмою од двох до восьми місяців, а як ще та агітація вела ся з погрозами, насильством або „отлученіемъ отъ общенія“, то винуватий засу-жуєть ся в тюрму од 4 місяців до 1 року і 4 місяців. Хто ж прий-мав участь „въ сообществѣ, поставившемъ себѣ цѣлью побудить рабочихъ къ стачкѣ,“ тому загрожує кріпость од 1 року й 4 місяців до 4 літ, та ще й з позбавленнем деяких особливих прав.

Просто в очі бе тенденційність сих постанов. Щоб об-стояти інтереси земельних власників, закон вмішує дер-жаву в сферу чисто приватно-правних відносин і кваліфікує

господарства приватних осіб як державно потрібні підприємства, все одно як телеграф, пошту, залізницю. У де-яких місцях України на тому все ж не стало; хліборобські страйки ставали приводом до заведення виємкового стану, і страйкарі підлягали вже не звичайному хоча б і надмірно суворому криміналу, але військовим законам. Сільських робітників і попереду закон 12 червня 1886 року цілком отдавав на волю господарів, а через 20 літ після того закон 15 квітня 1906 року позбавляє їх усіх засобів легальної економічної боротьби і против волі приводить їх до тих темних, погромних вчинків, на які пускало ся заковане в ланцюги законного безправя селянство.

Земельне становище селянства звернуло на себе особливу увагу першої Державної Думи і аграрна справа зайняла в ній першорядне місце — поруч з горожанськими свободами — і в відповіді Думи на тронну промову, і в думських дебатах. З дебатів тих нестеменно вияснило ся одно, на чому стала переважна більшість думських послів: потрібна примусова державна експропріація земель казенних, удільних, кабінетських, церковних і великоземельних власників. Умови тої експропріації не вияснили ся остаточно, бо наради в сій справі нагло перервали ся розпущенням Думи, приводом до якого теж став ся факт аграрного характеру — обсяжування Думою поклика до народу з приводу випущеного радою міністрів урядового оповіщення в земельній справі.

Після розпущення Думи, що так прикро вплинуло на народ і настроювало його опозиційно до уряду, рада міністрів узяла ся фактично перевести частину аграрної реформи, яку зазначала перша Дума і проти якої правительство так рішуче в Думі повставало через своїх представників — і в деклярації ради міністрів, і особливо в промовах д.д. Стишинского та Гурка. Видаєть ся ціла низка аграрних законів — 12 серпня про продаж через селянський банк удільних земель, 27 серпня—про продаж тим самим способом казенних земель, і 19 вересня — про передачу алтайських кабінетських земель для потреб переселення. Закони ті видано на підставі ст. 87 основних законів. Але ст. 87 дозволяє видавати в крайній потребі без Думи такі закони, що можуть існувати

лиш в протязі двох місяців думської сесії, а по тім тра-
тять силу, як Дума не затвердить їх. Через те само собою
розумієть ся, що законодавче право уряду не повинно обійма-
ти таку складну і принципіальну справу, як земельна; оче-
видна річ, що коли Дума не затвердить тих законів, а во-
ни встигнуть увійти тим часом в саме життя, то се може
повести на ділі до прикрих непорозумінь.

Принципіально Дума нічого не може мати проти передачі тру-
дящому селянству казенних, удільних та кабінетських земель, —
бо се ж вона сама й пропонувала. Але умови тої передачі, заве-
дені згаданими законами, викликають проти себе великі сумніви
і ледве чи будуть через те затвержені народнім представниц-
твом. Правительствена земельна реформа має переводити ся че-
рез землеустроїтельні комісії та через селянський банк. Про
економічну роль землеустроїтельних комісій для нашого се-
лянства згадано вже вище; комісії ті через свій певний склад
можуть служити лише класовим інтересам самих земельних
власників. Тим самим інтересам служив завше і селянський
банк, що загнав земельні ціни до таких шалених цифр, що нор-
мальний дохід від купленої через банк землі часто не може
покрити банкових оплат.

Скрутне становище клієнтів селянського банку розуміє ви-
димо й сам уряд, бо 14 жовтня видано указ, яким зменьшують
ся оплати селянському банкови (замість 5 р. 25 к. та 5 р. 75 к.
до 4 р. 50 к. на рік з позички в 100 р. на 55¹/₂ літ, і т. д.). Але
се ледве чи допоможе дальшим клієнтам банка, бо відомо, що селя-
нин, коли йому конче потрібні землі, не вважає на цілий роз-
мір ціни, а міркує лиш про те, скільки йому що-річно дове-
деть ся за ту землю платити, і коли йому процент тепер змен-
шено, то сим скористують ся лише земельні власники і підви-
снять ціну, а хлібороб все ж буде платити ту саму суму, що
й поперед, тільки вже з більшої ціни. І дійсно, від коли се-
лянський банк широко розвинув свої операції після законів з 21
марця та 26 квітня, середня земельна ціна десятини землі під-
няла ся з 112 до 150 рублів! І що-місяця ціна те все вище і ви-
ще зростає, а указ 14 жовтня мусить той зріст іще прискорити.

Тай незалежно від самих умов, на яких передають ся селянству казенні, удільні та кабінетські землі, — весь той земельний фонд зовсім не може задовольнити пекучої потреби селянства в землі. Не кажучи вже про кабінетські алтайські землі, більшість казенних та удільних земель лежить на півночі та на сході Росії, де власне потреба землі не така ще велика, як по інших місцях. За те там, де землі селянству дуже бракує, казенних та удільних земель дуже мало. Так от наприклад на Україні доси значні простори тих земель лежать в губерніях херсонській (219 тис. дес. казенних та 19 тис. дес. удільних), таврицькій (214 тис. д. казенних на 9 тис. д. удільних) та катеринославській (108 тис. д. казенних та 15 тис. дес. удільних); по інших українських губерніях тих земель зовсім обмаль та ще й до того і більшість казенних і удільних земель на Україні, відповідно до умов останніх законів, зовсім продавати ся селянам не будуть.

Взагалі — засновувати аграрну реформу на самих казенних, удільних та кабінетських землях — се чиста фікція. У аграрних проєктах поступових партій ті землі складають лише одну частину того великого земельного фонду, яким мусить задовольнитися земельний голод нашого хлібороба. Коли ж із тих широких та повних проєктів вирвати казенно-удільну частину фонду, як щось самоцільне, то се не тільки не розв'язує цілої справи, але ще більше мусить її заплутати, коли народне представництво, таки взявши нарешті ту справу до власних рук, дістане від сучасних бюрократичних реформаторів таку гірку спадщину.

До тієї ж спадщини треба залічити й укази 9 листопада про скасування „общини“ та 15 листопада про заставу надільних земель селянському банкові. Перший закон мало торкається української території, де „общинних“ земель дуже не багато. Взагалі ж треба сказати, що при інших умовах закон сей, увільняючи особу хлібороба з „общинної“ неволі, викликав би співчуття до себе. Але для того потрібно, щоб були вільні і рівні для всіх умови життя; а тепер з нового закону скористають ся тільки заможніші верстви „общинного“ селянства, а голота з того рівночасно мусить лише втратити. Ці-

лого півстоліття бюрократія ставила ся до общини занадто вже обережно, а то вмить стало ся потрібним схаменути ся та враз перемінити тактику, без огляду на те, що мусить викликати та виємкова реформа в економічному життю народа, що й без того вже захитало ся на всі боки.

Далеко більше значіння для України має закон 15 листопада, що дозволяє селянському банкови приймати в заставу надільні землі. І знов же — при інших умовах закон сей мав би інші наслідки. А тепер він поведе до застави в селянському банку надільних земель головно для перекупування земель через той самий селянський банк, — се-б-то на шкоду самому селянству. Досі коли що перешкоджає селянам користувати ся послугами селянського банка — так се те, що банк дає позичку не в повній ціні землі, а 60—90% тої ціни, і таким чином до банкової позички треба ще приплачувати з своїх грошей. Тепер гроші на ту „доплату“ можна легко дістати, заставивши в тому-ж банку й надільну землю. Се мусить значно поширити „операції“ банка і всі ті землі — більш 3 мільйонів десятин, що він прикупив за останні місяці, він тепер напевно перепродасть жадним до землі, але необачливим хліборобам. Економічно сильніші елементи селянства, розумієть ся, вийдуть у більшу силу, а слабші не тільки нічого не здобудуть з того, але ще й позбудуть ся й своїх наділів, які й скупчать ся в руках малих і великих Калиток та Пузирів, коли вважати на те, що „земли эти приравнюються во всѣхъ отношеніяхъ къ землямъ частнаго владѣнія“ — се б то і спродувати-муть ся за довги.

Взагалі аграрне законодавство нашої бюрократії за минулий рік наводить на досить сумні виводи. Коли на неї і на близьку до неї земельну аристократію насував ся страшний привид народного представництва, вона заходила ся забезпечити земельних власників цілою низкою відповідних законів, пронятих до краю духом клясового егоїзму. Коли показало ся, що нехтувати цілком народні потреби не можна, бюрократія пішла на „уступки“ і видала нову низку законів, саму ідею для яких взяла у прогресивних партій, але знівечила її до краю. Аграрні реформи її були надто виємкові і непланомірні, вони не вязали ся з загальним без-

правним становищем народної маси і врешті не тільки не давали їй користі, а й доводили до шкоди, заводячи її в лабеті тяжкого, непосильного кредиту і сприяючи скорійшій пролетаризації селянства поруч із зростом селянської буржуазії. До таких наслідків неминуче приводить політика, заснована не на народніх інтересах, а на обороні аристократично-бюрократичних привілежій, так тісно звязаних із старим ладом і так рішучо ворожих ідеалам нової правової держави.

ГАРАЛЬД ГАРДРАДІ.

Лісня про дівчину з руської країни.¹⁾

Край Сіцилії далекої
 Наш кораблик пролітав;
 В пишних строях ми на покладі
 Поставали, як і слід.
 Живо біг носатий човен наш,
 Гордий, що героїв ніс...
 Гей, в кого не мужня душа,
 Не посьмів би плавать там.

А про те дівчина з руської країни,
 Що в короні сяє, мене не приймає.

Як ми з Трандами зустріли ся,
 Більше їх було, як нас;

---

¹⁾ Гаральд Зігурдзон Гардраді, один із визначних норманських героїв, член норвежського королівського роду, належав до тих Варягів, що на поклик князя Ярослава Мудрого прибули з за моря до Новгороду і визначили ся в службі у руського князя. Гаральд був не лише смілим воївником, але також славним у своїм часі „скальдом“, себ то поетом, і головні відомости про його жите маємо власне в його віршах, які заховали ся до нашого часу. З них дізнаємо ся, що маючи 15 літ він перший раз брав участь у битві; се була кровава битва з д. 29 липня 1030 р. під Стікляштадом, у якій погиб Гаральдів брат, король Оляф прозваний сьвятим. Гаральд поранений мусів утікати до Швеції і подав ся до Новгороду, де став на службу у Ярослава. Тут він здобув собі таку славу і повагу, що міг осьмілити ся просити у Ярослава руки його дочки Єлисавети, яка по матери була Норманкою. Та Ярослав якось вимовив ся від того сватання і Гаральд покинув руську службу 1033 року і поїхав до Константинополя на службу до грецького імпера-

Гей, тож люта і завзята
 Почала ся боротьба!
 Впав у бою юний наш король,—
 Я відбивсь від нього геть...¹⁾
 Гей, в кого немужня душа,
 Не встояв би в бою тім.
 А про те дівчина з руської країни,
 Що в коронї сєє, мене не приймає.

Раз, дівчинонько, шіснацять нас
 З чотирьох проломів враз
 Морську воду черпать мусіли.—
 Хвилі лютії ревли,
 Заливали човен наш до тла,—
 Та таки ми не дались!
 Гей, в кого немужня душа,
 Не посьмів би плавать там!

тора. І тут визначив ся смілими военними вчинками та хитрощами, про нього подають відомість, що він здобув одно місто в Сіцилії саме такими хитрощами, як Ольга здобула деревлянський Іскорость, тоб то замісь окупу зажадав голубів, які потім із запаленими льонтами випустив на місто. В р. 1040 він брав участь у здобутю атенської пристані Пірея і записав своє імя норманськими рунами на мармуровім льві, якого в р. 1687 венецький полководець Морозіні перевіз до Венеції, де він стоїть і доси. Та при Константинопольським дворі збудили ся против Гаральда якісь підозріння та інтриги і 1043 р. його всаджено де темниці. Та змовивши ся зі своїми товаришами він утік із тюрми, забрав свою багату добичу і захопив у пристани два кораблі; один із них, розірвавши ланцюх, яким була замкнена пристань, пішов на дно, а на другім Гаральд із товаришами втік на Русь. В тій утеці він по десятилітній службі в Византії згадав свою любку, „дівчину з Гардаріки“ (руського краю) і уложив на її честь отсю пісню. Певна річ, пісню мусіли співати на Ярославовім дворі в Києві; при тім голосна слава і багата добича Гаральда приєднали йому не лише серце дівчини, але також прихильність батька, який і віддав Гаральдови свою дочку за жінку. Про кінець його життя не знаємо нічого. Матеріяли про те жите а також вірші Гаральдові зібрав шведський учений Рафн і помістив у другім томі своїх *Antiquités russes*, де уміщена також у латинським перекладі от ся пісня. Оцеї звістки і німецький переклад пісні поміщено в інтересній розвідці Рудольфа Абіхта „*Das südrussische Igorlied und sein Zusammenhang mit der nordgermanischen Dichtung*“, уміщений у *Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur* за 1906 рік. I. Ф.

¹⁾ Натяк на згадану в нотці битву з 1030 р. Король, що впав у тій битві, був рідний брат Гаральдів.

А про те дівчина з руської країни,
Що в короні сєє, мене не приймає.

Знаю вісім штук: умію я
Вірші голосні складать,
Їздить на коні прудкому як змїя,
Плавать в пінявих валах,
І ва лижвах по снігу шмиглять,
Списом в оленя кидать,
Веслувать, як досьвідний гребець,
Мечем, луком воювать.

А про те дівчина з руської країни,
Що в короні сєє, мене не приймає.

Там на юзї жінка ні дівча
Не затаїть, а признасть,
Що ми в ранці в южно місто те
Впали наче звірі в снасть.
Там то брязк ішов від наших зброй!
Там то кров лила ся з тіл!
Там то я імя свое вписав
На сьвідоцтво своїх діл¹).

А про те дівчина з руської країни,
Що в короні сєє, мене не приймає.

Я родив ся в Уплянді, де люд
Славно луки натяга,
А тепер ненависні хлопам
Човни вольнії мої
То до берега причалюють,
То йдуть в море, як чайки,
Як їх з берега позсовуєм,
Криють хвилі водяні.

А про те дівчина з руської країни,
Що в короні сєє, мене не приймає.

Переклав Іван Франко.

---

¹) Натяк на здобуте Пірея в р. 1040. Гаральд покликаєть ся на сьвідоцтво жінок і дівчат, бажаючи тим дати знати, що мужі (грецькі) всі були побиті і тому не можуть засьвідчити сеї правди.

На українські теми.

Крячуть ворони...

Як широкий світ в малій краплині води, відбилися загальні обставини українського життя на наших Літературно-Науковій Вістнику при його переході з Галичини на Україну. Вони так характеристичні, що варто трохи про них поговорити.

Рішивши ся сповнити плян перенесення Л.-Н. Вістника з 1907 роком, я в останній книжці за попередній рік, оповіщаючи про се перенесенне, пояснив разом ті ширші мотиви, які водили мною. Не вважав потрібним крити ся з ними, чи робити якусь конспірацію, бо в них все було ясно і просто. Треба з'єднати тісніше українські сили для спільної культурно-національної роботи, щоб осягнути ту повноту культурно-національного життя, якого вимагають потреби українських мас і українського громадянства, для їх розвою й поступу. Треба для того звязати ближше почутем тісного національного звязку різні часті великої української землі. В першій лінії се треба зробити Галичині з Україною, як краям найбільше різко роз'єднаними історичними, політичними, церковними й культурними відмінами. Галичині треба як найтісніше зблизити ся до України, бо тільки в таким разі вона може в будущині сподівати ся тої помочи, якої здавна жде від неї, щоб вибити ся з свого занепаду й поневолення. Сю сторону діла я обговорив в статі останньої книжки Л.-Н.-Вістника, зверненій до читачів Галичан. Другу половину сеї пісні відложив я на пізнійше. Мав пояснити, що й для російської України важно не тратити тісних звязків з Галичиною, яка в останніх десятиліттях була ареною і всеукраїнського культурно-національного руху, і живого партийного життя, і конституційно-парляментарної боротьби. Важно Україні використати для себе результати тої культурної й суспільно-політичної роботи, щоб ужити їх — з певними змінами, чи поправками, розумієть ся, — як готовий фундамент для свого культурного чи політичного будинку, та будувати на нім дальше, а не починати від початку, доходячи до всього „своїм умом“ та на ново робити ті проби й помилки, які вже були зроблені самими-ж Українцями — тільки на галицьким ґрунті.

Виводи мої про потребу тіснішого зближення Галичини до України та сильнішої українізації Галичини була прийняті в українській суспільності Галичини загалом беручи дуже прихильно. Галичина в останніх десятиліттях ішла дуже сильно в напрямі такого тіснішого зближення, і тепер симпатично відізвавши ся на проголошений мною поклик, вона дала тим доказ, що дійсно свідомо йшла до такого зближення, до українізації. Кажу про загал української суспільності й її репрезентантів, її пресу, а не ріжних секретних діл майстрів, які ведуть свою лінію, їм самим знану і потрібну, по ріжних закапелках. Ті попадаючи в тон своїм польським хлібодавцям, на таку всеукраїнську пропаганду дуже скривили ся.

Дійсно польські органи русиноїдські, инакше сказавши—щиріші й безоглядніші в виявленню почувань до українства, ледво знайшли вирази для свого гніву, тривоги й ненависти на мої виводи. Особливо їх розлютили мої мотиви—що ся тісна спільність з російською Україною pomoже Галичині виломити ся з польсько-шляхетського ярма, а для тої спільності Галичина повинна струсити з себе польсько-німецькі культурні впливи, які так сильно роз'єднують галицьке жите від українського. Як то — вирвати Галичину з польських обіймів, в котрі історична Польща взяла свого меньшого, некультурного брата? Таж навіть смиреному-дрі краківські політики кажуть, що історія звязала Україну з Польщею на віки вічні, так що Українцям нема що й думати про розірванне сього звязку. Се сіямські близнюки, звязані спільною пуповиною; тільки що ті уродили ся такими звязаними, а Україну з Польщею звязали вже пізнійше — інтереси польської шляхти й магнатства. Але результат той сам — розірвіть сей „історичний“ звязок і буде смерть. Певно не обом, як тим близнюкам, а одному. А котрому? Розуміть ся історичній Польщі й „історичним панам“ української землі — польській шляхті. І я не дивую ся гвалту і крику „святого обурення“, які підіймають Поляки при всякім симптомі ослаблення їх пановання на українській землі. Се не наші земляки - Українці, котрих, як то кажуть — можна і з хлібом їсти й на масло бити, — се Поляки. Ті не тільки свого — і чужого не люблять пускати з рук, коли раз ухопили.

Львівський Dziennik Polski пролив крокодилеві слези над сумною долею руського (українського) народу в Галичині і тим бездорожем, на яке зводять його такі люде як я. Хотуть відірвати

його від західно-європейської культури, котрої впливам досі підлягала Галицька Русь під мудрою і благословенною десницею польською! Хочуть піддати її впливам „московської культури, прибраної в українську одежинку“. Бож уся та українізація Галичини, се не що иньше як тільки новий сорт москвофільства! Ведуть Галичину під московську культуру, під московські впливи, Sapienti sat! Dziennik пише для людей з тонким слухом, яким не треба розвозити справи на лопаті. Досить, що на вступнім місці дає про се статю. І він на закінченне тільки гречно питає мене, чи я б не схотів, даючи приклад галицькій молодіжи (котру заохочував до подорожей і студий на Україну), сам забрати ся зі Львова? Чи би я nie opuścił nasze wpływem polskim skażone miasto i przeniósł się — na Ukrainę studjować tam kulturę rosyjską? *).

Щож, з гречними панами потраплю й я бути гречним. Питають пани з Dziennika, чи не схотів би піти зі Львова до Києва, щоб студювати російську культуру. Відповідаю гречно, що в російській культурі я чую себе досить обізнаним, тому бажаю ліпше зіставати ся у Львові й студювати культуру польську, яку мабуть не знаю ще достометно, судячи з того, що з моїх оцінок польської культури Поляки бувають звичайно невдоволені, Зрештою для панів з Dziennika річ ясна сама собою, що се друге завдання далеко вартнійше й благороднійше, бо як поясняє автор статі — самий вже вираз „rosyjski kulturträger звучить в польським уху як парадокс“. Тим часом польська культура не просто польська культура, а ціла західноєвропейська, бо ж Польща має виключне представительство її на всі краї на схід від Відня й Берліна, і до тої західно-європейської культури не можна мати приступу инакше як через польську.

Народово-демократичне Słowo Polskie пише для людей з нервами тупійшими і тому приходить ся йому не задовольати ся самими натяками, а орудувати сильними виразами і кріпкими лайками. І тутешній публіцист українізацію Галичини розуміє не инакше як Dziennik — як заміну впливів польських впливами московськими. Але „культурна“ сторона, якою займаєть ся Dziennik, для читачів Słowa тема занадто пісна, і він в тіснійшій зближенню Галичини до України висуває політичну сторону. В тім

*) Dziennik Polski, 1907, № 5.

зближенню бачить він успіхи państwowości rosyjskiej. Представляє, мов би під неясними (в дійсності може аж занадто ясними!) виразами моїми про культурне єднання Галичини з Україною криєть ся плян відірвання Галичини й злучення її з Київом, з Україною—отже з Росією! Теперішній час пригадає йому часи Хмельниччини, коли по Галичині крутили ся „українські агенти,“ підіймаючи українську людність до оружного повстання і відірвання від Польщі. Читачам Słowa моє ім'я нераз подавало ся в ряді імен ворогів Польщі й польської культури від Хмельницького і Дорошенка починаючи, тому автор статі міг сподівати ся, що їм така історична аналогія з моєю діяльністю не покажеть ся несподіваною. Тому він в ближше роз'ясненне сеї аналогії не входить, а тільки оплакує пасивність і безрадість, яку стара Польща показала тоді, під час Хмельниччини, супроти сих агітацій. Взиває отже сучасну Польщу до „острійшої реакції“ супроти мене.

Але такі поклики пани з Słowa робили вже не раз, в тонах дуже гострих, але без бажаного результату. Тож автор, згадавши се й зараз зневіривши ся, видко, в активності Польщі, звертаєть ся до вірного сторожа польських державних інтересів — австрійського жандарма. Він рекомендує мене австрійському правительству як державного зрадника (czynny rzecznik interesów rosyjskich, propagator idei obalenia z obcą pomocą dzisiejszych rządów w Galicyi i przyłączenia jej o Rosyi) та поручає йому зайняти ся мною. „Господа начальство, обратите внимание!“ І облекшивши своє польське патріотичне почуте сим доноском, певний, що переніс справу на певну дорогу, до властивих рук, національно-демократичний публіцист гідно кінчить свою статю. *).

З донощиками ми, розумієть ся, в дискусію входити не можемо. Зрештою, справа поставлена зовсім ясно. Автор тільки уважав потрібним роз'яснити своїм читачам, що тепер Росія взагалі використовує український рух против польського елемента, не лякаючи ся навіть окликів про „самостійність України,“ „Українську республіку“. Приклад — Холмщина. Сей приклад, мабуть, вповні розсіяв сумніви читачів Słowa, які давнійше стільки чули про переслідування українства в Росії. Справді — Холмщина?!

Галицько-російський офіціоз „Галичанинъ“ був, очевидно, дуже приємно вражений сим відкритєм польських публіцистів, що

*) Ukraiński agitator — 1907. № 3.

українська течія підрізує галицьку Польщу, щоб готовити триумфи „російським впливам“ в Галичині. Досі він доводив, в дусі старих против українських інсинуацій, що українство розбиває галицькі сили на користь Польщі. Тепер міняє позицію: українство потрапить більше пошкодити польському панованню, польським впливам, ніж „теоретичне москвофільство,“ яке культивують Галичанинъ і Со, і яке тепер все більше й більше вимерає в Галичині. Аби тільки на далі українство розвивалося поза сферою польських впливів і польської контролі. З сього погляду клич українізації Галичини й тіснішого культурного зближення її до російської України знаходить у публіцистів „Галичанина“ вповні зрозуміле співчутє. Але дурниць, наговорених польськими публіцистами про російську протекцію українству, про російські державні впливи в українськiм убранню, „Галичанинъ,“ розуміється, не міг прийняти. Зрештою, що робив би він, бідний, сам з товаришами, як би справді російські державні й культурні елементи найшли своїх оборонців в галицьких Українцях? І відповідаючи на інсинуації польських публіцистів в їх же дусі, він киває на австрійське правительство. „Не говоримо позитивно, пише він, что австрійское правительство будетъ поддерживать кievскій центръ малорусскаго сепаратистическаго движенія и также не можемъ съ цѣлю положительностью утверждать того, что центръ этотъ переносится въ Кіевъ за согласіемъ австрійскаго правительства съ этой цѣлю, чтобы галицко-русская культура освободилась отъ польскаго контроля и вліянія. Но предположеніе наше можетъ имѣть за собой извѣстныя основанія въ историческихъ фактахъ изъ послѣдняго вѣка.“ *).

Справді, хто як не австрійське правительство в особі гр. Стадіона „видумало,“ як кажуть Поляки, галицьких Русинів в 1848 р.? Чомуж би й тепер австрійському правительству не опікувати ся ними? Віддавши Галичину в повну розпорядимість Поляків, і не можучи нічого тут зробити для них, воно каже нам переносити нам наші ляри й пенати до Київа, щоб бодай тим способом вирвати галицьких Русинів з кліщів польського пановання й польських впливів? Справді, чи не умильний се образок?

А може австрійське правительство через перенесенне укра-

*) „Переведеніе изъ Львова центра украинофильства“, Галичанинъ ч. 280.

їнської літературної роботи з Львова до Київа хоче підбити під свої впливи російську Україну, принаймні правобічну? Російське правительство, по доводам Słowa P., через мене й інших агітаторів хоче опанувати Галичину, й для того Л. Н. Вістник переносить ся до Київа,—а може австрійське правительство хоче се використати для того, щоб опанувати правобічну Україну, й дає згоду на се перенесенне? Що за чудесний ґрунт для політичної інтриги на два фронти! Щоб тут могли зробити такі майстри як землячок наш Купчанко, сопартійник Галичанина, й інші. Скільки-б можна було набрати грошей, підмог, ордерів від обох сторін! Якіб „субсидії“ й „вспомоществованія“ можна-б випросити для Л. Н. Вістника і „нищих Галичан,“ як би то в руки мудрійших людей...

І так Słowo відкрило в справі Л. Н. Вістника російську інтригу й покликало австрійську поліцію ратувати „історичну Польщу“ в небезпечній позиції. „Галичанин“ відкрив інтригу австрійську. Вправді російських жандармів не покликав, навіть висловив надію що на київськїм ґрунті українство „потеряеть сепартистическое политическое остріе, какое оно приобрѣло подъ польскимъ вліяніемъ,“ так що кінець кінцем сей рух вийде „въ пользу всего русскаго народа,“ причинить ся „къ поднятїю общерусской культуры, литературы и національной силы.“ Але чого не зробив „Галичанин,“ зробили його товариші по зброї по сей бік кордону. „Варшавскій Дневникъ,“ передруковуючи статю „Галичанина“, уважав своїм обовязком прохолодити „оптимизм“ „Галичанина“ що до „будущаго украинскаго очага.“ „Для такихъ рбзовыхъ надеждъ во всей предшествующей дѣятельности проф. Грушевскаго и его сотоварищей по сю и ту сторону границы нѣтъ, повидимому, никакихъ оснований,“ заважив він, не входячи в близшу діскусію. *).

Інші органи тої категорії теж не вважали потрібним входити в близші розговори в сій справі; повидавали звуки „отчасти похожіе на а и отчасти на е.“ Але справа поведена була іншими дорогами, і в результаті за два тижні по виході першої книжки Л. Н. Вістника він був адміністраційно заборонений на весь час воєнного стану в Київі, „за вредное направленіе.“ В чім саме проявив себе той небажаний напрям Л. Н. Вістника

*) „Перенесеніе центра украинофильства изъ Львова въ Кіевъ“ № 358

в очах компетентних сфер, зістаєть ся нам незвістним. Очевидно нічого конкретного й не можна було вказати. Видко, небажана була сама ідея культурно-національного піднесення українства, яку виписав на своїй програмі Літературно-Науковий Вістник. Хотіли оборонити „единство русскаго народа“ від української небезпеки...

Таким чином російська адміністрація блискучо відкинула підозріння польських публіцистів, ніби то вона піддержує український рух чи симпатизує бажанню Українців вирвати ся з культурної переваги Поляків, визволити галицьку культуру з-під впливів польських. Публіцисти „Галичанина“, які були допустили гадку, що свобідний розвій українського або білоруського елементу може бути користним чинником „общерусской культуры и национальной силы,“ мусіли прикусити язика. Мусіли переконати ся в своїй наївности й стидливо замовчати, побачивши що російська бюрократія по всіх свободах, висипаних за сі роки, не признає й нині свободи самоозначення для української народности і всі проби розуміти трохи з ширшого становища, „національні інтереси русскаго народа“ відлітають від полірованого граніта „истинно русских“ мозків. Завстиданий в своїй ліберальности „Галичанинъ“ перед синедріоном російських сторожів „единства русскаго народа“ — чи се не чудовий сюрпріз для цїнителїв „комедії людського житя?“

І так — „умри,“ „мовчи й не диш“ кричать далі українству жерці „історичної Польщі!“ Ти потрібне для неї, як будівничий матеріал, як етнографічне гарматне мясо. На твоїй землі, на костях твоїх синів маз стати велична будова „всесвітнього значіння“ Польщі — відродженої Польщі. Без „українських провінцій“ — так само білоруських і литовських, тісно польській душі, нема де дихати польським грудям. Польська територія за тісна для „світової Польщі.“ Польського елементу й польських засобів не стає для піддержування світового значіння польської культури. Мусить іти фабрикація польського елементу з українського „сырья.“ Не тільки для винагородження утрат, які задає історичній Польщі на західніх границях германізм. Треба фабрикувати польський елемент з українського матеріалу і в інтересах піддержання польського престижа, який прецінь і виріс тільки коштом української, білоруської та литовської народности. Треба запобігати всякому зміцненню, всякому піднесенню котрогось з

сих елементів, і для сеї мети, за браком своєї власної жандармерії, користати з услуг поліції, адміністрації та мілітарної сили, чи Австрії, чи Росії — де як удасть ся.

І таж сама пісня з другого боку — зі сторони офіціальних і неофіціальних сторожів і оборонців „единства русскаго народа.“ „Згинь, пропади, український народе!“ Сил великоруської народности може не вистачити для широкого розмаху „широкої руської натури.“ Сімдесяти мільонів великоруської людности й безграничної території її в очах сих „патреотів свого отечества“ занадто мало, щоб щось значити в очах культурного світа. Сам державний союз з иньшими народностями, як зняряде культурного й суспільного розвою, їх не вдоволяє. Державний звязок по їх переконанню, так само як і по переконанням „істинно польських людей,“ має служити помпою, що переливає сили й засоби з народностей недержавних в народність державну.

Як примітивний хлібороб, не дбаючи про поліпшення свого господарства, про побільшення культури, бачить одинокий ратунок тільки в розширюванні площі своєї нужденної хліборобської роботи, так і вони. Занедбуючи культуру й добробут свого величезного народа, вони тільки пасуть хижі очі по иньших народностях, щоб когось „обрусить,“ придавить і на тих придавлених справити „істинно русській пир,“ як Монголи на задавлених тілах українських князів.

Так сходять ся з собою сі два контрасти — оборонці історичної Польщі й заступники единства русскаго народу — на українській голові. „Бездна бездну призиває,“ каже звісний афорізм Як відомо, значінне його не ясне, і українська побрехенька толкує, що се піп попа кличе на обід. Але я позволю собі думати, що воно має иньше значінне — „істинно-польські“ і „істинно-руські люде“ подають собі руки над українськими головами. А як і не подають навіть, то й не подаючи, роблять принаймні те саме. Як не „істинно польським“ києм, то „істинно-руською“ дубиною, а все цілять по українській голові. Смерть тобі, Україно!

Але українство не хоче вмирать, ані в інтересах відновлення історичної Польщі, ані задля фантома „единства русскаго народа.“ Воно твердить се неустанно, словами й ділами — проявами стихійної сили, житевої енергії. Не маємо ніяких антипатій до польського народу, бажаємо йому як найкращих успіхів на його рідній землі. Але не хочемо, щоб наша земля служила аре-

ною польонізації, розросту польської національної сили, щоб нас уважано вічними кріпаками й підданими давної запропачено річи посполитої, її інвентарем, та коштом нашого народу, його потреб розвою й поступу зміцнювано сили польського елемента. Маємо всякі симпатії до народу великоруського, бажаємо йому сили й слави. Не вирікаємося тісних історичних, етнографічних і культурних звязків з ним. Але протестуємо й не перестанемо протестувати против того, аби для скріплення тих звязків здержувано силоміць натуральний розвій нашого народу, ставляно перешкоди його культурним і національним потребам і всякими способами приголомшувано в інтересах такого „единства русского народа“, яке видумали собі його офіціальні оборонці й неофіціальні добровольці.

Се „единство“ існувало й може існувати як моральний звязок, почуте близькості етнографічної й культурної спільности, традицій і т. д. Таке почуте, кажучи, дійсно існувало й існує, хоч і затроюване, профановане, топтане було неустанно тими выводами, які робилися для ужитку практичної політики з теорії тої єдності. Оздоровити, зміцнити, збільшити се почуте можна тільки тоді, коли зніметься всякий примусовий характер з союзу „русских народностей“, коли не буде місця для утисків і обмежень в імя їх „одности“, коли моральні й матеріальні засоби наші не будуть використовувані в інтересах державної, великоруської народности. Одним словом, треба дбати, як казав пок. генерал-губернатор київський Драгомиров — про „внутреннее единодушие, а не внѣшнее единообразие“. І коли всі ті, кому справді на серці лежить та єдність, будуть дбати про нього, то се „единодушіє“, моральна єдність буде рости й кріпнути.

Досі дбали і дбають власне про те „внѣшнее единообразие“, в дусі аракчєєвського ранжіра і воєнних поселеній, нехтуючи всякою моральною звязею „единодушія“ і забиваючи її до останку. Ставилося метою — подавлення національних прикмет української народности, уживано всяких перешкод йому в національному розвою. Результатом був страшний культурний і економічний занепад України, деморалізація української суспільности. Ціною подавлення всякого життя, досягалася до певної міри ілюзія одноформности. Але єдність не досягалася. Її не було й не буде. „Русскі“, чи східнославянські народности і в минувшості не творили такого уніформного русского народу, який нафантазували собі каззон-

ні проповідники „единообразія“, і не буде ніколи творити. Істотновання осібних народностей серед східнього славянства виходить за всі границі історії; культура була відмінна; культурна мова, як тільки опирала ся на елементах живої мови, була ріжна — від XIV віка вона йде вже зовсім виразно ріжними дорогами на Україні і в Великоросів. І ніяким способом не можна буде досягнути тої фантастичної єдності — одноформності. Навіть як би удало ся вбити українську мову, українську культуру, — одність не була б досягнена. Ірляндці, стративши мову під англійським утиском, не стали через се Англійцями — стали ворогами Англійців і Англії. Системою гнету, чи зі сторони речників історичної Польщі чи зі сторони ревнителів „единства русского народа“, можна тільки вигострити відносини, знищити всякий слід „единодушія“, на велику шкоду обох народностей, але не привести до єдності.

Сього ніяк не можуть зрозуміти російські політики — ті ревнителі єдинства русского народа, і отсей епізод з Л.-Н.-Вістником дає сьвіжу й блискучу ілюстрацію сього. Бігство українського слова в австрійський Єгипет від гоненій великих і малих бюрократичних Іродів, розуміється, могли тільки ослабити моральні звязки українського національного руху з великоруським житєм. На се вказувано і з великоруської сторони — що сей перехід центра українського культурно-національного руху до Львова з становища моральної єдності „русских народностей“ був дуже сумним і шкідливим наслідком системи гоненій *), тим що загострив відносини — властиво ослабив моральні звязки, бо про якусь ворожнечу против великоруської народности чи культури зі сторони українства, хоч би й закордонного, загалом кажучи, не може бути мови. Перенесенне культурної української роботи зі Львова до Київа з становища скріплення моральних звязей всі приятелі „единодушія“ в Росії повинні були б як найщиріше привитати. Вшехпольські політики се відчули й виявили своїм криком і доносами. Але російські бюрократичні сфери зістали ся вірними політиці „единообразія“ і привитали сей перехід так, якби справді хотіли українство вигнати назад до Єгипта. Видко, не вмирають „ищущіе души отрочати“ українського **), не бере їх ні консти-

*) Сю гадку піднесла й звісна записка петербурської академії наук в справі знесення заборон з українського слова.

**) Памятаю, як сим викликом: „изомроша ищущіе души отрочати“ привитано в одній компанії старих „українофілів“ вість про смерть славного М. Юзефовича.

туція ні свобода. Розвій „русских народностей“ в тіснім моральнім звязку єдиноклітій, „в пользу русскаго народа“, як каже „Галичанин“, їх все вдовольняє. Вони хочуть єдиноклітності, а для неї смерті українства в інтересах народності великоруської.

Алеж звідки такі дикі пляни й замахы, звідки такі канібальські апетиты на українську народність з російської й польської сторони? Що викликало їх? Де причина?

Очевидно — тільки симптомы нашої національної слабости, наш довговіковий занепад, наші вічні усобиці, брак солідарности, що виробили для нас репутацію народности нездалої до житя, до самостійного розвою, народности пасивної й слабкої, здатної на те, щоб служити матеріалом для інших більш агресивних, більш сконцентрованих, більш солідарних народностей.

Попередні покоління своєю смирною, податливою тактикою підтримували сю репутацію. В Галичині Русини незмінно маніфестували свою вірність і коректність, свою бездонну лояльність, безмежну скромність у вимогах і вирозумілість на чужі претенсії й вимоги, поки аж останніми часами не зневірили ся вкінєць в сій тактиці. В Росії покоління українофілів протягом дєсятолїть дбали про те, щоб надати українській справі можливо непримітні розміри, вигладити все, що могло неприємно вражати репрезентантів офіційної Росії й проповідників єдинства русскаго народа. „Удавали, що їх нема“, як я позволив собі висловити ся в одній з попередніх статей, і тим тільки дражнили апетиты політиків єдинства і обрусєнія.

Тактика була хибна й накликала тільки зграї вороння на українство.

Наші думи залюбки малюють образ знеможеного, обезсилєного козака, що збираєть ся вмирати на могилі серед широкого степу. З холодною покорою прощаєть він з житєм і з резігнацією дивить ся, як вьють ся коло нього ворони й крячуть, чекаючи хвилі, щоб кинути ся на його знеможене тіло. Його пасивність, резігнація осьмілює їх і роздражнює апетиты вороння. Вони не можуть дочекати хвилі, коли він закриє очі, й можна приступити буде до паювання його ще живого тіла.

Таке воронне скликало на голову українства наша вікова пасивність, і крячуть тепер ворони на околу нас, і дражнять ся гнівають ся, що ми все ще не вмираємо, все що хочемо жити

Чим можемо відогнати сю воронячу хмару? Очевидно, тільки познаками життя, житевої сили, активності. Тільки прояви інтензивної національної енергії змусять всіх охочих до поділу української спадщини проковтнути слинку, що набігла їм до рота, і приглушити свої апетити до иньшої оказії.

Струсім з себе традиційну пасивність й резігнацію. Ясно й сміло голосім сьвіту наші домагання й потреби і з подвоєною активністю візмім ся до їх реалізації на культурнім і політичнім полі. Тільки діло наше переконає теперішніх ворогів і антагоністів українства, що ми були праві в наших домаганнях, і змусить їх вдоволити ся тим, що ми можемо дати.

Одність держави, а не централізм! Моральні звязки „єдинодушія“, а не національна нівеляція! Союз свобідного розвою, а не визиск одніх на користь других!

Сього досить! Се признають з обох фронтів—і польського і російського, коли переконають ся, що більшого Україна не дасть.

Вставай, козаче, з могили! „Наші шаблі полomanі, мушкети без курків, але-ж серце козацькеє не боїть ся Турків“. Духовної зброї не забракне, як би тільки того козацького серця. Покажи себе, козацьке серце!

9 (22) II.

З МАНЮЕЛЯ.

Мов кайданник в тісній клітці
Соловейко нудьгував,
Спогадавши, як на вітці
Веселесенько співав.

І про долю і про волю
І про любовці, про все...
А тепер замовк він з болю,
Муки довго не знесе.

Вже й весна, йому не снить ся,
А журбі нема кінця,—
Заспівав би, так темниця,
Гірше смерти для співця.

Переклав *Павло Граб.*

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Українські партійні з'їзди: радикальний; національно-демократичний. — Виборчі приготування: польська „Rada Narodowa“; інші польські партії. Передвиборча аїтація українських партій — Справа одноцільного українського парламентарного клубу.

Наші політичні партії в Галичині не виявляють такого правильного партійного життя, яке бачимо в добре зорганізованих політичних партій, приміром у Західній Європі. Причина цього, — по часті в особливих умовах життя українського народу в Галичині, де легше на основі відчутих народною масою політично-соціяльних домагань викликати грандіозний масовий рух, як покликати до правильного життя партійний організм; по часті-ж те, що наші партії тільки-що починають укладати ся так, щоб відповідати потребам певних соціяльних верств людности, а тільки тоді, коли сей уклад завершить ся, коли кожна партія буде тісно звязана з певною соціяльною клясою, тільки тоді буде можливе правильне партійне життя.

Найліпшою ілюстрацією сили якогось політичного напрямку, що вмів оперти ся на відчуті народньою масою потреби, в масах і разом з тим слабости його як політичної партії, — послужити може українська радикальна партія в Галичині. Ті соціяльно-політичні кличі, які радикальна партія понесла в народню масу в початках свого істнованя, прийняли ся там, — і тому ми можемо говорити про силу радикального руху між нашим селянством, можемо зазначити, що видаваний радикальною партією „Громадський Голос“ минулого року значно розширився. Але організаційна діяльність партії дуже слаба, куди слабша як була в половині 1890-их років. Від коли від партії відпали інтелігентні сили з одного боку на користь національної демократії, відколи вона перестала бути одинокою представницею українського поступового руху взагалі, від тоді її організаційна сила починає слабнути.

Почавши з 1898 р., я брав участь — спершу активну, як член партії, а опісля пасивну—в усіх радикальних з'їздах (з ви-

імком двох), і на сій підставі можу ствердити, що на скільки організаційна сила партії представляється на з'їздах, на стільки вона представляється що-раз слабше. Останній з'їзд, про який власне хочу говорити, з'їзд з 22 і 23 грудня 1906 р., також не творить виїмку в сїм правилі.

Найбільш пекучою справою дня була в Галичині протягом цілого 1906 року виборча реформа, а коли вже стало ясно, що вона буде переведена в жите, тоді перед кожною політичною партією висунулось на перший плян питання виборчої агітації, Се питання, — поминувши формальности, неминучі на кождім партійнім з'їзді, заняло майже в цілости останній радикальний з'їзд. В сій справі прийняв він такі резолюції:

„I.) При виборах беремо акцію самостійно в виборчій боротьбі, але не виключаємо можливости злуки з демократичними партіями.

II.) Нова виборча постанова до віденського парламента доказує до решти, що нашому народови нема що довго попастися в Відни; тому то з'їзд заявляє:

1) Партія буде підпирати лише таких кандидатів на послів, котрі дають запоруку, що з усіх сил будуть помагати нашому народови до виборення повної економічної таї політичної незалежности австрійської України від Відня, як і від галицької Польщі. З'їзд уважає за найперший обовязок послів галицьких і буковинських, як і всеї нашої суспільности, довести, — протягом наступаючої 6-літної парламентарної сесії, — і то за всяку ціну, до того, аби всі ґрунти панські, державні й церковні в галицькій, буковинській (а по змозі й угорській) Україні попали ся в руки наших селян.

2) З'їзд бачить будучину нашого народу виключно в єдності его з українським народом у Росії та в наконечній ціли тої єдности, українській республіці.

В теперішну пору з'їзд уважає за найважнійшу національну задачу помогти українському народови в Росії до здобуття землі і волі. Змагаючи безпосередно до сеї ціли, — як і взагалі до згаданої єдности, — з'їзд заявляє, що наша селянська радикальна партія має бути від тепер одноцільна на всему просторі України з кольоніями, і то ще в делеко більшій мірі ніж ворожі нашому народови партії польські, російські й інші на нашій Україні. З'їзд поручає зарядови ввійти зараз у безпосредні зносини

з нашими селянами на Буковині, на Угорщині і в російській Україні“. *)

Я не буду на с'їм місці спиняти ся на рішенню партії, що до виборчої тактики за для найблизших виборів до австрійського парламенту; се буде зроблено низше. Але за те зверну увагу на принципіальний бік II-ої резолюції, яка має не хвилевий, а загальний характер.

Про „економічну й політичну незалежність австрійської України від Відня й від галицької Польщі“ не будемо говорити. Сумніваємо ся, чи сій справі можуть що помогти українські послы з Галичини, хоч-би їх всіх 28 вийшло по думці радикальної партії, коли зважимо, що против них у сій справі стане солідарно 78 польських послів з Галичини, а цілому парламентови не захочеть ся рушати таких питань, бодай у ближщій будучности певне ні.

Те саме про ту українську будучність, про яку говорить резолюція. Чим партія може помогти українському народови в Росії здобути „землю і волю“, справді годі відгадати, — так само годі, як і то, як партія, що не вспіла зорганізувати ся як слід у Галичині, думає переводити свою організацію „на всім просторі України з кольоніями“... І то без програми, яка відповідала би потребам даної соціальної верстви українського народу „на всім просторі України з кольоніями“, без істновання аналогічних партійних організацій на тому просторі, без того всего, що конче потрібне, щоб така еунціяція являла ся не пустою фразою, а висловом потреб, назрілих серед суспільности.

Та вже ніяк неможна зрозуміти, як міг з'їзд наложити на українських послів з Галичини й Буковини обовязок, щоб вони протягом найблизшої парламентарної сесії довели за всяку ціну до того, аби вся панська, державна й церковна земля в галицькій і буковинській (а по змозі й угорській) Україні перейшла в руки наших селян. Така земельна реформа в австрійській державі не тільки не являє ся пекучим (як пр. у Росії), але взагалі яким питанням дня, у свідомости народної маси не грає вона такої ролі, як у Росії. Значить, щоб про неї подумав австрійський парламент, про се не може бути й мови. Могли би там заговорити про неї хіба українські послы з Галичини, але тільки заговорити,

*) Див. „Громадський Голос“, ч. 1 січня 1 1907.

не більше. Бо заставити парламент серйозно подумати про се, — не сила їх. А вже накладати на них обов'язок, протягом 6 літ перевести за всяку ціну таку реформу, — се, коли хочете, або нерозумінне, що таке парламент, що таке сила поодиноких польських груп у нїм, не розумінне або—демагогія. Агітуйте за такою земельною реформою, зробіть її у свідомости народніх мас такою пекучою потребою, щоб вони зірвали ся до боротьби за здійсненне її, — але вкладати такий обов'язок на посла... Ні, се тільки або нерозуміне сучасної державної машини або демагогія,—чи одно чи друге свідощтво того ідейного хаосу, який панує в теорії і практиці радикальної партії і з якого треба б їй як найшвидше вийти, коли вона має відіграти якусь певнішу роль в політичній житю Глицини.

На з'їзді прийнято також резолюцію, щоб партія підпирала галицьке народнє учительство в боротьбі за поліпшення тих правних і матеріяльних умов, які важким ярмом налягають на учительський стан у Галичині; з другого боку резолюція жадає від учительства, „щоб воно держало з народом та підпирало його інтереси“. Сьому становищу не можна нічого закинути, — тільки, коли партія думає оперти ся по селах на народніх учителях, як се виходило з деяких промов на з'їзді, — то се самообман. Учительство, залежне від державної власти, не зможе брати масової участі в діяльності такої політичної партії, яка радикальна.

Загалом побажати б радикальній партії більше ясности в її теорії і практиці, бо тільки таким способом вона зможе скласти ся в міцну політичну партію. Ся неясність також відбиваєть ся на „Громадськїм Голосі“; читаєш його і справді часом не знаєш, яка се саме газета. А шкода. „Громадський Голос“, зачуваємо, ширить ся що раз більше. Отже коли з сього має бути яка суспільна користь, то треба, аби ясні кличі нїс у народню масу.

Найліпшу організацію з українських партій у Галичині має безперечно партія національно-демократична. Одначе з ідейного боку вона — се скоріше штучне зліплене ріжних напрямів, як одноцільна партія, оперта на данім світогляді, висловленім у програмі. Тут клерикальна група бореть ся з радикальною, яка хотїла б надати партії чисто свїтський, вільчий од усяких релїгійних впливів характер, а в соціально-політичних питаннях

зближуєть ся навіть до соціалістичних опортуністів; по середині стоять умірковані елементи, які уступаючи „і нашим і вашим“, хотіли б вдержати партію вкупі й на педесталі „всенародньої“ партії. При тім теоретичної соціально-політичної літератури партія не має ніякої і навіть не пробує сотворити її.

Останній партійний з'їзд, що відбув ся 25 і 26 (н. ст.) грудня 1906 р., займав ся також головно справою недалеких виборів до парламенту. Тут згадаємо найперше загальний реферат д-ра Костя Левицького п. н. „Наша політична діяльність у минулім році і з окрема наша акція в справі виборної реформи“. В резолюціях¹⁾, які поставив референт, зазначено, що „український нарід у Галичині сильно zagrożений у своїм правно-політичним становищі через те, що краєву управу віддано виключно в руки польських верховодів, а остання надія на поліпшене політичного становища Українців у Галичині дорогою справедливої виборчої реформи не здійснила ся“; що більше, „нечуване покривджене українського народу що-до його парламентарного заступництва збільшено розширенєм краєвої автономії, через що вложено в руки польських верховодів нову збрую на знищене українського народу в Галичині“. Супротив того „наша тактика на зверх не може бути инша, як лише строго опозиційна, та мусить змагати до того, щоб Українцям у Галичині здобути належне їм правно-політичне становище на основі національної автономії на території української часті краю, а також добути нашому народови потрібну землю й инші способи продукції, забезчити йому здобутки його праці та охоронити його перед економічним визиском“.

Про виборчу тактику реферував др. Володимир Охримович. З'їзд постановив, що виборчу акцію партія вести-ме самостійно під доглядом „Народнього комітету“ (себ-то головної партійної управи). В відповідній резолюції зазначено, що партія „буде класти й підпірати тільки тих кандидатів, що належать до нашої партії та зобов'язуть ся вступити до одноцільного незалежного українського парламентарного клубу“. Одначе партія може підпірати й не-партійних кандидатів, коли вони згодять ся вступити до згаданого українського клубу, а навіть і таких кан-

¹⁾ Резолюції, ухвалені на з'їзді, цитую по „Ділу“, ч. 268 з 27 грудня 1906 р.

дидатів, які хоч не дадуть такої згоди, але їх політична програма не буде різнити ся з політичною програмою партії. В справозданю „Діла“ се становище з'їзду схарактеризовано ось-як: „з'їзд висловив домагане, аби при надходячих виборах до державної ради всі верстви і стани української суспільности в Галичині: селянство, духовенство й інтелігенція поступали згідно й солідарно й аби при ставленю кандидатур та веденю виборчої акції наступило порозумінє між нашою партією й іншими українськими партіями, а також з опозиційними жидівськими й польськими партіями на основі компромісів“. Очевидно, право затверджувати компроміси своєї партії з іншими партіями в окремих виборчих округах лишає за собою „Народній Комітет“.

Реферати: о. Ол. Стефановича про виборчі кандидатури й д. Л. Цегельського про виборчий фонд, скільки знаємо про них з офіціальних партійних жерел, не представляють ширшого інтересу.

Більшу увагу треба звернути на реферат і дискусії про аграрну програму партії. Партійна програма з 1899 р. домагаєть ся між иншим „викупу землі, передовсім великої власности, на загальну власність народу і достарчуваня тої землі нашим безземельним і малоземельним селянам-хліборобам під вигідними для них умовами“. Сю програму, ухвалену скоріще задля конкуренції з анальогічною програмою радикальної партії, ніхто зрештою не висував так остро на перед, як пр. національно-політичні домаганя, — бо й взагалі така земельна реформа, хоч з о б е к т и в н о становища являєть ся пекучим питанєм для українського селянства в Галичині, то с у б е к т и в н о беручи, не стала ще такою назрілою потребою, як пр. у Росії. На сїм з'їзді, як ми вже бачили, побіч домаганя національно-територіяльної автономії, зазначено також, що партія повинна змагати ся, „щоб нашому народови приспорити потрібну землю“. Але дати замість сих загальних фраз якусь конкретну аграрну програму партія не змогла, бо зараз виявило ся, що ріжні її групи ріжно розуміють ту програму.

На з'їзді аграрному питаню був присвячений реферат д. Л. Цегельського, який подав нарис аграрної програми, анальогічний до програми російських ка-детів. Але против нього виступила „уміркована середина“ й устами посла Олесницького заявила, що така програма — се утопія. Замість сеї „утопії“ „уміркова-

на середина" радить парцеляцію великої земельної власности, комасацію селянської землі (хуторне хазяйство), організацію продукції селянських виробів, дешевий кредит і т. п. способи, які, правда, можуть здержати від руїни тих селян, що тепер економічно ще сильні, але нічого не допоможуть малоземельним і безземельним. Справа так і лишилася непорішеною, а про його ex terno ухвалено резолюцію, що „з'їзд признає потребу вироблення детальної аграрної програми на основі загальних постанов партійної програми з 1899 р. і поручає Народньому Комітетови“ щоби в тій цілі скликав як найшвидше аграрну анкету, — а посольських кандидатів і партійних послів завзиваєть ся, щоби вони в своїй публичній діяльності змагали до здійснення нашої аграрної програми“.

Здійснювати програму, над якою тільки-що має радити анкета... Партія, яка хоче бути представницею селянства, повинна б серйознійше брати ся до такої справи, як аграрна програма.

Як бачимо хоч-би з отсих двох партійних з'їздів, на першому пляні діяльності галицьких політичних партій стоять приготування до виборів до парламенту, які вже офіційно назначено в цілій Австрії (з виїмком Галичини і Далматії) на 14 мая, а в Галичині, — відповідно до окремої ухвали, прийнятої на внесене „Польського кола“, — на 14 (частина сільських виборчих округів), 17 (решта сільських виборчих округів і частина городських виборчих округів) і 23 (решта міських виборчих округів) мая, себ то на три окремі дні, щоби галицькій адміністрації було лекше помагати польсько-шляхетським кандидатам. Се будуть перші вибори на основі нового виборчого закона, який заводить загальне, безпосередне, рівне і тайне голосоване, і тому для всіх політичних чинників: і для правительства і для реакційних і для поступових партій являють ся вони до певної міри загадкою. Через те скрізь замітно живійші, просто горячкові приготування до виборів, які почали ся куди швидше від офіційного визначеня терміну виборів.

Аби зрозуміти картину виборчого руху в Галичині, треба собі пригадати основні постанови виборчого закона для Галичини.

І так маємо тут 34 міські виборчі округи, назначені законом для Поляків, округи, в яких українська людність скрізь творить меншість. Тут національно-політична виборча бо-

ротьба майже виключена, хиба де виїмково прийшло-б ся Українцям вступити до виборчого бльоку з Жидами, або ще більш виїмково до такого-ж бльоку з якою крайне опозиційною польською партією. По правилу-ж тут іти-ме виборча боротьба між польськими кандидатами на чисто політично-соціяльнім полі. Українці можуть тут виставити кандидата хиба для порахованя своїх сил і для зазначеня свого національного становища.

Далі маємо 17 сільських виборчих округів у західній Галичині, де також виключена національно-політична боротьба і де бороти-муть ся тільки кандидати польських політичних партій на основі своїх програм.

В кінці маємо 19 сільських виборчих округів у східній Галичині. В 9 з них обидва мандати признає закон для Українців; в других 10 один мандат призначено для Українців, а один (той, для якого треба дістати над 25% голосів) для Поляків. Тут на цілій лінії виборча боротьба мати-ме також національно-політичний характер. Тут Поляки готувлять ся виставити кандидатів не тільки в тих 10 округах, де для них закон признає по одному мандатови, але загалом скрізь, де тільки вдасть ся видерти в Українців мандат і таким чином скріпити „polski narodowy stan posiadania“. З другого боку Українці, супротив такого агресивного становища Поляків, мусять напружити всі свої сили, аби вдержати в своїх руках те, що їм дає закон.

Доси тим органом, який здобував у Галичині мандати для шляхетського „Польського Кола“, був „Краєвий центральний виборчий комітет“, звісний народнім масам під назвою „Комітету для виборчих розбоїв“. Маючи на свої услуги всю державну машину в Галичині, він переводив вибори так, що на 78 послів із Галичини більше 60 належало до „Польського Кола“. В польських округах той комітет підпирив тільки таких кандидатів, які обовязували ся вступити до „Польського Кола“, при чім, маючи до вибору між консервативно-клерикальною і т. зв. „демократичною“ кандидатурою, підпирив першу. А в українських округах підпирив він або польсько-шляхетські кандидатури або кандидатури т. зв. „porządnych Rusinów“, себ то людей українського роду, найчастійше безідейних карієристів, які обовязували ся не виступати в парламенті против „Польського Кола“ і против польсько-шляхетської управи в Галичині, щоб „Польському Колу“ було на кого покликати ся, що ось, мовляв, правдиві заступники

українського народу, які хотять жити з нами в згоді, — а ті інші, опозиційні послі, се гурток невдоволених „гайдамаків“...

З заведенем загального, безпосередного, рівного і таємного голосованя становище „Комітету для виборчих розбоїв“ стало труднійше. І ось він, щоб надати собі більше значіне, реорганізуєть ся, приймаючи в свій склад національних демократів, різні групи городських демократів, різні групи селянсько - клерикальних елементів, які повстали між польським селянством західної Галичини. Для більшого авторітету міняє він свою назву і пише на своїй вивісці „Rada Narodowa“. І ось маєте нову організацію польсько - шляхетсько - шовіністично - клерикального характеру, яка вважає своїм обовязком оборону польських „національних“ інтересів на виборах. А ті „національні“ інтереси полягати муть на тім, щоб у польських округах підпирати кандидата одної з груп, які входять в склад „Rad - и“, а в українських округах видерти в Українців як мога більше мандатів. Можна наперед сказати, що найбільшу увагу зверне „Rada Narodowa“ на вибори в сільських округах Східної Галичини, то виставляючи польсько - шляхетских кандидатів, то висуваючи против кандидатур українських поступових партій кандидатури „porządnych Rusinów“.

Що се буде так, можна бачити хоч - би з статі східно - галицького поміщика Тадія Ценьского, відомого з фанатичного україножерства, дотеперішнього заступника українського селянства в Галицькім соймі і в австрійськім парламенті. Сей добродій заявив від імени „Rad - и Narodow - ої“ в органі східно - галицьких поміщиків „Gazeta Narodowa“ ось - що: „Залюднюючи часть краю з мішаною людністю, не можемо зректи ся права й обовязку заступати також і українську людність“. Зіпхнути український нарід законодавчим шляхом на становище безсильної політичної меншости на його власній землі, і ще проголошувати похід проти нього з метою видерти у нього скільки вдасть ся з тих мандатів, які йому призначає закон, — се вже верх політичного цинізму.

Не диво, що у відповідь на таку заяву голови „Rad - и Narodow - ої“ появил ся в „Ділі“ (ч. 4) голос з краю такого змісту: „Для нас нема иншої ради, як усунути на цілій боевій лінії умірковані кандидатури, а висунути по всіх округах крайні, або хоч - би найкрайніші кандидатури, які пірвуть за собою нарід і задумане розбишацтво відіпруть таким самим оружем. Иньшої

ради нема. По паролі голови „Rad - и Narodow - ої“ можемо сподівати ся, що в Галичині не змінить ся нічого: всякі реклямації наші будуть даремні, рекурси наші — марні, протести наші — голосами в пустини. Для того сотворім собі апеляцію самі: в елементарній силі до краю доведеного народу“.

По за „Rad - ою Narodow - ою“ остали ся тільки: група краківських демократів, що гуртуєть ся коло дневника „Nowa Reforma“, польські людовці і польська соціально - демократична партія.

Краківські демократи мають тільки льокальне значіне: в Кракові і ще в кількох містах Західної Галичини.

Головна сила людовців, се сільські округи Західної Галичини, і тут їм прийдесть ся побороти ся зі шляхетськими або селянсько - клерикальними кандидатами „Rad - и Narodow - ої“. Можливо, що і в Східній Галичині людовці попробують побороти ся з „Rad - ою Narodow - ою в де-яких з тих 10 сільських округів, де один мандат призначений для Поляків. Одначе певних звісток про се поки - що нема.

В кінці польська соціальна демократія виступати - ме в деяких сільських округах Західної Галичини і у всіх городських округах.

Слідячи за боротьбою за виборчу реформу, ми часто вказували на опортуністичне становище австрійської соціальної демократії в сій справі. Сей опортунізм доходив до того, що вона, вмиваючи по Пилатівськи руки, годила ся на всі домаганя „Польського Кола“, що до Галичини, щоб лише не припізнювати справи. А коли українські політичні партії виступали против такої виборчої реформи, яка в Східній Галичині, на українській землі, дає 30 мандатів Полякам і тільки 28 Українцям, то соціальна демократія лаяла їх за шовінізм, який, мовляв, закриває перед їх очима ту користь, яку мати ме з виборчої реформи весь робучий нарід, отже й український. Лаяла інші українські партії за шовінізм також українська соціальна демократія...

Аж ось виборчу реформу ухвалено, ухвалено — на домаганя шовіністів привілейованих національностей—з покривдженем поневолених національностей, з покривдженем Українців на користь Поляків, з покривдженем Чехів на користь Німців. Ми можемо зазначити як об'єктивний факт, що в розділі виборчих округів між поодинокими національностями грали роль шовіністичні

мотиви превілейованих національностей. Против сих шовіністичних мотивів соціальна демократія не виступала, бодай не так, як могла - б і як була - б виступила против клясових мотивів. А одначе, коли сі шовіністичні мотиви знайшли свій вислов у розділеню мандатів між поодинокими національностями, ми бачимо, що приміром німецька або польська частина інтернаціональної соціальної демократії стає на становищі тих німецьких та польських шовіністів, які домагалися як найбільше мандатів для своєї національності з покривдженем Чехів — Українців, і заявляє: в округах, призначених для Німців, для Поляків, має кандидувати тільки німецький, польський соціально-демократичний кандидат.

З сього приводу виникла остра суперечка між німецькою й чеською соціальною демократією. Чехи хотіли - б поставити кандидатом чеського соціального демократа в однім виборчім окрузі в Відні, де живе кілька сот тисяч Чехів. Одначе проти сього виступає німецька соціальна демократія і виставляє в тім окрузі (в Favoriten) кандидатуру д-ра Віктора Адлера.

Така сама суперечка виникла б у Галичині, коли - б українська соціальна демократія не була тут фіктивною величиною. Так пр. „Діло“ сповіщало, що польська соціальна демократія порішила виставляти в городських округах тільки польські соціально-демократичні кандидатури. Через те стала б неможливою у Львові кандидатура українського соціального демократа д. Миколи Ганкевича, чоловіка заслуженого для соціально-демократичного руху у Львові й популярного серед робітничьких кругів. На сю звістку „Діла“ соціально-демократична „Воля“ не може нічого більше сказати, як тільки, що справа кандидатур іще не рішена та що „тут рішатиме репрезентація соціальної демократії Австрії“. Вже ся мовчанка „Волі“ про суть справи свідчить, що справа буде рішена так, як сповіщало „Діло“.

І так та виборча реформа, від якої соціальна демократія сподівалася зменшення національної боротьби в цілій державі, висуває національну боротьбу на перший план в рядах самої-ж соціальної демократії.

З окрема, що до польсько-українських відносин у Галичині, нам важно зазначити такий факт. В боротьбі за виборчу реформу і польська й українська соціальна демократія старалися ослабити відпорну силу інших українських партій против польсько-шовіністич-

них заходів „Польського Кола“. Тепер же польська соціяльна демократія стає на законній основі, сотвореній тими польсько-шовіністичними заходами. І тепер справді не знати, чому вірити: чи польська соціяльна демократія ослаблювала українську відпорну силу против польсько-шовіністичних заходів в справі виборчої реформи з мотивів інтернаціональних, чи з польсько-шовіністичних? І чи українська соціяльна демократія, солідаризуючи ся в сій справі з польською, зробила акт інтернаціональної солідарности, чи дозволила ошукати себе польським шовіністам у соціялістичній масці? Коли польська соціяльна демократія, виставляючи кандидатури в міських округах, стане на ту законну основу, яку сотворено заходами „Польського Кола“, то тим самим дасть ясну й недвозначну відповідь на висше поставлені питання.

Ще від виборів до парламенту в 1897 р. серед української суспільности в Галичині покутує ідея т. зв. „консолідації.“ Так називала ся спільна виборча акція народовської й москвофільської партії в 1897 р., акція, ведена спільним краєвим виборчим комітетом. Дальші події показали, що консолідація була моральним ударом для українства й моральною помочю для москвофільства, що вона додала нових сил завмираючому москвофільському організмови. Чим далі, тим ліпше се вияснявало ся і коли тепер з москвофільського боку стали знов зазивати до „загально-руської“ виборчої акції, до нової „консолідації“, наслідниця народовської партії, партія національно-демократична відповіла на сей зазив негативно. Як ми вже бачили з постанов національно-демократичного з'їзду національно-демократична партія рішила вести виборчу акцію самостійно, під управою свого партійного „Народнього Комітету“, допускаючи виборчі бльоки тільки в окремих випадках,

Самостійне веденє виборчої акції рішив також з'їзд радикальної партії. Одначе ся партія виставлятиме кандидатів не богато, й можливо, що вона скрізь вступить у бльоки з національно-демократичною партією.

Українська соціяльна демократія мабуть не зможе виставити своїх кандидатів (мовимо тут тільки про дд. Вітика й Ганкевича) в міських округах і старати-меть ся провести їх в сільських округах. З сього приводу може вийти конфлікт: національні демократи заявляють, що соціяльно-демократичним кандидатам місце в містах, бо по селах вони нічого не робили. Се в вели-

кій мірі й правда, бо крім постійної праці д. Остапчука в Збаражчині соціальні демократи справді по селах не працювали і йдуть, так сказати, „на готове.“ Але з огляду на різні клерикальні кандидатури, які виставляють ся під фірмою національно-демократичної партії і які обіцяють бороти ся за конфесійну школу, против реформи подружного закона і т. д., — кандидатура українських соціальних демократів в таких округах бажані всякому, хто не щоб Австрію, вже й так клерикалну ще більше залив клерикалізм.

Ми що-йно згадали про клерикальні кандидатури. Змагання до зорганізованя української клерикальної партії не нові. Поминувши давнійші проби, взяв ся був до сього перед виборами 1897 р. пок. уніятський митрополіт-кардинал Сильвестер Сембратович. З сею метою було заведено українську клерикалну газету „Руслан,“ яка за підмогою правительства виходить і доси. Але тоді справа не повела ся й єдиним її реальним наслідком остав ся тільки „Руслан.“ А кандидатури людей, що гуртували ся кругом нього, кандидатуру д. Ол. Барвінського й иньших, проведено такими самими способами, як кандидатури польсько-шляхетські.

З того часу справа хоч і поступає наперед, але поволи. В 1904 р. починає виходити двотижневник „Нива,“ яка офіційально говорить, що боронить тільки станових інтересів уніятського духовенства, в дійсности-ж пропагує ідею заложеня клерикальної партії. В 1906 р. починає виходити з тим самим напрямком популярний тижневник „Основа.“ А українські студенти теології львівського університету готують ся до громадянської діяльности видаванем журналу „Католицький Схід.“ Засноване клерикальної партії підпирають горяче також всі три уніятські єпископи.

Як ми вже згадували, в національно-демократичній партії є доволі сильна клерикальна група. І ось вона під фірмою партії починає виступати на виборах. Пр. у Підгаєцькім повіті виставляеть ся кандидат-св'ященник, який на перший плян своєї парламентарної діяльности кладе боротьбу против реформи подружного закона, за конфесійну школу. А коли проти нього виставляють иньшого кандидата з тої самої партії, д. Будзиновського, той самий кандидат-св'ященник і його прихильники домагають ся, щоб зобовязати д. Будзиновського словом чести, що він у парламенті не виступати-ме „против Бога і віри.“

Все те віщує, що засноване клерикальної партії з укра-

інським національним характером у Галичині що-раз ближше.

Яку роль відгравати-ме в виборчій боротьбі група д. Ол. Барвінського й „Руслана“, що називає себе консервативними реалістами і кокетує з проявами клерикалізму, — ще не знати. Чи схоче вона й тепер віддати ся під опіку „Rad-и Narodow-oi“, як у 1897 р. віддала ся під опіку „Комітету для виборчих розбоїв“, — сумніваємо ся.

Москвофільська партія, коли їй не вдало ся ошукати національних демократів на „консолідації“, виступила з цілою силою против „Українців“ без різниці партій, не цураючи ся в сім антиукраїнським поході етики російських „истинно-русскихъ.“ Для „Rad-и Narodow-oi“ вона не являєть ся небезпечною, навпаки, може придати ся для повалення українського поступового кандидата. Ми певні, що против найкрайніших українських кандидатів „Rada Narodowa“ певне підпре потайки москвофіла. Москвофіли на урядових посадах достарчать також якесь число „porządnych Rusinów.“

В ухвалах національно-демократичного з'їзду є згадки про „одноцільний незалежний український парламентарний клуб.“ Серед гамору виборчих приготовань наші партії про се питанє неначе забули. А тимчасом воно дуже важне й його треба б заздалегідь обговорити. Такий клуб мали вже в останнім парламентарнім періоді (1900—1907) і користь із нього була така, що його опозиційний тон понизив ся, а всі його помилки одна партія старала ся звалити на його членів з другої партії. Якже-ж поступати на далі, щоб і мати якусь загально національну репрезентацію, як противвагу до „Польського Кола“, і запобігти таким збочінням, які мусів робити „Руський Клуб“ задля програмових різниць між поглядами окремих його членів?

Я не практичний політик, тай загалом не прихильник парламентарної акції в політиці, — і не потребує рішати сього питання. Але як обсерватор суспільного життя вказую на ті вимоги, які воно кладе під теперішню хвилю і звертаю увагу, що тим вимогам треба так чи инакше відповісти.

Отже зверну увагу, що коли виборчу акцію кожда партія веде самостійно, на основі своєї програми, то одноцільний український парламентарний клуб можливий був би тільки тоді, колиб лише одній якійсь партії вдало ся провести своїх кандидатів. Коли-ж у парламент попадуть послі від різних українських

партій, то одноцільний український клуб стає політичним абсурдом. Можлива хіба якась міжпартійна організація українських партійних клубів, організація виключно для національних справ, спільних усім партіям, тай то такій організації вдержати ся на своїй висоті дуже трудно, бо в практичній політиці „національне“ так переплітаєть ся з „політичним“ і „соціальним“, що кожда справа може дати привід до конфлікту.

В кождім разі українські партійні органи повинні сю справу обміркувати ще до виборів, кандидати повинні поскладати відповідні заяви перед виборцями, щоб опісля, по виборах не було ніяких непорозумінь, ніяких закидів — в роді закиду, робленого бувшому послови (в 1897—1900 рр.) д-ру Романови Ярославичеви, що він допустив ся „зради“, вступаючи до соціально-демократичного клубу. Коли ся справа вияснить ся до виборів, коли кождий кандидат скаже, куди піде, а виборці, вибираючи його, зсолідаризують ся з його становищем, тоді й відпадуть усі згадані непорозуміння й закиди.

Від редакції — пояснення що до слова „Жид“.

Слово „Жид“ неприємно вражає тепер Українців в Росії, бо в російськїм письменстві стало прикметою чорносотенної літератури, і в українській пресі пробовано завести слово „Єврей“, на російський взір. Одначе слово „Жид“ уживало ся у нас завсіди, без усякого образливого значіння, в старих памятках, в народній творчости і в новім письменстві, так само як у Поляків, Чехів і самі Жиди так себе називали й називають досі і всюди, куди не дійшла та нова російська термінологія. Вже в 1860-х рр. Костомаров давав виясненне в сій справі на сторінках „Основи“, і ми тепер не бачимо пильної потреби відступати від сього старого і зовсім не зневажливого в собі терміна. Инакше прийдець ся за кільканадцять літ боронити і Шевченка, і Костомарова, і новіших українських белетристів, і весь український нарід від підозрінь в юдофобстві!

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З російського життя.

Д. Столипін — премер-міністр par excellence. — Заходи конституційного кабінету і громадянство. — Гурко-Лідвалівська панاما. — „Каммора народной расправы“ на суді. — Вибори.

Гурко-лідвалівська панاما, терористичні акти, очевидна безрезультатність репресій і всіх хитрощів, на які пустився конституційний кабінет, щоб позбавити опозиційні елементи виборчого права, — все се дуже похитнуло й без той непевне становище кабінету перед самим кінцем минулого року. „Вы успокаивали насъ, а не Россію“ — такий докір, як переказували столичні газети, довелося почути премер-міністрови Докір сей вмить облетів всю Росію і всі ждали, що з початком нового року біля стерна державного корабля стане нове міністерство. Що правда, російське громадянство, випивши не один ківш лиха, вспіло за останні два роки геть вигоїти себе від своєї давньої, застарілої хвороби — романтизму, на яку воно хорувало завжди, — і хоч припускало можливість зміни кабінету, та про те не звязувало з сим фактом жадних надій на щось краще. Про новий кабінет не з бюрократів, а з громадських діячів не могло бути й мови: сфери не пішли б на таку комбінацію, та й навряд чи знайшлися б чесні, а не фальшовані громадські діячі, що згодились в період „бездумья“ взяти в свої руки стерно понівеченого державного корабля без певних гарантій. Новий кабінет, очевидно, міг скласти себе тільки з бюрократів, яких так легко знайти в бюрократичних канцеляріях. До сього приготовані були всі: і значнійші з бюрократів, що вже збиралися змитати порох в архивах, щоб познаходити давно забуті проекти реформ, і преса, — опозиційна, щоб довести „въ тысячу первый разъ“, що „з Назарета нічого доброго не може бути“, а рептільна з Меншиковим на чолі, — щоб скласти кілька акафістів „премудрости новыхъ владыкъ“... Але... homo :ponit — Deus disponit, — і дня першого січня д. Столипін мабуть чи не вперше за весь час почував себе справжнім премер-міністром, міністром par excellence. Рескрипт, даний д. Столилінови на пер-

ший день нового року, поклав край усяким розмовам про одставку кабінета, і дав певну гарантію його існування і по скликанню нової Думи, яка б вона не була. Такий рішенець не повинен був нікого ані здивувати ані вразити, бо стало ся те, що й повинно було стати ся з огляду на психологію сучасного моменту, який переживають зараз вищі сфери: власть, яка хоче, щоб її визнавали за міцну і непохитно-тверду, ео ipso мусіла зробити те, що вона зробила. Тому то заява, яку ми бачимо в рескрипті не повинна нікого вражати чи лякати, бо кожне мусить зрозуміти, що вона не що, як тільки результат настрою даного моменту. Але в іншому зовсім освітленню стане перед нашими очима зазначений нами факт, коли ми поглянемо на його з іншого боку, — з точки того становища, в якому може опинити ся кабінет д. Столипіна і нова Дума, що затого має зібрати ся. Перед урядом з такими величезними прерогативами Дума, як орган, через який народ здійснює свою власть, повертаєть ся на-нівець, не маючи можности здійснити одну з найголовніших функцій, що являєть її житєвим нервом, — функцію законодавства. Презумпцією сеї функції являєть ся критика і оцінка діяльности уряду з огляду згідности її з законом і з метою, що мав оці уряд, роблючи той чи інший вчинок. Тепер же такої критики не може бути, а коли б Дума зважила ся на неї, то її знову буде розпущено. Щоб не трапило ся такого лиха, сама „найзаконопослушнійша“ Дума очевидно повинна зрікти ся своїх прав і перевернути ся самохіть на орган „законосовѣщательний“, щоб уникнути конфлікту з міністерством.

Д. Столипін, відколи його настановлено за премера, як гр. Вітте, любить розмовляти з кореспондентами закордонних газет і іншими „знатними иностранцями“, рекомендуючи ся перед ними своїм конституційним „образом мыслей и поведеніем“. Здавало ся б, що сей „образ мыслей“, коли б він тільки був у д. Столипіна, повинен би сказати йому, що при такому становищу теперішньому кабінетови й одного дня не личить бути на чолі кермування державними справами, — що йому не ждучи Думи, яко мога швидче треба зрікти ся урядовання, як роблять справжні конституційні міністерства. А тим часом кабінет д. Столипіна не тільки сього не робить, а ще й пускаєть ся на всякі заходи, щоб вдержати в своїх руках стерно державного корабля, силкуючись сими заходами працювати на два фронти. З одного боку

міністр впевняє, що „терроръ — признакъ начинающагося успокоенія“, а перед громадянством, як своїм так і західно-європейським з осібна, не сьвіцькі репресії виправдує терором. Зрештою ж на обидва боки запевняє, що все вже, дякуючи „рѣшителнимъ мѣрамъ“, налагодилось і „обстоить благополучно“.

Але коли крилата фраза: — „вы успокаивали насъ, а не Россію“, — сьвідчить про те, що праця конституційного кабінету не придбала собі у вищих сферах повного довіря, а результати її викликали сумнів, то в другому лагері — громадянстві і російському і західно-європейському, що вже з давних-давен має в своїх руках певну об'єктивну мірку для оцінки як того арсеналу засобів і всіляких мудрувань та шитих білими нитками хитрощів давно й голосно вславленої російської бюрократії, так і для пізнання справжнього стану річей в державі і справжнього настрою в громадянстві, сі заходи бюрократії викликають тільки почуття обуріння. Для ілюстрації наведемо тільки два факти: інтерв'ю прем'єр-міністра, надруковане в „Times“ і фінансове ехposé д. Коковцева. Почувши себе з нового року міністром par excellence, д. Столипін знаходить собі рупор в образі коресподента „Times“ для західної Європи, властиво — для кредиторів, бо на „гниломъ Западѣ“ тільки й є людей, що банкири, а решта — то суцзя „наволочь“. Природжена соромливість і надзвичайна скромність д. Столипіна не дозволили йому утруджати „знатного иностранца“ довгими оповіданнями про величезні заслуги бюрократії „въ дѣлѣ насажденія началъ государственности и твердаго порядка въ Россіи“, тому то д. Столипін, облишивши се до слушного Часу, центральним пунктом своєї розмови зробив усунення обвинувачень і докорів йому за антиконституційний „образ дѣйствій“. Він впевняв коресподента „Times“, що ні центральний уряд, ні його агенти провінціяльні не мають і на думці ставити якісь перешкоди спокійній ході виборчої кампанії, і що всі гутірки про се не що як тільки ганебна „клевета“ газетярів. „Кабінет, — мовляв премер, — увесь час стоїть на ґрунті законів і пильно стежить, щоб їх достоменно додержувано“; на гадку міністра, — «се ясно кожній не упередженій людині!»

„Знатному иностранцу“ зробило ся ніяково, що він легкодухо дав одурити себе газетярям і посіяти в своїй душі підозріння проти чистого як кришталь сумління нашого премера. Щоб одпокутувати свій гріх, інтерв'юер згадав про стосунки уряду

до „союза русскаго народа“. Д. Столипін відповів на се, що йому аж сьмішно робить ся з приводу інсинуацій на адресу уряду, буцім то уряд підтримує „союз русскаго народа“. Коли ж Англієць завважив премерові, що були випадки, в яких агенти вищої адміністрації не криючись, а цілком отверто потурали домаганням „истинно-русскихъ людей“, то премер одповів, що хоч такі факти й траплялись, але се чинило ся не з злої волі, а „по невѣжеству“ сих агентів.

Чудово сказано! Мабуть що найлютіший ворог теперішнього конституційного кабінета не вигадав би дотепнішого слова, щоб навіки заплямити кабінет д. Столипіна, ніж зробив се сам премер. Представникам адміністрації, обвинуваченим премером „въ невѣжествѣ“, після сеї розмови д. Столипіна з Англіємцем застаєть ся одно,—апелювати найенергійним способом до справедливости: „які ж ми, вибачайте на сїм слові, „невѣжды“, коли „союз истинно-русскихъ людей“ поперед усіх сподобив ся легалізації? Чи може й сама легалізація „союза“ стала ся через чиесь „невѣжество“? „А хто ж то, і через що саме—мають певне право запитати в д. Столипіна ті „невѣжественные“, приймав нахабні заяви політичного змісту з ріжних приводів від „истинно-русскихъ людей“ і що-разу вважав для себе за обовязок по телеграфу ж таки ввічливенько і негаючись відповідати на сї нахабні заяви?“

Натуральна річ, що нам, як стороннім людям не видне око сперечати ся з д. Столипіном про осьвіченність агентів власти,—премер-міністри се діло виднійше,—і ми цілком приймаємо на віру, що всі ті, як сьвіцькі так і духовні агенти власти, що були і стоять в найближих і найтісніших стосунках з чорносотенцями, погромниками і душогубами, що святили їх прапори і корогви і благословили темну й дику чернь „на високіє патріотическіє подвиги“,—що всі вони чинили се „по невѣжеству“. Але все ж навіть і „конституційному“ премер-міністрови напевне стало ніяково, коли д. Каульбарс достоменісенько як щедринська Дунькатовстопята в „Исторіи одного города“ „отвѣчалъ невѣжествомъ“ д. Столипінови на всі його депеші, в яких він вимагав від Каульбарса покласти край подвигам чорносотенних „білогвардейців“ у Одесі...

Найдошкульнішою ахілесовою пятою сучасного як і попереднього конституційного кабінета являють ся, безперечно,

справи фінансові, дарма що в сих справах російська бюрократія за довгі часи безконтрольного хазяйнування державними скарбами набула нарочитої віртуозности що до замазування правди. Читачі, безперечно, памятають офіційну докладну записку міністра фінансів Коковцева подану премер-міністрови у місяці вересні, в якій він так яскраво змалював вельми тяжке і небезпечне становище фінансів; памятне всім ще й те вражінне, що справила ся славна „докладна записка“ на всіх, на фінансові сфери з осібна: перед урядом стоїть гостре питання про нову і до того велику позичку грошей. Але минуло кілька часу і кабінет почав рішучо і енергійно заперечувати всім чуткам і звіткам про позичку грошей, друкуючи „опроверженія“ і впевняючи всіх, що в новій позичці немає зовсім ніякої потреби, бо становище наших фінансів дуже добре і з кожним днем все ліпшає. В половині грудня славновісне „Петербургское Телеграфное Агентство“ orbi et urbi оголосило, що становище наших фінансів настільки добре, що міністр фінансів має навіть надію звести рахунки без діфіциту. Але хоч не тільки вся Росія, а й Европа переняті глибокою вірою у фінансовий геній д. Коковцева, про те мало хто поняв віри „Агенству“, бо депеша ся з'явила ся, здаєть ся, як-раз на заговіни, коли всі православні бувають в „добрім гуморі“, ну, а „під веселу руку“ чого не скажеш? Тимчасом минуло кілька часу і на сьвіт божий з'явилось фінансове експозе д. Коковцева в формі двох документів: 1) Обь итогахъ исполненія государственной росписи 1906 г. и 2) о предположеніяхъ на 1907 г. Д. Коковцев і справді таки показав в своїх „итогахъ“ чудеса фінансової магії: 1906 р. не тільки не дав дефіциту, а ще навпаки, — покривши дефіцит за минулий рік, дав 55 мил. лишку чи „свободной наличности“, що має покрити частину дефіциту в 1907 р. Здавало ся б, що таке блискуче становище державних фінансів повинно б було натхнути міністрове перо, щоб намалювати гарні перспективи на будущину і використать момент для „внесенія успокоєнія“, що так потрібне державі. Про те міністр фінансів чомусь сього не зробив. Що правда, по силі нових основних законів міністр не складав бюджету на 1907 р., а тільки подав свої „предположенія“. Новими основними законами встановлено як відомо такий порядок: як що до початку нового року бюджет не затвержено, то до затверження його для біжучих видатків відкриваєть ся на кожний місяць кре-

дит, розміри якого повинні бути не більш $\frac{1}{12}$ частини видаткового бюджету в минулому році. А як стаття 116 не вимагає, щоб кредит на кожний місяць було попереду затвержено, то кабінет склав дочасний бюджет зразу на три місяці, витлумачивши ст. 116 вельми „распространительно“ на свою користь. Не може бути ані найменшого сумніву, що ст. 116 уставляючи вище зазначений порядок встановлення дочасного бюджету і відкриття що місячного кредиту, має на оці тільки самі сталі („обыкновенные“) бюджетові видатки, не беручи на рахунок видатків ad hoc, або ж „чрезвычайных“, бо одного] года вони можуть бути, а на другий рік ні, — на те вони й „чрезвычайні“. Тимчасом міністерство фінансів, встановляючи $\frac{1}{12}$ частку що місячного кредиту, вираховувало її не з суми звичайних видатків, як слід би було, а склавши до купи як звичайні (2,033 мил.) так і надзвичайні (539 мил.) видатки, і з загальної суми — 2572 мил. усіх видатків за минулий рік, вираховувало дочасний бюджет 634 мил. на три місяці, очевидно маючи на меті якомога згори збільшити ту суму, якою можна би було орудувати „поки суд та діло“, як-то кажуть. А що се не якась безпідставна балачка, а міркування, засноване на певних підвалинах, ми наведемо факти. В минулому році за перші три місяці було витрачено 549 мил., тим часом як $\frac{3}{12}$ розпису виносило тільки 504 мил.

Збаласнувавши розпис прибутків і видатків за 1906 р. не тільки без дефіциту, а ще й з лишкою 55 мил. „свободной наличности“, міністерство в своїх „предположеніях“ на 1907 р. не таючись признається, що в 1907 р. без позички не обійти ся, хоч певної цифри позички і не подає, дуже скромно висловлючись, що для того, щоб покрити дефіцит потрібна „кредитная операція въ размѣрѣ, который имѣетъ быть выясненъ впоследствии“... Перечитуючи „предположенія“ міністерства й справді навіть і немало досвідченій в фінансових справах людині дуже не легко орієнтувати ся в тій плутанині цифр і викладок, що подає міністерство фінансів і вияснити, який дефіцит загрожує нам у 1907 р. З міністерських „предположеній“ виходить, ніби дефіциту буде 180 мил., а люде, тямущі в фінансових справах, тої думки, що в 1907 р. треба сподівати ся дефіциту що найменше 243, а то й цілих 300 мил., як що тільки не справдять ся надії міністерства на те, що прибуток з напиків зросте на 10% проти минулого року*). Таким чином

*) Рус. Вѣд. ч. 3.

величезна цифра — 379 міль., що тепер доводить ся платити що року на виплачування позичок, з нового року закруглить ся до 400 міль. карб.

Після опублікування проекта міністерства фінансів [ропису прибутків і видатків „Телеграфне Агенство“ не забарило ся оповістити, що „експозе г. Коковцева произвело прекрасное впечатлѣніе въ Европѣ“. Очевидно, що у агенства існує спеціальний [якийсь орган для „воспріятія впечатлѣній“, якого доля лукава позбавила всіх иньших грішних людей, бо ті гадки і міркування, що з'явили ся в закордонній пресі, навіть не ворожій до російського уряду, з приводу рескрипту прем'єр-міністра і „експозе“ д. Коковцева, стоять в повній суперечці з звісткою агенства про „прекрасное впечатлѣніе“ і свідчать як раз про противне тому. Ось, на приклад, що у свій час писало ся в Berliner Tagbltt.

„Таким чином уряд стане перед новою Думою на чолі з д. Столипіном, сим реакціонером до мозку в кістках. Він очевидно в дану хвилю мусить запобігати, як милостині“, ласки до себе в культурних держав, бо Росії потрібні гроші. Але вже в самій манері, з якою він захожуєт ся коло діла, виявляєт ся цілковата нездатність його зрозуміти дух часу... Навіть коли він намагаєт ся вдавати з себе конституційну людину, як се було під час розмови з кореспондентом „Times“ і тоді видно, що він не поважає ні волі зборів ні волі друкованого слова“.

Згадавши про терористичні акти, що були на кінці року, газета далі каже:

„Несвіцькі пресії адміністрації подесятерили терор. Чи не свідчить се ясно про те, що вся система кар урядових не мала ніякої вартости? Сі замахи довели так ясно всю нікчемність урядової системи, що можна тільки дивувати ся з короткозорости російської адміністрації.“

Фінансовому „експозе“ д. Коковцева закордонна преса, як і треба було сподівати ся, присвятила далеко більше уваги і рядків на своїх шпальтах, ніж д. прем'єр-міністри. Вмисне поминаючи радикальні газети, ми подамо цитату з „Allgemeine Zeitung“.

„Заява міністра фінансів (про потребу в новій позичці) зводить на-нівець всі „опроверженія“, що уряд публікував останніми часами і вельми зле характеризує достовірність його офіціальних заяв. Не далі як 21 листопада офіціозне „Телеграфне Агенство“ заявило, що чутки про великий дефіцит неправдиві і що міністр фінансів має надію звести бюджет зовсім без дефіциту, а ось не минуло й шести тижнів, як сам уряд признаєт ся, що доведеть ся покрити великий дефіцит. Так очевидна суперечність

між двома офіційними повідомленнями ясно показує, яку павутину фантазії і комбінації треба розірвати, заким дійти правди що до фінансового становища Росії. Хто тепер дасть ті гроші в позику? Англія?"

Berliner Tageblatt з свого боку також пише:

„Дарма, хай новий бюджет міністра фінансів затемнює факти так що їх не пізнати, проте в одному можна бути певним, що без нової позички діло не обійдеться. Але російський уряд більш не дістане грошей за кордоном: ніяке підмальовування сумної дійсності йому не допоможе“.

Тіж самі гадки висловлює і більш-менш чесна; французька преса з приводу фактів, про які в нас йде мова. „Siècle“ зробивши характеристику того „успокоєння“, що так тішить д. Столипін, з приводу „exposé“ д. Коковцева говорить ось що:

„Як послухать його (Коковцева), то в жадній державі не стоять так добре фінанси, як в Росії. Повстання, селянські розрухи і голод замість того, щоб вести до дефіциту, дають більш прибутку. Вдатний парадокс! Але цифри говорять тільки те, до чого їх примушують, і одні тільки російські міністри знають, як саме і наскільки серіозно було уложено ці цифри“.

Після наведених цитат, гадаємо, читачі наші повинні погодитися з нами, що „Телеграфне Агенство“ має спеціальний, йому тільки одному присущий орган за для „воспріяття впечатлївнїй“ за кордоном.

В січні бюрократія переживала найголовнїйшїй акт своєї драми, скомпонованої „богатырем духа“ Гурко в компанії з пройдисвітом і шахраєм, або ж, як схарактеризував його д. Гурко — „человѣкомъ съ американскою складкою“ — Лїдвалем. Справу Гурко-Лїдваль ми назвали „драмою бюрократїї“ не випадково. Дякуючи прогресивнїй пресї панама, жертвою якої стали десятки мїльонів голодного люду, виплинула на свїт божий саме в той час, коли представники вищої бюрократїї налагоджували ся вже „пожинать плоды“ своєї невисипучої працї на полі „умиротворенїя“ країни і „обезвреженїя безобразной избирательной системы.“ Преса використала, наскільки в неї було змоги, „Лїдвалїаду“ в цїлях передвїборчої агїтацїї, і громадянство таким чином мало компенсацїю хоч і не повну, про те дуже добру за позбавленне права передвїборчих зборів, мїтїнгів, агїтацїї і т. ин.

Переказувати справу Гурко в подробицях нї длячого; вона

відома добре кожному од А до Z, бо за нею всі напружено стежили і нетерпляче ждали дня, коли комісія д. Голубева опублікує результати своєї праці. Нарешті діждались. Не вважаючи на те, що комісія провадила слідство в дуже узеньких межах, поставивши для себе мету в'яснити тільки вчинки і поведіння Гурка з одного формального боку, і для своєї мети задовольнилась тільки устними і писаними поясненнями самого Гурка, Литвинова та ще де-кого з урядовців і не прикликала для в'яснення справи нікого з людей сторонніх до бюрократичних сфер, що де-які з пунктів „всеподаннїйшого донесенія“ уложено і сформуловано тільки на основі тих неперевічених комісією пояснень, що давав сам Гурко; не вважаючи нарешті на те, що комісія немало подбала про те, щоб прибрати своє „донесеніє“ в занадто елегантні форми, — про те по за сим усім комісія дуже ясно і цілком виразно встановила тїй безперечний факт, що „дїянїя товарища министра Гурко и управляющаго земскимъ отдѣломъ Литвинова — преступны.“ Комісія повинна була насамперед признати факт незвичайної узурпації власти з боку Гурка, що дозволив собі, наперекір недавній постанові спеціального комітета про поширеннє операцій на місцях, прибрати до своїх рук всю справу поставки хлїба і своєю властю склав контракт з невідомою йому фірмою Лїдваля. Окрім того, комісія, на підставі документальних даних встановила факти, що кваліфікують ся в нашім карнім кодексі, як „служебныя упущенія и неправильности, превышеніе власти, нарушеніе установленныхъ служебныхъ правилъ и даже закона, небрежность, неточность, граничащая если не съ подлогомъ, то съ грубымъ искаженіемъ истины“ і т. ин. „Обьясненіє“, яке дав Гурко комісії і яким він гадав виправдати себе перед нею, не тільки не вигорожують його, а навпаки — промовляють проти нього і дають новий матеріал для обвинувачення. На що вже „Новое Время“, привичне того й пісні співати на чийому возі завжди воно їздило й їздить, — а й воно назвало „обьясненія“ д. Гурко „ничтожными“, а знаменитий князь Мещерський так той, без сорома казка, прозвав їх „нагло-глупыми.“

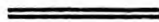
Сяк чи так, а 2-го січня Гурка з Литвиновим з наказу царя віддано під суд, а також звелено сенатови розглянути вчинки нижегородського губернатора барона Фредерікса і всього „присутствія по договору съ Лидвалемъ для законнаго постановленія“. За весь довгий час безконтрольного хазяйнування бюрократії се

чи не єдиний випадок віддачі під суд такого значного представника бюрократичних сфер. Натуральна річ, що громадянство не могло не зацікавити ся тим, яку кару повинен понести д. Гурко за свої вчинки. Юристи не забарили ся дати відповідь на се питання, — за свої вчинки д. Гурко повинен понести кару, зазначену в 2 ч. 341 ст. карного статуту, по силі якої винуватець „подлежить по усмотрѣнію суда или отдачѣ въ исправительныя арестантскія отдѣленія съ лишеніемъ всѣхъ правъ и преимуществъ или заключенію въ крѣпости.“ Але нетреба здасть ся, багато говорити про те, що інтерес і значінне всеї незвичайної сеї справи зовсім не в тім, чи одягнуть Гурка в арештантську куртку, чи ні, а в далеко більшому й важнійшому. Діло йде не про окремі особи, а про ту страшну систему, в атмосфері якої плекають ся і викохують ся такі персонажі, такі „богатыри духа“ як д. д. Гурки et tutti quanti, така страшенна сваволя і анархія влади, що руйнують державний і народний організм і ведуть і державу і людей до загибелі. В справі Гурко-Лідваля немов у фокусі сконцентрували ся і в один мент стали перед людськими очима всі розятрені рани, всі болячки бюрократично-самодержавної системи. На чім би не скінчив ся суд над Гурком — для нас се не має ваги і останній акт судового процесу повинен бути першим актом нового процесу — тільки не в суді, а в Думі державній, яка повинна скористувати ся сею справою, щоб осудити на віки старий лад.

Зусиллями друзів світла й волі та непримиренних ворогів темряви й рабства, виплила на світ ще одна справа, що виникла на ґрунті запеклої боротьби між старим укладом громадсько-політичного життя і змаганнями до нового й кращого. Дякуючи енергії приватних людей, приятелів й близьких небіщикови Герценштайнови, серед яких памятно буде імя Вебера, — не тільки знайдено злочинців, що вбили Герценштайна, а й виведено на світ божий і поставлено перед судом „каморру народной расправы“. Край завіси, за якою криється таємнича організація душогубів-наймитів, одхилено, і безперечно, незабаром прийде час, коли впаде вся завіса перед нашими очима стане вся неприкрита і незатулена нічим правда, поки ж що ми маємо тільки натяки. Але й од сих натяків робить ся страшно. Що правда, часи, які ми тепер переживаємо, так притупили наші почуття, наші нерви, що ми — як гірко се вимовить! — перестали диву-

вати ся, коли бачимо, що життє людини цїнуєть ся дуже дешево, або й зовсім немає цїни нїякої. Але в процесї вбивцїв Герценштайна не може не вражати якийсь спеціальний цїнізм тих душоубїв, що входять в організацію „каммори“. Окрім того, в міру того, як на процесї крок за кроком виявляли ся деталї всього діла і організації, в душі читача все більше й більше повинні були зростати почуття жаху й огиди перед тою темною силою, що спромогла ся скласти таку організацію і зробити її зряддем в своїх руках. На процесї виявило ся, що ся страшна й темна сила складаєть ся зовсім не з тих темних наймитів-душоубїв, що за гроші, горілку, лаковані черевики та каракулеву шапку, чи за капелюх-казанок, готові й батька вбити. Ні, не з сих, — а з людей, що займають певне становище в громадянстві, а за спиною яких криють ся ще якісь невідомі люде, що підтримують і морально і матеріально сих „інтелектуальних“ душоубїв. Сьвідки, напр., ясно виказують, що інспіратор вбивства Герценштайна Юскевич-Красковский має стосунки з якимись ще іншими людьми... Нова Дума повинна зірвать покривало, за яким криєть ся „каммора“ і хрещений батько її — „союз руссаго народа“.

Брак місця не дозволяє нам подати більш менш повний малюнок виборчої кампанії, що наближаєть ся до кінця: з 524 послів обрано вже 469. З рахунку, що подає „Товарищ“ (ч. 190) знати, що й нова Дума буде опозиційна: з 469 обраних послів опозиційних не менше як 284—115 к.-д. і 169 лівіщих від кадетів. Вибори до нової Думи були обопільним іспитом: для громадянства і для бюрократії. Громадянство повинно було скласти іспит на атестат політичної зрілости, а бюрократія — на атестат гарного й дотепного вчителя громадянства. І вчитель і школярі— кожне добре склало свої іспити, хоч побила рекорд бюрократія: їй, на нашу думку треба записать 5, а школярови — 4.

ЗАКОРДОННИЙ.

За границею.

Вибори до німецького парламенту. — Реформа англійської палати лордів. — Автономія Ірляндії, — Університетська криза в Бомарії.

В конституційних державах з відповідальним міністерством, коли повстане *конфлікт між міністерством і парламентом, міністерство просить одставки, а в конституційних державах без відповідального міністерства в такому самому випадку „одставку“ дістає парламент: його роспускають і визначають нові вибори.

Така власне „пригода“ трапила ся і німецькому парламенту. Більшість, зложена з центра й соціальної демократії, відкинула правительственне домагане кредитів на колоніяльну політику; в тій самій хвилі державний канцлер Білов витягнув цісарський указ приготовлений заздалегідь на всякий випадок, і — парламенту як не було. Його роспущено, і правительство „вдало ся до народу“, нехай він на нових виборах скаже своє слово.

І народ не обманув надій правительства, — вірний, патріотичний німецький народ... На виборах, які відбули ся 24 (н. с.) січня (тісніші вибори відбували ся пізнійше), соціально-демократичну парламентарну фракцію зменшено з 79 на 43, і більшість роспущеного парламенту стала меншістю нового парламенту. Друга головна частина більшости роспущеного парламенту, центр, удержав ся при своїх мандатах, ба навіть здобув 2 нові (разом 104), але з огляду на разгром своєї союзниці в боротьбі против колоніяльних кредитів остав ся в меншости. За те в значній мірі збільшили число своїх мандатів різні ліберальні групи.

Уклад партій в новім парламенті, який розпочав свою діяльність 19 (н. с.) лютого, такий, що різні ліберальні групи, які збирають ся зілляти ся в одну ліберальну партію, разом з консерваторами утворили правительствену більшість, супротив якої стоїть меншість, зложена з центра й соціальної демократії. Дрібніші партії і фракції розмістили ся то тут, то там. Сей уклад виявив ся зараз при виборі президії. Президентом палати вибрано спільного кандидата лібералів і консерваторів, колишнього віце-

президента д-ра Штольберга 213 голосами против 164, поданих за кандидата центра д-ра Шпака. Після цього центр і соціяльні демократи в виборі віцепрезидентів не брали участі, віддаючи чисті картки.

Що до дальшої політики, то центр думає сіяти незгоду між ліберально-консервативним союзом, роблячи такі демократичні внесення, за якими мусять голосувати ліберали і не будуть голосувати консерватори.

І так найважнішим результатом нових виборів до німецького парламенту являються розгром соціальної демократії, розгром, якого не сподівала ся ні вона, ні її противники. Бебель був певний, що на нових виборах соціально-демократична партія здобуде собі 100 мандатів, а її противники напружували всі свої сили, щоб коли вже не зменшити числа соціально-демократичних послів, то бодай не допустити до збільшення його.

Як пояснити причини цього розгрому?

Провідник французьких соціалістів Жан Жорес каже, що вся Німечина пішла на ліво, через те виборці, які давніше могли зазначити своє невдоволенє тільки голосованєм за соціально-демократичних кандидатів, тепер не були примушені до цього.

І в сьому є частина правди. На попередніх виборах, 1903 р., одинокою опозиційною партією, яка була борцем проти аграрної тарифи, була соціяльна демократія. І виборець — соціяльний демократ, чи ні, — коли був невдоволений з політики аграріїв, голосував на соціяльно-демократичного кандидата. Тепер — інакше. Лаври борця против кольоніяльних кредитів соціяльна демократія поділила з центром; центр полівів і через те соціяльній-демократії труднійше було приєднувати собі голоси.

Кавтський, а з ним і головний партійний заряд (Partei Vorstand) показують на ряд економічних причин, які в 1903 р. були інакшими як тепер, через що й результат виборів мусів змінити ся. В 1903 р. за соціяльно-демократичних кандидатів голосував кождий, хто був против аграрної тарифи. А против неї крім чисто пролетарських кругів було й на-пів спролетаризоване селянство, й ремісники, й дрібні торговці, й урядничий стан, одним словом усі, хто лякав ся дорожнечі хліба. Тепер не те. Селянство побачило, що аграрна тарифа йому не шкодить. Ремісники супротив робітницького руху за поліпшенє плати не можуть видержати конкуренції і приписують вину своєї руїни со-

ціяльній демократії. Так же само всі ті круги людности, яких давить дорожнеча житєвих засобів, а які думають, що ся дорожнеча являєть ся наслідком боротьби робітників за побільшене плати. В кінці дрібні торговці, які через заведенне робітницьких консумційних спілок тратять своїх клієнтів, приписують вину сього також соціяльній демократії. І всі ті елементи на виборах відвернули ся від соціяльної демократії.

До сих причин ревізіоністи додають нові. Партія своїми відносинами до тих не-пролетарських, чи, як вона їх називає „дрібно-буржуазних“ кругів, які голосували на неї в 1903 р., просто відпихає їх. Зле вражінє зробила також нетолерантність супротив відмінних — а саме ревізіоністичних думок, яка вибухнувши з усією силою зараз по виборчій побіді 1903 р. на з'їзді в Дрездені, не втихає й доси. В кінці партія не веде реальної політики, не дає масам нічого реального.

Всі отсі аргументації обопільно доповнюють себе.

А з другого боку треба взяти на увагу ту високу ноту патріотизму, з яким приступило до виборчої агітації правительство. Адже більшість розпущеного парламенту відмовила кредиту на колюніяльну політику. А колюніяльна політика се сила й гордощі Німеччини. Без колюній Німеччина не малаб такого значіння в міждержавнім концерті. А хто-ж не бажає як найбільшої могучости для своє вітчизни, хто? Жаден чесний німецький патріот! Тільки соціяльно-демократичні Vaterlandslose Gesellen — ті босяки без вітчизни здібні на се. Отже геть з ними! Всі патріотичні струни були настроєні на найвишу ноту, щоб тільки загінотизувати виборця патріотичною музикою. І штука вдала ся.

Тільки не зовсім... Соціяльна демократія втратила якусь частину голосів у подиноких округах, наслідком чого втратила й мандати, але не зменшило ся число соціяльно-демократичних голосів у загалі. Навпаки воно збільшило ся на чверть міліона. А се щось та значить!

Але для побідників се не значить нічого і вони з великим шумом сьвяткували свою побіду. А Вільгельм II, той найліпший оратор у своїй власній уяві, яких тріумфальних промов він не наговорив! І до натовпу, що урядив маніфестацію перед його палатою, і в тронній промові в парламенті. Се німецький дух виявив себе показуючи, що для нього добро вітчизни перше всього... Се стримуване партії, яка найбільше шкідлива

для добра вітчизни,—і т. д. в високім Вільгемовськiм нiмецько-патріотичнiм дусi...

Але-ж бо тi побiдники справдi тратять голову.

Пiсля виборiв 1903 р., зiбравши бiльше трьох мiльонiв голо-сiв i здобувши 81 мандатiв, нiмецька соціална демократія тріумфувала в своїм центральнiм органi „Vorwärts“: „Unser ist das Reich, unser ist die Welt!“ Наша держава, наш свiт.. А тимчасом справдi мали ми за весь той же час що-раз бiльшу реакцію, а нарештi роспущене парламентау i втрату 36 соціально-демократичних мандатiв...

Се повинен би запам'ятати теперiшнiй тріумфатор Вiльгельм II. Годувати люднiсть патріотичними фразами трудно, — ними можна тiльки на якийсь час її сп'янити, але нiколи нагодувати! Що сучасна Нiмеччина може дати широким народнiм масам крiм патріотичних фраз у св'ято i полiцейського режіму в будень? I тi маси, голоднi, пiдуть знов до соціальної демократії..

А може й не пiдуть!..

Коли-б нiмецька соціална демократія була справдi партією соціальної революції, за яку вона себе все ще видає в св'яточнi днi, а не партією соціалних реформ, до чого признати ся мають вiдвагу тiльки ревізіонiсти, — то результат виборiв до нiмецького парламентау повинен би значно остудити її запал до законодатної дiяльностi в сучасних парламентах. Але сього нема нiякої осно-ви сподiвати ся...

За те можна сподiвати ся, що результати сих виборiв допоможуть зрозуміти робiтницькiй класi, що коли вона хоче визволити ся з теперiшньої неволi, то дорога до сього визволення не через парламентау, i задля здiйснення сього не досить кинути виборчу картку в урну. Парламентаризм соціальної демократії завiв робiтницький рух у нетру компромiсiв зi „старим свiтом,“ — невдача її на полi патріотизму повинна роз'яснити ту стежку, що веде з тих нетрiв на правдивий шлях до визволення.

I тому у виборчiм розгромi нiмецької соціальної демократії ми витаємо заповiдь вiдродження нiмецького робiтницького руху.

В Англії першим полiтичним питанем дня являється реформа висшої палати, т. зв. палати лiордiв.

Палата лiордiв, се дуже давня інституція, яка переродила ся з колишньої королiвської прибічної ради перiв. Титул i права пера

дідичні й переходять з батька на найстаршого сина, а разом з сим переходить в Англії право засідати в палаті лордів. Сюди входять усі пери Англії, 16 лордів, вибраних перами Шотландії, 28 лордів, вибраних перами Ірландії, 26 „духовних лордів“ — репрезентантів англіканської церкви, і 4 „лорди айляції“, іменовані королем з адвокатського стану, які потрібні палаті лордів як фахові юристи через те, що вона окрім усіх прав висшої палати в конституційних державах, зістаєть ся також найвисшим трибуналом для всіх судових справ Великої Британії.

Вже сам склад палати лордів показує, що у ній панують елементи аристократичні, консервативні. І справді всяка важніша реформа знаходить у ній завзятого противника, а се доводило вже не раз до серйозних конфліктів. Пр. в 1832 ворожнеча палати лордів против виборчої реформи мало не довела до революції. Опісля, в другій половині 19 віку, ворожнеча против фінансових проєктів міністерства довела до того, що обмежено вплив палати лордів на фінансові справи, а саме, вона не має права змінювати фінансових проєктів, тільки може їх або прийняти або відкинути.

А тепер знов вибух такий конфлікт з приводу шкільної реформи. Ліберальне міністерство Кемпбелля-Баннермана виступило з проєктом, який заводить ліпшу організацію народньої школи і увільняє її од впливу духовенства, яке доси панувало в ній неподільно. Палата послів прийняла сей проєкт цілком, але палата лордів так його позмінювала, що від нього відrekli ся самі його автори.

Се дало привід до острого конфлікту між міністерством і палатою послів—з дного боку і палатою лордів—з другого. Перед скликанем парламента міністри в своїх промовах перед виборцями нападали остро на палату лордів, яка не дає їм сповнити домагання народу; про сю справу була згадка і в тронній промові при відкритю сесії парламента; нарешті підчас дебатів над відповідю на тронну промову виступив против палати лордів сам президент міністрів Кемпбель-Баннерман. В відповіді на тронну промову містить ся також домагане реформи палати лордів

Сей рух против палати лордів не зостав ся без впливу й на неї саму, і лорд Нютон виступив у ній з проєктом реформи. По сьому проєкту лорди в Англії повинні так само вибрати ся

як і в Шотляндії та Ірляндії: пери Англії вибирають з поміж себе четверту частину льярдами.

Крім того право бути членом палати льярдів мав би тільки той пер, що займає якийсь високий уряд або двічі був уже членом палати послів. Король мав би право іменувати 100 досмертних льярдів. Число „духовних льярдів“ повинно зменшити ся

Сей проєкт безперечно не вдовольить тих, що хотять справжньої реформи палати льярдів, — хотять, аби палата льярдів не звязувала їм рук у сповнюваню народніх домагань. Число льярдів буде обмежене, але ідейна вартість палати буде та сама.

Тут треба, коли вже не повного скасування палати льярдів, — на такий експерімент обережна Англія не піде, — то в кождім разі поважного обмеження її прав. А що палата льярдів се найдавніша англійська парламентарна інституція, що в Англії загалом усі реформи переводять ся дуже поволи, поступенно, майже незамітно, — так скажемо, вливаєть ся по капельці нового вина в старі міхи, — то реформа палати льярдів являєть ся незвичайно складним і трудним питанєм, якого остаточне рішене може тягнути ся цілий ряд літ.

Другою справою, яка тепер займає політичні круги Англії, се автономія Ірляндії. Справа се не нова, а історія її записана віковою мартирольогією ірляндського народу. Між англійськими політиками не бракувало й таких, що раді були з Ірляндії — домашнього ворога, зробити Ірляндію-спільницю; згадаємо тут тільки Гледстона та його home-rule. Але яка велика була ворожнеча Англійців до автономії Ірляндії, тих самих Англійців, що дають автономію своїм кольоніям, видно з того, що home-rule Гледстона став причиною упадку сього визначного й популярного політика.

Теперішній кабінет також думає заняти ся сею справою. Очевидно не в такій мірі, яка зовсім задовольила б Ірляндців. Він думає покликати до життя автономну ірляндську інституцію, щось в роді краєвого сойму, одначе з дуже обмеженою компетенцією. В кождім разі той мав би сойм займати ся тільки такими справами, які нічим не нарушують дотеперішньої цілости держави. Первісний проєкт мав давати в тім соймі перевагу елементови, визначеному правительством, над виборним. Але ірляндські провідники, яким приватною дорогою дали сей проєкт для оцінки,

заявили, що ірландський наряд абсолютно не може його прийняти. З огляду на це правительство мало виробити инший проєкт, у яким виборний елемент має більше значіне.

З сим проєктом правительство має виступити незабаром. Про це вже було говорено в промовах міністрів перед виборцями, а міністерський секретар для ірландських справ повідомив офіційно палату послів, що виступить з подібним проєктом.

Сподівають ся, що против автономії Ірляндії виступить з усею силою палата лордів, і це збільшить і так острый конфлікт між обома палатами.

За останній місяць Болгарія переводить енергічно реформу університету. Привід до сього ось який:

Болгарський князь Фердинанд вже давно не тішить ся симпатіями своїх „підданих“. Його аристократизм, його етикет при дворі не можуть подобати ся демократичним Болгарам. Через те відносини між князем і народом стають що-раз більше напружені. А початок сього року приніс ще нові причини. В Болгарії почав ся загальний залізничий страйк, против якого правительство виступило дуже рішучо. І як-раз підчас найбільшого зворушення суспільности з приводу страйку наступило сьвяточне відкрите „національного театру“ в Софії. На це „національне“ сьвято крім висшої бюрократії було запрошено з-поміж звичайних „смертних“ тільки тих, що подобали ся кн. Фердинанду. Через те визначні люди науки, політики, репрезентанти поступової преси, одним словом, увесь цвѣт національного болгарского духа лишив ся за брамою „національного театру“ в той вечір, коли відкривали його.

Се заворушило до краю широкі круги інтелігентного й робітницького пролетаріату болгарської столиці і коли князь їхав із своєї палати до театру, публика зробила йому скандальну демонстрацію: з криками, з свистом, з обидними окликами, між якими, „геть із Фердинандом!“ не належало ще до найгірших.

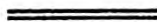
В сій демонстрації взяли визначну участь болгарські студенти і студентки софійського університету. Болгарське студентство, виховане в великій мірі на російській літературі і під впливом деяких визначних професорських сил із Росії, які знаходили захист і катедру в Болгарії, — дуже подібне до російського. В загалі воно поступове, заняте соціяльними питаннями, числить між

собою чимало соціалістів. Коли до того додати горячий полудневий темперамент, то стане ясным, що воно мусіло так поступити.

І ось сей вчинок студентства дав привід до „університетської реформи“. Університет зараз замкнено, професорів прогнано, студентів частину вислано до місця приналежности, а тих, що обов'язані до військової служби, в казарми. Міністер просвіти Шишманов, проти якого правительственна преса повстала говорячи, що се він винен усему, бо не перешкаджав ширеню соціалізму між студенством, пішов в одставку.

Прочистивши таким способом шлях „реформам“, правительство виробило новий проєкт університетської „автономії“. По сій „автономії“ ректор, декани і професори будуть залежні виключно від правительства; студентам не вільно належати до ніяких політичних організацій і товариств, брати участь в публичних маніфестаціях і т. д. (щось як в Австрії ученикам середніх шкіл); нарешті замкнено двері університету перед жінками, яких правительство вважає причиною всего нещастя, бо се вони революціонізують (офіційно: деморалізують) своїх товаришів та закривають їх до „нелегальних“ учинків.

До недавна Болгарія брала з Росії поступових університетських професорів; тепер починає брати взірці реакційних університетських „реформ“. Невже-ж не бачить вона, які наслідки мали такі „реформи“ в Росії?

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільольогії й етнографії. Виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського Т. LXXIV. Р. 1906, кн. VI. Ст. IV+244, 6. 8⁰.

Коли в 1892 р. львівське „Товариство ім. Шевченка“ перемінило ся, заходом передовсім російських Українців, на інституцію з науково-академічним характером, стало зараз видавати свій науковий орган „Записки“, на разі в формі одної тільки книжки на рік. Одначе ціла ся реорганізація товариства, хоч вийшла з ініціятиви київських українських кругів, фактично мусіла оперти ся з конечности на самих тільки галицьких силах, між якими, як на те, не було тоді чоловіка, що мав би енергію й ініціятиву, конечну для переведення тої реформи в життє, а до того серйозне наукове знання. Тому в перших двох роках по реорганізації (1892—1894) Наукове Товариство ім. Шевченка не багато ріжнило ся від давнійшого, що мало більше літературний характер. Та не за баром ціла справа повернула на зовсім корисний шлях. В 1894 р. австрійське міністерство осьвіти заснувало на львівському університеті звичайну катедру української історії з українською викладовою мовою й покликало на неї молодого тоді київського ученого проф. Михайла Грушевського. Прийшовши до Львова, проф. Грушевський звернув зараз свою бачну увагу на недавно зреорганізоване „Наукове Товариство“ й відразу став цілою його душею (найперш редактором „Записок“, потім президентом історично-філософічної секції й редактором усіх її видань, а в кінці президентом самого товариства). Від тої хвилі „Наукове Товариство“ розвиваєть ся з кожним роком чим раз гарнійше й ширше й здобуває вкінці вповні характер і авторитет Академії Наук. Розумієть ся, що „золотий вік“ в істнованню згаданої інституції не міг не відбити ся також на його головнім органі „Записках“. Від хвилі, коли їх редакцію переняв проф. Грушевський (1894), починають гуртувати ся коло нього всі визначнійші українські наукові сили (окрім самого редактора іще: др. Ів. Франко, проф. О. Маркевич, проф. А. Кримський, проф. В. Перетц, В. Гнатюк, проф. К. Студинський, проф. О. Колесса, П. Житецький, проф. Хв. Вовк, проф. І. Верхратський, О. Кониський, Ол. Грушевський, др. С. Томашівський і багато иньших молодших), які в короткий час зробили з них, можна сказати, енциклопедію праць, що дотикають української історії, літератури, фільольогії, етнографії й инь. Без докладного знання всього того, що подали „Записки“ в протягу 15-тьох літ свого істновання, нині не обійдеть ся вже ні один

серйозний учений, що береть ся писати що небудь про одну зі згаданих висше дїсциплїн.

Що тикаеть ся останнього, LXXIV тому, то він вповні оправдує ту похвальну репутацію, яку здобули собі „Записки“ в широких кругах славянського наукового сьвіта. Побіч присьвяти й портрету Володимира Антоновича, якому присьвятили сей том редактор і співробітники з нагоди юбілею його 35-літної наукової праці на полі української історії, археографії й археології, містять ся в нїм ще такі наукові статї : М. Грушевського, До біографії митрополита Онисифора Дівочки (ст. 5—9), де автор на підставі нового рукописного матеріалу (з бібл. Краківської Академії Наук) простує хибні погляди на приватне жите київського митрополита Онисифора Дівочки (П. Гільтебрандта, Лебединцева) й регабілітує саму його особу. „В дійности, каже автор, Онисифор міг навіть належати до лїпших, а не гірших митрополитів XVI в., але лиха доля судила йому бути жертвенним козлом всіх грїхів української єрархії XVI віка!“ Друга статя, — се интересна студія Вадима Щербаковського п. з. Деревляні церкви на Україні й їх типи (з 26 плянами й малюнками) (ст. 10—32). Архітектурний стиль деревляних церков на Україні почав своє істнованне з незапамятних часів, — дехто (проф. Гр. Павлуцький) веде його початок від часів кн. Ольги. Скінчив він свій розвій в 1800 р. коли царський указом було заборонено будувати трьохверхні церкви і взагалї всякі церкви, які носили на собі ознаки українського стилю. Епоха найгарнійшого розвою, розцьвіту сього стилю припадає на віки XVII і XVIII. Церкви будували ся з одною, двома, трьома і девятьма високо піднятими банями, підтримуваними високими вісьмериками. Висота церков досягала часто 15—18 сажнів ; поділені вони були на три або чотири поверхи, кождий верхній вузший від низшого. Автор розглядає цілий ряд таких церков одно, дво, три, п'яти й дев'ятибанних і доходить до переконання, що при кінці XVIII в. дійшов український архітектурно-церковний стиль до великої закінчености. Може він перейшов би був зі сіл до українських міст, коли-б не згадана заборона з 1800 р. Та все-ж деякий вплив на кам'яну архітектуру він таки зробив, як се виказав проф. Павлуцький на XIII археологічній з'їзді в Катеринославі. Третя праця, — се довша розвідка Філярета Колесси п. з. Ритміка українських народних пісень (ст. 33—68). Розібравши в попередніх розділах своєї праці (Зап. т. LXXI — LXXIII) наукову літературу про ритмічну будову українських, великоруських і сербських народних пісень, обговоривши розвій ритмічности в українській народній поезії, й музикально синтактичну стопу, автор подає тепер огляд пісенних форм в українській народній поезії. Интересну тему підняв д. Олександр Грушевський п. з. З українського культурного і наукового життя в середині XIX ст. (ст. 69 — 92). Опираючись на двацятьох томах великої біо-

графії М. Погодіна пок. М. Барсукова, автор обговорює відносини Погодіна й кружка московських славянофілів до Максимовича, Бодянського і Костомарова, як репрезентантів українських наукових інтересів. Перед нашими очима переходять як в калейдоскопі Погодіни, Каткови, Аксаковизі своїми більш чи менш анти-українським тенденціями. — В статі М. Зубрицького п. з. Село Мшанець старосамбірського повіта, матеріали до історії галицького села (ст. 93 — 128) подані акти до історії селянства в першій половині XIX віка (CVIII — CXLII). Дальше: *Miscellanea* (ст. 129 — 1491): а) з неznаної польської рукописи XVII в., под. др. В. Щурат; б) Польські пісні записані Українцем при кінці XVII століття, под др. В. Перетц; в) Кінцеві записки в староруських рукописах, под. др. Ів. Франко. В відділі „Наукова хроніка“ (ст. 150 — 198) подано огляд 53-ох наукових російських, польських, німецьких і мадярських журналів з 1905 р., в яким обговорено все, що дотикаєть ся українознавства. В кінці йде богатий як звичайно, відділ п. з. Бібліографія (ст. 199 — 242), де подано рецензії й справоздання з 24-ох російських, французьких, німецьких, українських і польських праць, що дотикають української історії, історії літератури, фіольології, етнографії й ин. Бібліографія, — се один з найінтересніших відділів „Записок“ взагалі, що виробив собі широку репутацію серіозно-критичного й об'єктивного огляду цілої новітньої наукової літератури, що дотикає українознавства. *Ів. Кривецький.*

Українсько-руський Архів. Д-р. Ів. Франко. Громадські шпихлірі в Галичині в 1784—1840 р.р. т. II видає історично-філософська секція Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів 1907 Ст. LXXXIV+168.

Названа в горі друга книжка нового видавництва Н. Тов. ім. Шевченка дуже цікава; побіч чисто наукового значіння має вона для нас і живий життєвий інтерес дякуючи тому, що наскільки се можливо, дає нам спромогу бачити оден з проявів організації галицького громадянства при кінці XVIII і з початком XIX століття. Тим проявом організації було закладанне громадських шпихлірів (магазинів) — значить організація на полі економічнім. Поминаючи вже те, що економічна організація в загалі найважнійша, бо даючи своїм членам матеріальну підмогу і забезпеченне з економічного боку, робить їх в меншій або більшій мірі не залежними від посторонніх чинників, треба взяти тут під увагу і час і те громадянство, в котрім витворювала ся отся власне організація. Тут як раз важно те, що ся організація була першою тут громадською організацією і могла дати привід до закладення й иньших родів організації, витворюючи при тим з нашого з громадянства значну сконсолідовану силу, а се дуже цінним було в тих глухих, реакційних часах, якими були кінець XVIII та початки XIX століття, а суспільством — коли се взагалі можна назвати суспільством, як се ми тепер розуміємо, темний та позбавлений усяких людських прав галицький хлоп.

Яка була історія закладання в Галичині шпихлїрів (громадських зсипів збіжа), і яких дізнавала перешкод з ріжних ворожих селянам і їх справі сторін—за тим відсилаємо читачів до самої книжки. Тут тільки зазначимо, що почин до закладення шпихлїрів дав гуманний і осьвічений цїсар Йосиф II, наказавши їх закладати насамперед в т. зв. камеральних добрах а потім і по приватних маєтностях. До тих шпихлїрів мали складати селяне щорічно певну часть ріжного збіжа, й туди мали йти теж накладані на дїдичів кари за утиски селян, так зв. прегравації. При тим заряд шпихлїрами мав бути відданий в руки громад і уряду без вмїшування ся туди дїдичів. Ті зсипи збіжа мали служити для запомоги селян в часі неурожаїв. Таке поставленне справи очевидно не могло подобати ся дїдичам і цїлий час (1784—1840) галицька шляхта з своєю знова організацією — становим видїлом робила усякі можливі перешкоди урядови, аби не допустити до ненависної їй організації, уживаючи до сього ріжних містіфікацій, обдурування уряду і т. д., поки врешті справи не вбито. З другого боку коли міркувати по тих змаганнях шляхти, урядовій кореспонденції між нею та центральним урядом, то можна прийти до переконання, що властиво справа не вийшла ніколи по за проєкт, шпихлїрі не вийшли в жите. Та воно так не було. Маємо звістки, що шпихлїрі все таки існували, хоч розуміеть ся далеко не в такому обсягу, як були повинні. Значить при всіх заходах шляхти і при недостачі відповідної помочи з боку уряду селяни цїпко вхопили ся за здорову думку такої організації й самі скільки могли заводили її. Коли, кажемо, пригадаємо собі, час, стан тодішнього українського селянства, без провідників, вповні залежного від шляхти, котра як раз такої організації не бажала, то побачимо перед собою не аби-який будь прояв організаційного інстинкту та громадянського почуття українського селянства, що особливо належить зазначити. Наколиб тій справі громадських шпихлїрів була спромога розвивать ся дальше так, як се було з початку задумано, то положенне українського народа булоб куди иньше, ніж яким воно стало тепер.

Та перейдїм до самої книжки. Вона складаєть ся з двох частин: з збірки документів добутих дром Франком головно в бібліотеці Осолїньских у Львові і з вступної його розвідки, де він опираючися на згаданих документах подає історію закладання громадських шпихлїрів в ріжних фазах її розвою, доки ціла ся справа несподївано досить сумно скінчила ся: фонди, які були призначені на громадські шпихлїрі, отже на запомогу селян були ужиті як закладний капїтал на „Towarzystwo kredytowe ziemskie,“ на підмогу панам дїдичам. Крім самої історії галицьких шпихлїрів, написаної з властивою авторови прозорїстю і плястиккою він подає для порівняння коротенький нарис про долю таких же шпихлїрів в Чехії та Моравії та наводить при тим

факти загально-австрійської історії, наскільки вони так або інакше відбили ся на розгляданій ним справі.

Ів. Джиджора.

Т. Шевченко, Кобзарь, видання „Общества имени Т. Г. Шевченка для воспомоществования нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга“ та „Благотворительнаго общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“, Спб., 1907, ст. XVI + 636 + портрет, ціна 1 р. 50 к.

Мусіло проминути повних сорок пять літ від смерти великого українського Кобзаря, перше ніж українське громадянство в Росії дістало повне видання його писань, з тими писаннями, за які так тяжко й гірко покарано свого часу геніального поета. Дозвіл на видання повного Кобзаря даний був ще в падолисті 1905 р., але коли викрито весною 1906 р. звісні автографи Шевченка в актах його процесу, в архіві III отдѣлення, і в них деякі перед тим незвісні поезії, се здержало видання Кобзаря, для котрого треба було використати також і сі новознайдені папери, а д. Доманицький, котрому поручено було се видання, поставив справу ще ширше, постановивши перевірити текст поезій по всім звісним автографам поета. Як довідуємо ся з передмови його, на 215 поезій, включених в се видання Кобзаря, тільки 8 зістали ся не перевіреними по автографам поета. Се величезний крок наперед в критичнім провіренню текста Кобзаря, і д. Доманицькому належить ся щира подяка за ту працю й любов, яку вложив він у се діло. Нинішнє видання Кобзаря таким чином стає не просто першим виданням Кобзаря в Росії, але найповнішим з усіх теперішніх і авторитетнішим від усіх попередніх.

Оцінити се видання зі сторони його текстуальної вартости поки ще не можна, бо критичну сторону — варіанти й їх оцінку д. Доманицький вилучив в особні статі, які друкують ся в Київській Старині й ще не скінчені. В Кобзарі же, при кінці вказане лише де що важнійше з варіантів. Туди ж виніс видавець всякі примітки й пояснення річей, навіть власні примітки Шевченка, яким місце в кождім разі під текстом.

Пояснень річей й імен, коли давати, то треба дати більше, бо так лише де що пояснено, а ще більше зістало ся без пояснень, та й пояснення не всюди умотивовані — не знаєш, на чім видавець опирає ся в своїх толкованнях, які джерела або факти мав на гадці.

Видання чепурне й як на свою великість — не дороге, а все таки майже в четверо дорожше від останнього львівського видання. Будемо надіяти ся, що за сим дорожшим підуть дешевші, загально приступні, в тім роді як давнійше київське (35 коп.).

М. Грушевський.

Ів. Федорченко. Іродіада. Богоблудниця. Поєми. Видавництво „Ранок“ № 5-ий. Ціна 40 коп. Київ 1906, 8-о, стор. 87.

В XIII томі Літ. Наук. Вістника д. Ів. Федорченко виступив на літературне поле з гарно написаним оповіданем „По закону“, яке тодіж стріло ся з признанем для таланту автора. Замість набрати охоти до дальшої новелістичної продукції д. Федорченко кинув ся писати вірші. Де яка механічна вправа в версіфікації та знане мови могли піддержувати ілюзію, що з нього виробиться добрий поет; на жаль, отся книжечка повинна розбити ту ілюзію і у публіки і у самого автора. У нього нема таланту, нема тої поетичної інтуїції, що нераз покриває хибу мови й композиції і живим голосом хапає за серце. В поемці „Іродіада“ він навіть завдав собі дещо праці, прочитав де які книжки, та се не помогло йому нічого. Полишаючи вже на боці заїжджену тему, яку на різні лади обробляли в новій літературі Фльобер і Уайд, Зудерман і Каспрович, д. Федорченко з їх композицій узяв тільки те, що можна назвати їх слабшими сторонами. І так він скомбінував недотепний помисл Зудермана з так само мало дотепним помислом Уайда і заставив і Іродіаду й її дочку влюбляти ся в Івана Хрестителя, хача жерела, які маємо до житєпису того пророка, нічого про се не згадують і для вияснення Іванової смерті сі любовні історії зовсім непотрібні. Що д. Федорченко komponуючи свою поемку, заглядав лише до євангелія Луки, а не заглянув до Йосифа Флавія, се дуже шкода, а то й ідейний образ Івана вийшов у нього зовсім фальшивий. Анї Іван анї Ісус не були такими пророками, як малює д. Федорченко, не були політичними агітаторами, не кликали народ проти Римлян і взагалі не пописували ся фразами про свободу і рівність, якими так густо наділяє їх наш автор. В таких творах, коли вже хто береть ся писати їх, треба як не як, а заховати кольорит місця і часу, дивись хоч би поєми Шевченка, де солідне історичне підготованне автора в значній часті замінюєть ся його артистичною інтуїцією та огнем запалу, якого у д. Федорченка не чути анї іскорки. Вислов у нього при всій штучности млявий, картини бліді і фразеологічні, розмови вульгарні. Поєми „Богоблудниця“ і „Думи над Россю“ ще слабші і без ніякої вартости; в „Думах над Россю“ автор обертаєть ся до ріки Росі з досить чудернацькою історіософією, на яку зрештою ріка не дає йому ніякої відповіді. Се анї поезія, анї історичне знанє.

Лев Лопатинський. Ілько Пащак (Четверта заповідь). Драма в 5 діях, нагороджена на конкурсї тов. ім. Ів. Котляревского у Львові 1907. Ст. 112,8°. Ціна 1 кор.

Д. Лопатинський належить до дуже плідних письменників; він пише безнастанно, а має той добрий звичай, що зовсім не журить ся тим, хто що думає про його твори, писані з однако-вим хистом у дуже ріжнородних напрямках. Поезії, оповідання, драми, комедії, переклади віршом і прозою, лібрета (до яких не

написав іще ніхто опер), полемічні статі, політичні, літературні огляди і т. д. При тім має рідке щасте : його драми дуже часто хтось за щось нагороджує, а орган, якого він редактором (Руслан), друкує їх (як иньші його твори) по черзі без розбору і ще з задоволенням, що місце заповнене та що не має сьвітити білими шпальтами.

Нова драма також нагороджена, надрукована в „Руслані“ і видана тепер окремо. Мені дуже жаль, що з браку місця не можу розібрати її детально, та виказати цілу її нездарність і духову та артистичну імпотенцію автора. Надію ся одначе, що й ся коротка замітка потвердить цілковито сі слова.

Головний герой драми — се молодий „Гуцул“, Ілько Пащак. У селі, де живе Ілько, є школа, а в ній учитель, що має молоду, 17 літ доньку, також учительку. Як довго учитель пробуває в селі, не знаємо ; з того, що йдучи на Чорногору, бере з собою Ілька, аби не зблудити, можна припускати, що він у селі живе не довго ; з того знов, що Ілько має час закохати ся в його доньці, можна догадувати ся, що учитель пробуває в селі довший час. Закоханий Ілько не звіряєть ся одначе з любовю учительці, але придумує в перед, як би позбути ся свого батька, який не стає навіть йому в дорозі і лише раз завважує, що за Ілька й Гуцулка не пішла би, не то пані. Добувши від ворожки отруї, всипає її батькови до вечері, а коли батько впадає в агонію, він хоче буцім то ратувати його і подає йому кварту води, не забувши до неї всипати ще отруї. Розумієть ся, що батько заразсінько гине. „Закоханий“ Ілько біжить безпосередно по убійстві батька в село до школи, застає рівно о півночі учительку саму, паде на коліна (а якже!) і осьвідчаєть ся їй. На нещасте перед хвилию що тільки вийшов від учительки Кость Загайчук, давний товариш Ілька, а тепер богослов, який також осьвідчив ся їй. Тому учителька нарбила крику, вбїг її батько і вигнав „закоханого“. „Закоханий“ Ілько постановляє пімсту. Він нападає на Загайчука і так оббиває його, що той відхорює бійку, а Ілько відсиджує за нього три місяці криміналу. В день виходу Ілька з криміналу відбуваєть ся вінчане Загайчука з учителькою Вірою. Ілько приходить до села і намовляє товаришів зробити учителеви авантуру. Коли-ж вони не хотять, Ілько відпроваджує до дому свою маму і — як видно зі слів ворожки — підпалює школу. Опісля вертає до коршми, де підпила ворожка не тільки закидає йому підпал, але й отроєне батька. Жандарм, що як раз навинув ся, арештує Ілька, а суд засуджує його на смерть через повішенє. Перед смертю поводить ся Ілько в криміналі дуже буйно, але Кость Загайчук, що вже за той час висьвятив ся і став кримінальним духовником, поєднує його з Богом і при-смирює.

Як із сього видно, герой драми, се чорний характер, але автор так уже немилосерно підчорнив його, що він від того аж

посинів. Вправді на нерозвинену публіку може викликати таке чорнене хвилиний ефект і ще більший ефект був би, коли б автор був сказав свого героя повісити на сцені, але психологічно се чорнене не умотивоване і реально такий тип, як Ілько, неможливий в житю тим більше, коли зважимо, що все діється на селі, де люди не мають переделіктнених нервів, де кохане не трактується так романтично, як у романах і драмах, де ще сильні мужицькі натури, а сам Ілько, як виходить із драми, ані не ідіот, ані не вроджений злочинець по теорії Льомброза, і робить усі злочини тільки на приказ автора, без власних внутрішніх мотивів. Інші особи драми відсунені на задній плян і лиш один Загайчук висунений трошки, як повний контраст Ілька, як втілений розум, добрість і розвага.

З артистичного боку драма представляє цілковиту духову анемію автора ; обсервація життя зовсім слаба, а з психологічного боку драма не витримує найлекшої критики. По волі автора драма має представляти Гуцулів ; тимчасом у цілій драмі крім кількох слів, які затамив автор, нема не тільки нічого гуцульського, але навіть гірського загалом і як би не згадка про „Груні“, полонини тай про Чорногору, то можна би з повним правом думати, що акція драми відбувається і над Бугом і над Стрипою і над Збручем і де хто хоче. Се признав по частині й сам автор, бо одну особу в драмі зробив чомусь осаулом „Січи“ (ситуація драми не вимагає того), але полишив до волі акторам переіменувати її на писаря „Сокола“, а в иньшій околиці очевидно ще на щось иньше, бо раз робить ся зміна, то вона оправдана з тих самих мотивів і десять разів, а не тільки два. Та про серйозність автора як письменника, знавця народнього життя і обсерватора свідчать найліпше його-ж власні слова. В „Кінцевім слові від автора“ згадує він, що хотів присвятити свою драму одній родині (що примусило його не присвячувати?), а то тому, бо — як каже — „мій однотижневий побут в їх гостиннім домі, спільні виправи на верхи, гостина в гуцульській хаті, оповідання і пояснюваня гуцульских звичаїв, говору, життя подали мені стільки вражіннь що я рішив на підставі їх опрацювати гуцульський сюжет“ (ст. 108). Отже люди студіюють цілими літами народне жите, особливо коли хотять знати народні звичаї, говор і т. д., а тут чоловік походивши по верхах і заглянувши до одної хати навчив ся за тиждень стільки, що на підставі тої науки зважується писати драму з гуцульського життя! На се справді треба не аби якої відваги, але її наслідком був власне факт, що в драмі нема нічого гуцульського, а народнього загалом також дуже обмаль. Який, приміром, селянин виголосив би такий монольоґ, як Ілько в криміналі (ст. 97 — 98)?

Але що більше : автор переконаний цілковито, що йому вдала ся знаменито річ. Ось як він говорить: Утішило мене, коли при першій виставі, виконаній аматорськими силами і осо-

бами, котрі Гуцулії не бачили ніколи на очі, справді сей гуцульський, відмінний кольорит виступив так сильно, що знавці Гуцульщини (?) підносили се залюбки (?), а також критика зазначила окремо (?). По при дані, які в тім згляді містять ся в самім творі, осягнули актори се тим способом, що старали ся наслідувати гуцульську мову і гуцульську вдачу в тих ролях, які представляють гуцульські типи (ст. 108—109). Сі слова такі характеристичні для автора і представляють його в таким ярким сьвітлі, як письменника, що я боячись замазати їх чим хоч трошки, не подаю до них ніяких коментарів, бо вини зайві. Най блищать у повнім своїм маєстаті.

Не менше гумористичні його поученя акторів про гуцульську фонольоґію, морфольоґію та лексику, які він наводить далі. Хто одначе хоче забавити ся, най загляне до ориґінала, бо трудно передруковувати стільки мудрошів. Наведу лише ще одно його пояснене для куріоза. Трембіта — то в автора „довга на 2-3 метри, а завгрубшки, як рука в згибі, проста труба, з березової кори, або бляхи“! Шкода, що автор не подав подрібного опису трембіти з березової кори, бо се видно унікат у Галичині, тому заслугував би на більшу увагу.

Як недбалий автор у трактованю до свого предмету, сьвідчить найліпше те, що матір Ілька називає увесь час Гафією, але в остатній сцені переіменовує він її на Явдоху, хоч так звала ся перше її служниця. Учителюці Вірі визначає 17 літ житя ; коли вона стала учителькою, яку школу скінчина для того, не поясняє, хоч навіть у Галичині дивно бачити таких молодих учительок. Таких подробиць можна назбирати ще й більше.

Думаю, що я доволі умотивував свій осуд драми д. Лопатинського. Коли б мені було вільно дати йому одну раду, то вона звучала би : Пане автор ! Non multa, sed multum ! Але я знаю, що він моєї ради не послухає. В. Г.

Le Tsarisme et l'Ukraine par Romain Sembratovytch, avec préface de Bjoernstjerne Bjoernson. Париж, 1907, велика 8-ка, стор. II+55.

Отся брошура, опублікована уперве на німецькій мові 1905 р. п. з. *Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation*, виходить тепер, навіть з передмовою голосного норвежського письменника, як муштарда по обіді. Російський указ 1876 р., проти якого звернено її вістре, вже скасований і вся внутрішня політика Росії вступає, хоч не без ваганя, на нові дороги, де голос кожного краю і кожної нації буде з часом мати чим раз поважнійший вплив на державні порядки.

Що ще більше уймає вартости брошуруки Сембратовича, се її, так сказати, випадковий характер. Автор, хоч талановитий чоловік і оживлений найгорячішою охотою служити Україні, вийшов на се поле з зовсім скромним арсеналом, майже лише

з тим, що дала йому гімназія. Пізніше, попавши в вир публіцистики і то публіцистики тзв. Віденської школи він не мав часу ані можности доповнювати своє знане і розкидав на всі боки ті скупі округлини, які виніс із Галичини, доповнюючи їх нераз фантазією та догадами і переживуючи десятки разів. Відси плиткість його висновків, неповнота в представленю фактів, часті помилки, непорозуміння, що в очах тямучих людей, які навіть симпатизували з його провідними ідеями, шкодили його публікаціям. Найголоснішою і найстараннішою обробленою з них була *Polonia irredenta*; тут автор зібрав масу матеріялу з біжучої галицько-польської преси і не вважаючи на ідейну недоношеність праці міг бодай заімпонувати її масою. Праця про Україну далеко слабша. Автор говорить прим. у розділі про панславизм маючи про сей ідейний напрям зовсім баламутні поняття, мішаючи панславистів західних (про Колляра й Шафарика він зрештою не знає нічого і цитує лише Паляцкого, власне не панслависта!) з московськими (яких зрештою також не знає) та з Кирило Мефодієвим братством і протиставлячи їм російський урядовий панславизм, якого ренрезентантами являють ся Арабатский і др. Вергун. Просто соромно читати сю главу французькою мовою!

Уступи, що доторкають ся історії України, троха ліпші, о стілько, що пок. Сембратович, уже редагуючи „*Rutenische Revue*“ мав під рукою деякі статі та дані, надслані до редакції, і на борзі склеїв із них свою статю. Тай тут скрізь по при вірні факти та уваги маса невірностей, безкритичностей та помилок. Сама найважніша річ у брошурі, розбір значіння та впливу указу 1876 р. на український національний розвій, зовсім бліда, повна гучних слів, але показує брак фактів і брак вникнення в їх значіння; вистарчить порівняти сей уступ з прегарним і основним представленим, яке дав тій справі проф. Грушевський у збірці „*Russen über Russland*“.

Французьке видане брошури дуже гарне, а його вартість підносить гарна етнографічна карта України, рисована дром Аітовим. Передмова Бернзона робить сумне вражіння: не вважаючи на своє паролітне зацікавлене Україною голосний письменник не знає про неї нічого ісінько конкретного крім того, що є якась Україна, „*la grande et invincible nation des Ruthénes*“, що вона числить 30 мільонів народу і терпить утиски від Росіян і Поляків. А не багато ліпше була підготована й уся та анкета європейських знаменитистий, яку пок. Сембратович запросив був до делікатної роботи — сказати свою думку про справу, якої вони не знали й не розуміли.

І. Франко.

К. Фортунатовъ. „*Национальные области России*“. (Опытъ статистическаго изслѣдованія по даннымъ всеобщей переписи 1897 г.). Книгоиздательство „Трудъ и борьба“, 1906, сторінок 16, ц. 8 коп.

Автор сеї цікавої розвідки трохи чи не перший пробує вий-

ти за межі теоретизування про краєве самоврядування в Росії і порішити се важне питання-більш менш практично, поклавши в основу певний принцип.

В основу поділу Росії на краєві самоуправи автор розвідки кладе, як то видно і з самого назвища брошури, національний принцип: „Родной языкъ мѣстнаго населенія,—каже автор — является главной объединяющей силой, цементомъ всей территории; онъ и долженъ быть положенъ, какъ важнѣйшее основаніе при распредѣленіи всей площади государства на части, пользующіяся областнымъ самоуправленіемъ“.

На підставі сього принципу автор, користуючися матеріалом, що дав перепис людности 1897 року, поділив Росію ось як: чисто великоруські губернії, де великоросів більш як 93% (14 губ.); великоруські, де великоросів більш як 77,3% (8 губ.); великорусько-тюркських 4; тюрко- татарських 2; великорусько-українських, де великоросів більш половини—4 (Курщина, Донщина, Вороніжчина, Ставропольщина). Україну автор ділить на дві частини: чисто українські („малорусскія“) губернії, де Українців більш як 70% (Полтавщина, Поділе, Харківщина, Київщина і Волинь) і українсько-великоруські губернії, де українців 40—70% (Катеринославщина, Чернігівщина, Херсонщина, Кубань і Таврія). Далі іде Білоруська частина Росії (5 губерній), Литовсько-Латишсько-Естонська частина (5 губерній), Польща (9 губ.), Кавказ, Сібір і Середня Азія. Автор приходить до висновку, що „коли поділити всю територію Росії на части, надавши кожній краєву самоуправу, користуючися для того національним принципом, то найбільш відповідною великістю для таких частин — „країв“ чи „штатів“ треба рахувати „штат“, що обіймає 6—9 мільонів людности в 1897 році, а зараз — 7—10 мільонів“.

Далі автор намічає і самі штати в такому порядку:

1 польський	з людністю в 8696 тис.
1 білоруський	” ” ” 7328 ”
1 надбалтійський	” ” ” 5046 ”
3 українські („малоросс.“)	„27228 ” , а саме:
1) Південно-західний (Київщина, Поділе, Волинь і 3 повіти Гродненської губ. з людністю	10133 ”
2) „Малоросійській“ (Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина без північних повітів і українські повіти Курщини та Вороніжчини) з людністю . .	8451 ”
3) Новоросійський (Бесарабія, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина і Таганрогський повіт) з людн. . . .	8644 ”
1 Кавказський (без великорус. і україн. повітів) з людністю в . .	6157 ”
1 Середне-азіатський (без 2	

повітів Акмолинської області) з
 людн. в . . . . . 7490 „
 1 Сібірський (з 2 повітами
 Акмолинської обл.) з людністю в . . 6015 „
 7 Великоруських з людні-
 стю в . . . . . 57680 „

Таким чином д. Фортунатов пропонує 16 штатів, при чому що до великоруських штатів він зазначає, що національним принципом можна користуватись тільки для двох штатів: Козачого (Донщина, Астраханщина, Кубанщина, Ставропольщина, Чорноморщина і 2 повіти Терщини — 6700 тис. людности), і Татаро-Башкирського (Казанщина, Уфимщина, Оренбурщина, Самарщина і 2 повіти Сімбірщини — 9061 тис. людности); що-ж до решти 25 великоруських губерній (без деяких повітів) з людністю в 41919 тис., то тут потрібний не національний, а якийсь інший принцип при поділі сих губерній на останні 5 штатів.

Автор сеї праці не зазначає в своїй брошурі тих меж компетенції і прав, з яких повинні користуватись такі штати, але у всякім разі те краєве самоврядування, що він пропонує, не те саме, що ми зevamo автономією, але є, судячи по тому обсягу території і людности, які пропонує автор, і не сучасне губернське земство. Коли народи Росії доживуть до того часу, що питання про автономію буде поставлено на порядок денний, тоді навряд щоб той поділ Російської держави на штати, які пропонує автор, був придатний; але той розроблений матеріал, що подає д. Фортунатов у своїй брошурі, безперечно буде дуже корисний при розв'язанню питання і про автономію. *Гр. Сьолобоочний.*

Г. Новоторжскій. Національний вопросъ, автономія и федерація.
 Популярная бібліотека подъ редакціей А. Рудина и С. Нечетнаго.
 Москва, 1906 г., стр. 32, ціна 6 коп.

Національне питання як питання принципіальне, до останніх часів не користалось популярністю в широких колах російського суспільства, яке знало про утиски і цікавилось долею лише окремих націй, що могли ще чинити і чинили більше-менше активний опір „обрусительним“ наскокам уряду. Російське суспільство знало „польскій вопросъ“, „финляндскій вопросъ“, але не знало й не хотіло знати питання українського, вірменського, грузинського, взагалі інших числених недержавних націй, змагання котрих до самостійного культурно-політичного життя не були так гострими, як згаданих перших двох народів. Цікаво зауважити, що національне питання ігнорувалось одночасно як колами буржуазійними так і соціалістичними; навіть останніми, за малими виїмками, в більшій мірі як першими. Аж останніми часами коли революція розбурхала народні маси, національне питання стало на порядок денний. Сконстатувавши се, не будемо дивувати ся, що і відповідна галузь літератури в загальній літературі російській по політично-юридичним питанням також до останніх часів лишаєть

ся дуже бідною. Навіть тепер, в часи визвольного руху, коли надто широко розвинулась літературна продукція і видавництва, ми маємо дуже мало праць присвячених національному питанню і справам автономії та федерації. Брошура д. Новоторжського належить до тої нечисленої літератури. В ній автор розбирає національне питання і справи автономії та федерації з погляду партії соц.-революціонерів і коли розбирає се питання і справи з боку принципіального то висловлює ряд вірних думок. Так, він визнає вагу національного фактора в процесі творчости; признає, що „прогрес кожної національності се крок вперед для всієї людськості“ (стор. 11); що увільнення від національного утиску розчистить поле для класової боротьби не тільки пролетаріята націй поневоленних, але також і для пролетаріята нації привілеюваної. Се все такі істини, проти яких буде змагатись хіба тільки партійна упередженість крайніх централістів. Та поруч з цілком вірними думками, автор чимало висловлює хибних.

Перш за все автор не вияснює читачеві, що таке властиво „автономія“, хоч і багацько про неї говорить. Раз автор каже, що автономія—се „самоопреділенне“, а вдруге — „незалежність“ (на стор.7), втретє—„самоопреділенне або самороспорядженне“, вчетверте—автономія, як цілком вірно запевняє автор, „буквально“ значить—„самозаконодавство“ (стор.9). І так пять дефініцій одного і тогож слова. Зрозумій хто може!

Автор хоч і висловив ся принципіально за право кожної нації на самоопреділенне і самоурядованне, але стаючи на ґрунт практичної політики, як се не несподівано буде виглядати, він визнає потребу в обмеженнях при переведенню згаданих принципів в життя при, чім керуєть ся мотивами, несеріозність яких очевидна.

Автор признає, що лише автономія Польщі мусить і може бути негайно запровадженою, що-ж до иньших націй і країн, то тут справа не так легко розв'язуєть ся. Автономія Кавказа не може бути так скоро запроваджена, бо там, бачте, живе багацько ріжних націй і їм буде важко розмежувати ся. „Що тичить ся автономії України, Сибіру й областної автономії у Великоросії, то вони можуть бути запровадженими в міру потреб. Се так сказати-б автономії другої черги (стр. 23).

От-же, як бачите, автор високо піднявшись в теорії, низько сів на практиці. Автономія України поставлена ним на одну дошку з автономією якоїсь Пензенської чи Рязанської губернії. З другого боку автономію Польщі автор вважає потрібним поширити так далеко, що-б з неї врешті утворилась „самостійна Польща“ (стр. 24), яка по думці автора буде грати ролю держави-буфера між Росіянами і Німцями, а се ніби то потягне за собою навіть „ослабленне системи озброєного миру і занепад мілітаризму“ (стр. 24).

Автор не помітив, що автономію в практичнім переведенню

він розуміє в двох різних значіннях: для України се буде не більше, як лише так звана областна самоуправа, а для Польщі вона переходить вже в державну „самостійність“. Се груба помилка в розумінню автономії, як в першій так і в другій випадку, і дотого автор, бажаючи підкреслити особливу вагу запровадження автономії Польщі, не додержав міри і, що називається, „переборщив“.

Своє більш ніж обережне становище, що до автономії України автор виправдує тим, що йому „приходилося чути (на селянських з'їздах) від селян „Українців..., що вимога цілковитого відокремлення від Росії, наприклад України... — се вимога тільки інтелігенції, а не народньої маси“ (стр. 27). Цілком вірно, що про відокремлення України від Росії, та ще й цілковите (?) -- не думають не тільки селяне, а навіть і інтелігенція. Але автономія, про яку автор власне має дуже неясне і запутане поняття, — се зовсім иньша річ, бо коли-б толком розпитувати наших селян, що вони гадають про автономію України, то можна-б і иньшу відповідь дістати від них.

Над рештою грубих помилок, як от запевнення автора, що ніби „всеобщій єврейській робочій союз“ (Бунд) теж не вимагає національної автономії для євреїв — не зупиняємось, бо їх чимало є в книжечці д. Новоторжського.

Взагалі ми зупинилися над брошурою д. Новоторжського довше ніж вона того заслугує, бо вона, як се видно з розділу „програма партії“ (стр. 26), видана в пояснення того пункту програми партії соц.-револ., який говорить про національну рівноправність і федеративний лад в будучій Росії. Як бачимо, „пояснення“ мало поясняє.

П. Понятенко.

Книжки надіслані до редакції.

Українсько-руський Архів. (Руська Історична Бібліотека, серія друга). Видає історично-філософічна секція Наук. Тов. ім. Шевченка Т. I. Рукописи львівських збірок. Випуск I. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Частина перша. Зложив др. Іларіон Свянцицький. У Львові, 1906. Ст. XIV+242, 8^о. Ціна 3 кор.

Українсько-руський Архів. (Руська Історична Бібліотека, серія друга). Видає історично-філософічна секція Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. II. Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII—XIX в. Випуск I. Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840 р. Збірка документів і розвідка д-ра Івана Франка. У Львові, 1907. Ст. LXXXIV+168, 8^о. Ціна 4 кор.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка т. XI. У Львові, 1907. Ст. 218, 8^о. Ціна 5 кор, Зміст: 1) Еміліян Стефанович, Зведене інтегралів

еліптичних. Ст. 1—14. 2) Др. Юліян Гірняк, О проводі тепла цукру у воднім розчині. Ст. 1—12. 3) Др. Стефан Рудницький. Знадоби до морфології підкарпатського сточища Дністра. Ст. 1—80. 4) Ярослав Федюк, Bacteroidae. Ст. 1—48. 5) Гринько Бобяк, Причинки до микології східної Галичини. Гриби околиці Бережан. Ст. 1—42. 6) Іван Верхратський, Перепелиці яко зимосонники. Ср. 1—2. 7) Той сам, Красавка брунявка в двох поколіннях. Ст. 3—5. 8) Той сам, Бібліографія. Ст. 6—8. 9) Той сам, Др. Іван Яхно (некрольог). Ст. 1—6.

Михайло Грушевський, До біографії митрополита Онисифора Дівочки. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ т. LXXIV). У Львові, 1906. Ст. 5, 8⁰. Ціна 5 сот.

Вадим Щербановський, Деревляні церкви на Україні й їх типи (з 26 плянами й малюнками) (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ т. LXXIV). У Львові, 1906. Ст. 23, 8⁰. Ціна 25 сот.

Олександр Грушевський, З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ т. LXXIV). У Львові, 1906. Ст. 24, 8⁰. Ціна 25 сот.

Др. В. Щурат. З неznаної польської рукописи XVII в. (Відбитка з „Записок“, т. 74). Львів, 1906. Ст. 14, 8⁰. Ціна 15 сот.

Іван Франко. Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840. (Відбитка з „Українсько-руського Архіва, т. II). Львів 1907. Ст. 78, 8⁰. Ціна 1 кор.

Еміліян Стефанович. Зведенє інтегралів еліптичних. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 14, 8⁰. Ціна 30 сот.

Др. Юліян Гірняк. О проводі тепла цукру у воднім розчині. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 12, 8⁰. Ціна 30 сот.

Др. Стефан Рудницький. Знадоби до морфології підкарпатського сточища Дністра. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907, Ст. 80, 8⁰. Ціна 1. 60 кор.

Ярослав Федюк. Bacteroidae. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 48, 8⁰. Ціна 1 кор.

Гринько Бобяк. Причинки до микології східної Галичини. Гриби околиці Бережан. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 42, 8⁰. Ціна 1 кор.

Іван Верхратський. Перепелиці яко зимосонники. Красавка брунявка в двох поколіннях. Бібліографія. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 8, 8⁰. Ціна 15 сот.

Іван Верхратський. Др. Іван Яхно. Посмертна згадка. (Відбитка зі „Збірника мат. прир. лік. секції“, т. XI). Львів, 1907. Ст. 6, 8⁰. Ціна 10 сот.

Іван Франко. Откровеніє св. Степана. Студія над одним мало відомим апокрифом. (Відбитка з журналу „Кієвская Старина“), У Київі, 1906. Ст. 32, 8⁰.

Dr. Ivan Franko. Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den neutestamentlichen Apokryphen und der altchristlichen Literatur. IV. Das Martyrium der heiligen Photine. (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Christentums). Darmstadt, 1906. Ст. 12, 8⁰.

Проф. Мих. Грушевський. За український маслак. (В справі Холмщини). Київ, 1907. Ст. 20+(12). Ціна 8 коп.

Володимир Винниченко. Краса і сила та інші оповідання. (Видавництво „Вік“). У Києві, 1906. Ст. 411. Ціна 1 карб. 50 коп.

Іван Галуциньський. Дарвінізм або наука о походженю. (Бібліотека „Проміня“, ч. 2). Вашківці н. Ч., 1907. Ст. 61. Ціна 50 сот.

Віра Лебедова. З трагедій діточих душ. (Бібл. „Пром.“ ч. 3). Вашківці н. Ч., 1907. Ціна 40 сот.

Ілярій Карбулицкий. Розвій народного шкільництва на Буковині. (Бібл. „Пром.“ ч. 4). Вашківці н. Ч., 1907. Ціна 1 к. 60 сот.

Еге Маєр Бенедіктзен. Про висші мужицькі школи в Данії. З французького рукопису переклав Теофіль Бриндзан. З передмовою Яр. Веселовського. (Видане тов. „Руська Школа“ в Чернівцях). Чернівці, 1906. Ст. 48, 8⁰. Ціна 50 сот.

Що то є: суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм, організація. Львів, 1907. Накладом „Громадського Голосу“. Ст. 32, 16⁰.

Казка про рибалку та рибку А. С. Пушкина. Переклад з російської мови. А. Кашченка. Полтава, 1907 р. ст. 16, 16⁰. Ціна 4 коп.

З. Петро. I. Свічка. II. Люте Серце. Дві казочки дітм. (з народнього скарбу). Полтава, 1906 р. Ст. 16, 16⁰. Ціна 2 коп.

Володимир Самійленко. Україні. Збірник поезій 1885—1906 рр. Видано заходом М. Мочульського, з передмовою Ів. Франка. (Літературно-Наукова Бібліотека. Серія I. ч. 106). Львів, 1906. Наклад. укр.-руської Видавничої Сплки. Ст. X+132, 8⁰. Ціна 1 к. 60 сот. (в оправі 2 кор.).

ВІД РЕДАКЦІЇ:

Книжка ся спізнала ся виходом і в дечім відступила від уложеної для неї програми через різні пригоди, які спіткали Літ.-Н. Вістник: трус в редакції, забранне рукописей, потім заборона на час воєнного стану. На щастє, воєнний стан знесено слідом, так що не прийшло ся нашим передплатникам діставати замість Л. Н. Вістника иньшої часописи, з видавцем котрої ми умовили ся, щоб посилав свою часопись замість Л. Н. Вістника, аж поки він зможе наново виходити. Надіємо ся, що сі пригоди не повторять ся, і III книжка нашого журналу вийде не пізнійше 15 марта с. с.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

присвячений передовсім українській історії, фільології й етнографії, виходить під редакцією *М. Грушевською*, що два місяці книжками по 15 аркушів.

XV рік видання.

Розвідки з наук історичних і фільологічних, матеріали й замітки, перегляд часописей українських й інших (до двіста часописей), критичні оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає українознавства.

Передплата в Росії **6 руб.** на рік, поодинокі книжки по **1 р. 50 коп.**

Посилати передплату на адресу: Львів (Lemberg), Австрія, Чарнецького 26, Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften), або через контору Літературно-Наукового Вістника, Київ, Прорізна 20.

РАДА

ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА І ЛІТЕРАТУРНА

ВИХОДИТЬ У КИЇВІ ЩО-ДНЯ, ОКРІМ ПОНЕДІЛКІВ.

Рік видання другий.

„РАДА“ має широку програму, як звичайні великі політичні газети: дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події; поезії та оповідання; фелетони: політичні, наукові і белетристичні.

„РАДА“ має власних кореспондентів у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському і по інших містах України та Росії, а також і за кордоном: у Львові, Чернівцях, Відні, Парижі і Берліні.

Особливу увагу звертає „РАДА“ на місцеве життя провінції.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

З приставкою і пересилкою: на рік **6 карб.**, на півроку **3 карб. 25 коп.**, на 3 міс. **1 карб. 75 коп.**, на 1 міс. **65 коп.**

За границю; на рік **11 карб.**, на півроку **5 карб. 50 к.**, на 3 міс. **2 карб. 75 коп.**, на 1 міс. **1 карб.**

Ціна окремого № 4 коп. За зміну адреси 30 к.

Хто передплатив газету на цілий 1907 рік, тому висилатиметься „Словарик чужих та не дуже зрозумілих слів“ В. Доманицького і стінний календарь на 1907 рік.

Адрес редакції і головної контори: у Києві, — Велика Підвальна вул., д. 6 біля Золотих Воріт. **ТЕЛЕФОН 1458.**

Передплачувати й купувати на роздріб „РАДУ“, окрім контори (Вел. Підвальна, 6), можна ще по сих місцях: у КИЇВІ: в книгарні „Кіевской Старини“, Безаківська ул., ч. 8. У НІЖИНІ в книгарні п-ні Чекмарьової. У ЛЬВОВІ (Галичина) в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1. Редактор *М. Павловський*, Видавець *Є. Чикаленко*.

Відкрита передплата на **Рідний Край**

тижнева українська часопись політична, економічна, літературна і наукова.

Хто підпишеться на цілий рік, той получить такі додатки: I. Дві картинки звісного українського художника П. Ю. Сластіона: 1) КОБЗАРЬ, 2) ГАЙДАКИ.

II. Український календарь „Рідний Край“ на 1907 р.

Передплата за часопись: на рік 3 карбованці, на пів року 1 карб. 80 коп.; на 3 місяці—1 карб., на місяць 35 к. з пересил., окремі числа по 8 коп. За кордон на рік 4 кар. Для закордонних братів українців передплата на „Рід. Кр.“ значно зменшена: 1) на рік замість 5 карбов.—4 карб. для окремих передплатників; 2) Просвітам, народнім і шкільним читальням, товариствам: Січ, Сокіл і ріжним народнім просвітним товариствам на рік—3 карб. 25 коп.

Книгарям комісійних за передплату на рік 5⁰/. За продаж окремих №№ — 25⁰/.

Листи і гроші засилати треба на адресу: Полтава, Протопоповська ул., № 41, редакції часописі „РІДНИЙ КРАЙ“.

Редактор-видавець М. Дмитрієв.

ВТОРОЙ ГОДЪ ИЗДАНІЯ

Открыта подписка на 1907 годъ

на двухнедѣльный, профессиональный и общественно-политическій журналъ Юга

Народный Учитель

Съ января мѣсяца журналъ будетъ выходить по расширенной программѣ и въ значительно увеличенномъ объемѣ при участіи извѣстныхъ дѣятелей по народному образованию.

Объщали свое сотрудничество: И. П. Бѣлохонскій, В. П. и О. Э. Вахтеровы, Д. И. Дорошенко, Е. А. Звягинцевъ, В. В. Кирьяковъ, А. Б. Петрищевъ, С. Ф. Русова, Г. А. Фальборкъ, В. И. Чарнолу-скій, Н. В. Чеховъ, П. М. Шестановъ и мн. др. Ведутся переговоры и съ другими видными дѣятелями въ этой области.

Каждая книжка журнала будетъ имѣть отъ 24 до 32 страницъ. Чтобы сдѣлать журналъ доступнымъ каждому учителю, мы рѣшили оставить подписную цѣну прежнюю два руб. въ годъ съ доставкой и пересылкой. Допускается разерочка по полугодіямъ т. е. по 1 руб.

Адресъ редакціи: Кишиневъ, редакція журнала „Народный Учитель“.

Лицъ, сочувствующихъ нашему изданію, редакція убѣдительно проситъ принять мѣры къ распространенію журнала среди народныхъ учителей Юга.

Принимается подписка

НА

ГОЛОСЪ ВОЛЫНИ

Газета политическая, литературная и общественной жизни.

ВЫХОДИТЬ ЕЖЕДНЕВНО

въ Житомирѣ.

Условия подписки: Подписная цѣна съ доставкой и пересылкой гг. городскимъ и иногороднимъ подписчикамъ на 12 м. 7 р., на 6 м. 4 р., на 3 м. 2 р. 30 к., на 1 м. 85 к. Для годовыхъ подписчиковъ допускается разсрочка платежа: при подпискѣ 2 р., затѣмъ къ 1-му марта, мая, іюля, сентября и ноября по 1 р. Розничная продажа до 5 к. за №. Адресъ редакціи: Б. Бердичевская ул., домъ о-ва взаимнаго кредита, входъ съ Михайловской улицы. Телефонъ Е. И. Щербицкаго № 53. Телефонъ типографіи № 91.

Открыта подписка на газету

„ПОДОЛІЯ“

Газета „Подолія“ будетъ выходить ежедневно, кромѣ дней послѣ воскресеній и праздниковъ, и издаваться по слѣдующей программѣ:

Правительственныя распоряженія. Распоряженія Св. Синода. Распоряженія Подольскаго Губернскаго и Епархіальнаго Начальства. Передовыя статьи по современнымъ вопросамъ. Статьи, касающіяся наукъ (исторіи, археологіи, этнографіи, статистики и др.), образованія, искусствъ, сельскаго хозяйства, прикладныхъ знаній и пр. Повѣсти, рассказы, стихотворенія и другіе роды беллетристики на русскомъ языкѣ и иногда на малорусскомъ. Общія внутреннія извѣстія. Хроника мѣстной, общественной и епархіальной жизни. Иностранныя извѣстія. Судебная хроника. Телеграммы. Письма священниковъ и другихъ лицъ по разнымъ вопросамъ, входящимъ въ программу газеты. Обзорніе повременной печати духовной и свѣтской. Отзывы о выходящихъ книгахъ духовныхъ и свѣтскихъ (библіографія). Отвѣты Редакціи. Объявленія.

Подписная цѣна:

	12 м.	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Руб.												
Съ дост. и пер.	7	6.50	6.	5.50	5.	4.50	4.	3.50	3.	2.25	1.50	85
Безъ дост. и пер.	6	5.60	5.20	4.80	4.40	4.	3.50	3.	2.50	2.	1.30	75

Отдѣльный номеръ 3 коп.

Годовые подписчики, желающіе воспользоваться разсрочкой вносятъ къ 1-му января 2 р., къ 1-му марта—2 р., къ 1-му іюня—2 р. и къ 1-му сентября—1 р. Подписываться можно на всѣ сроки не иначе, какъ съ 1-го числа каждаго мѣсяца. Подписка и объявленія принимаются въ Редакціи (Новый Планъ, д. Слюминецкой) и въ конторѣ типографіи С. П. Киржацкаго (уголъ Бульварной и Торговой ул.), ежедневно отъ 10 час. утра до 7 час. веч., а въ праздничные дни отъ 12 до 2 час. дня. Иногороднихъ просятъ адресовать въ Редакцію „Подолія“.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ВЫШЛА ЯНВАРЬСКАЯ (первая) КНИГА

ежем. лит.-полит. изд.

РУССКАЯ МЫСЛЬ.

СОДЕРЖАНИЕ: I Сестры. Повѣсть—*Н. И. Тимовскаго*. II Мумма—*Д. Н. Мамина-Сибиряка*. III Стихотвореніе—*Н. Чуковскаго*. IV Разказы—*Сигурда*, пер. со швед. *М. П. Благовѣщенской*. V Атака—*А. С. Полянскаго*. VI Стихотвореніе—*Н. Д. Бальмонта*. VII Настоящая жизнь—*А. Серафимовича*. VIII Больные родиной. (Изъ дневника русскаго)—*П. Д. Боборыкина*. IX. Подъ осенней звѣздой—*Кнута Гамсуна*, пер. съ норвеж. *М. П. Благовѣщенской*. X. Стихотвореніе—*Татьяны Грейеръ*. XI. Новая Россія и прологъ ея исторіи—*В. О. Ключевскаго*. Проф. В. И. Герье о первой государственной думѣ—*А. И. Новгородцева*. XIII. Анархизмъ—*Н. А. Бердяева*. XIV. Союзники стараго порядка—*А. А. Извееттера*. XV. Къ біографіи Герцена и Бакунина—*Ч. Ветринскаго*. XVI. На религіозно-общественныя темы. I. Средневѣковой идеаль и новѣйшая культура—*С. Н. Булганова*. XVII. Военная бюрократія въ цифрахъ.—*Н. А. Рубанина*. XVIII. О современныхъ уголовно-политическихъ задачахъ—*В. Д. Набокова*. XIX. Религія и политика—*Н. Езерскаго*. XX. Изъ размышлений о русской революціи—*Петра Струве*. XXI. Рабочій вопросъ наканунѣ второй Государственной Думы—*Стьверянина*. XXII. Новогоднія публикаціи министерства финансовъ—*Л. Н. Яснопольскаго*. XXIII. Общественное движеніе въ Россіи. (Замѣтки публициста)—*А. С. Изгоева*. XXIV. Законодательство и жизнь—*В. Н. Линда*. XXV. Иностранная политика—*С. А. Котляревскаго*. XXVI. Журнальное обозрѣніе—*Ф. Н. Арнольда*. XXVII. Литературныя замѣтки—*Ю. Айхенвальда*. XXVIII. Отчетъ редакціи о пожертвованіяхъ въ пользу голодающихъ. XXIX. Библиографическій отдѣлъ. XXX. Объявленія.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1907 ГОДЪ.

Условія подписки (безъ гербоваго сбора):

	Годъ.	9 м.	6 м.	3 м.	1 м.
Съ дост. и пересылкой.	12 р.	9 р.	6 р.	3 р.	1 р.
За границу	14 „	10.50	7 „	3.50	1.25

Книгопродавцамъ дѣлается уступка въ размѣрѣ 50 коп. съ полного годового экземпляра. Съ подписокъ въ разсрочку уступокъ имъ не дѣлается.

Подписка принимается: Въ Москвѣ въ конторѣ журнала—Воздвиженка, Ваганьковскій пер. д. Куманина, кв. № 1. Въ Петербургѣ въ отдѣленіи конторы журнала—при книжномъ магазинѣ Н. П. Карбасникова, Гостиный Дворъ, со стороны Невскаго, д. № 19. Въ Кіевѣ въ книжномъ магазинѣ Н. Я. Оглоблина, Крещатики. Въ Варшавѣ въ книжномъ магазинѣ Н. П. Карбасникова, Новый Свѣтъ, д. № 9. Въ Вильнѣ въ книжномъ магазинѣ Н. П. Карбасникова, Большая, д. Гордона.

Редакторъ **Ф. А. АРНОЛЬДЪ.**

Издатель: **Т-во И. И. КУШНЕРЕВЪ и №.**

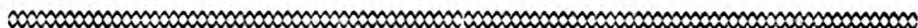
Всякі видання

Української видавничої спілки у Львові

== й ==

Наукового товариства ім. Шевченка

можна виписувати через контору Літературно-Наукового Вістника
(Київ, Прорізна, 20). Ціни рахуються по 50 коп. за корону.

Всім хто интересується українською наукою і літерату-
рою, всім прихильникам українського слова і культурного руху
рекомендуємо:

ПОВНІ КОМПЛЕТИ ЖУРНАЛА

Літературно-Науковий Вістник

за роки 1899—1906

всім повних річників, що містять в собі величезну масу белетри-
стичного і літературного матеріалу, спровжній архив культурної
й літературної історії за ті роки. Особливо живим і сучасним
змістом визначається річник 1906.

Висилають ся по ціні 7 р. 20 к. за рік.

ПОВНІ КОМПЛЕТИ

ЗАПИСОК

Наукового Товариства імени Шевченка,

сімдесять чотирь томів,

1892—1906,

комплети тт. I—XX 22 руб., дальші роки (по 6 томів) по 6 р.
кождий, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Комплет сього одинокого українського наукового журналу, що
зібрав в своїх річниках величезну силу наукових студій, матеріалів, кри-
тичних оцінок, повинен бути в кожній публичній бібліотеці, в фундамен-
тальних бібліотеках середніх і вищих шкіл, в приватній бібліотеці кож-
ного приятеля і дослідника української старовини, літератури, етнографії.

Generated on 2015-07-07 18:32 GMT / http://hdl.handle.net/2027/luug.30112001330858
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN